

Kovács Dávid

SZABÓ DEZSŐ NEMZETSZEMLÉLETE

A KÖZÖSSÉGI IDENTITÁS VÁLTOZATAI
SZABÓ DEZSŐ ÉLETMŰVÉBEN

FIAT IUSTITIA

A Horthy-korszak revideált története

(sorozatszerkesztő: Gulyás László)

1. Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 1. Az első évek (1919–1924)*
2. Kerepeszki Róbert: *A Vitézi Rend (1920–1945)*
3. Kovács Dávid: *Szabó Dezső nemzetszemlélete*
4. Gulyás László: *A Horthy-korszak külpolitikája 2. A húszas évek második fele (1924–1931)*

Kovács Dávid

SZABÓ DEZSŐ NEMZETSZEMLELETE

A KÖZÖSSÉGI IDENTITÁS VÁLTOZATAI
SZABÓ DEZSŐ ÉLETMŰVÉBEN

ATTRAKTOR
Máriabesnyő
2014

Copyright © Kovács Dávid, 2014
Hungarian Edition © Attraktor, 2014

Címlapterv: és CsumP Stúdió

ISSN: 2063-6849
ISBN: 978-615-5257-50-6

Felelős kiadó az Attraktor Kft. ügyvezetője.
A nyomdai munkákért felel a Monobit Nyomda Kft. ügyvezetője.

BEVEZETÉS

Szabó Dezső hatni akart. Nem csak a számára kiszabott életben, de a „síron túl is”. Azt vallotta, hogy a szükségszerű halál kínzó tudatával szemben a kor emberének Isten és a „halhatatlanság régi metafizikai hite” nem adhat megnyugvást, nem nyújthat „asylumot”. Kárpótlásként azonban adva van számára „a halhatatlanságnak egy másik gyönyörű lehetősége: a földi halhatatlanság”.¹ Eszerint az ember tetteivel, alkotásaival olyan hatást gyakorolhat a világra, amely túlnő az életén. Amit Szabó Dezső keresett, nem az időben hatását mindig újrateremtő Mű által biztosított halhatatlanság. Nem az értő kevesek megújuló esztétikai élményein keresztül akarta legyűrni az elmúlást. Vágya ennél tovább mutatott: Törvényhozóként, a közösség és egyén életét meghatározó „életformát” kívánt adni a magyarságnak. Nem „fában, vásznon, szavakban” akart múlhatatlant alkotni, hanem „emberhússal, emberszívvvel, emberlélekkel”. Hite szerint az ember célja, földi halhatatlansága legfőbb biztosítéka „bennünk termett életformát adni egy történelmi közösségnek, hogy messi időkig a mi parancsunkat, a mi látásunkat, a mi arcunkat mondja az élet minden elrendelése”.²

Szabó Dezső az 1920-as évek elejétől az 1930-as évek végéig saját, három-négyévente egymást ismétlő politikai program-nekirugaszkodásaiban vélte megvalósulni a közösségnek időtállóan irányt mutató törvénytáblákat. Politikai publicisztikája jelentőségébe vetett hitére és törvényhozói szereptudatára világít rá a kanonizált írásait egybegyűjtő *Az egész látóhatár* című munkája előszavának kezdő sora: „Monumentumot állítottam az idő kapujába, és a jövő felé haladó magyar ki nem kerülheti azt”.³

Szabó Dezső tehát az élet egyedüli értékmérőjét annak hatásában látta. Bírójának nem Istent, hanem az utókort ismerte el. Sajátos módon az utókor értékelői, sőt, már a kortársak is Szabó Dezső zsinórmértéke

szerint, vagyis hatása felől közelítették meg életművét. Szekfű Gyula már az 1920-as évek végén Szabó Dezső társadalomképének, politikai eszméinek a fiatal nemzedékre gyakorolt hatásáról értekezett, ekkor végső mérlegét tekintve még inkább károsnak, az 1930-as évek végén inkább hasznosnak ítélve azt. Németh László 1928-as Szabó Dezső portréja is úgy ábrázolta az író, mint nemzedéke legfontosabb inspirálóját. Írásában a fiatalabbak politikai útkeresését, mozgolódását Szabó Dezső „ifjú izmokban folytatódó mozdulásának” nevezte.⁴ Egy pár évvel későbbi tanulmányában Szabó Dezsőt azon írók közé sorolta, akik nem művükkel hoznak létre valami időn túlit, hanem fölszívódva „más életkebe” nőnek túl létezésük korlátjain. Nem művük, hanem hatásuk lényeges.⁵

Szabó Dezső halálát követően még inkább társadalmi-politikai elképzeléseinek a közgondolkodásra, azon belül is a népi mozgalomra gyakorolt hatása vált az írói életmű megítélésének kulcskérdésévé. Akik az elkövetkező évtizedekben az életművet kárhóztatták, elsősorban hatása miatt támadták azt, Szabó Dezsőt szellemi kútmérgezéssel vádolva. Akik védeni próbálták, szintén a hatása felől közelítettek Szabó Dezső oeuvre-éhez. Jellemző példa erre Keresztury Dezső nem sokkal Szabó Dezső halála után született írása, amelyben olyan alkotóként jellemezte az író, mint „akinek nem műve, hanem annak hatása a fontos”. A „mozgalom”, amelyet gondolatai tápláltak, „jelentékenyebb”, mint maguk a művek.⁶

A tekintélyes kortársak korabeli írásai Szabó Dezső hatásáról, eszmetörténeti jelentőségéről, valamint az életmű megítélése körüli polémia alaphangja – amely szintén politikai programjának hatását állította a középpontba – a jelenbe nyúlóan meghatározza a humántudományos köztudatban élő Szabó Dezső képet. Ennek legfontosabb jellemzője, hogy Szabó Dezsőt a Horthy-korszak politikai eszmetörténetének egyik kulcszereplőjeként tartja számon.⁷ Ez egyrészt *Az elsodort falu* közgondolkodást formáló erejével, másrészt az író eszméinek a népi mozgalomra gyakorolt hatásával nyer alátámasztást. Paradox módon azonban, míg a népi mozgalommal való szoros eszmei kapocs a köztudatban axiómáként rögzült, meglehetősen kevés olyan tanulmány készült, amely ezt a hatást alaposan feldolgozta volna.⁸ A Horthy-korszakra koncentrálnak a megközelítéssel egyidejűleg *Az elsodort falut* megelőző időszak, mint „történelmi szempontból” irreleváns, kiszorult ebből a képből. Ennek a mindent a politikai hatásra kiélező látásmódnak az is egyenes következménye, hogy a „kordokumentumként” nem elkönnyvelhető irodalmi alkotások szintén leválni látszanak az életműről.

Ez azonban nem az „Egész Szabó Dezső”, ahogy egy nagyon fontos, lényegre tapintó tanulmányában Gróh Gáspár kifejtette.⁹ A pusztán a két háború között született politikai publicisztikára, annak is csak bizonyos relevánsnak gondolt témaköreire fókuszáló tekintet mindent elvett. Nem arról van szó csupán, hogy az így kapott kép nem teljes, hanem arról

is, hogy még a látómezőbe került részek is valótlanná válnak az egészből való kiszakítottóságukban. A teljes képre törekvés korántsem csak ismetmennyiségi kérdés.

Ezzel az alapvető problémával jelen könyv megírásának kezdetén szembesültem. Az előbbieken ismertetett értelmezési hagyomány kikerülhetetlen orientáló hatása nyomán magam is az általa kijelölt úton indultam el Szabó Dezső életművének feltérképezésekor. Az író politikai programjától elválaszthatatlan nemzetfelfogását, mint az oeuvre hatásában jelentős és talán egyik legvitatottabb pontját választottam vizsgálódásom tárgyául. Annyiban is a kitaposott ösvényen tettem meg első lépésemet, hogy kizárólag a „történelmi szempontból” lényegesnek ítélt, *Az elsodort falu* megírásával kezdődő korszakot szándékoztam görcső alá venni.

Az idő és a kutatás előrehaladtával jobban megismerve az író gondolkodói univerzumát, mélyebbre merülve szövegvilágában, nyilvánvalóvá vált, hogy az életmű lényegesen gazdagabb, sokrétűbb annál, mint amit Szabó Dezső „törvénytáblái”, vagyis kanonizált politikai írásai – beleértve *Az elsodort falu* is – visszaadnak abból. Lehetetlen volt nem érzékelni a szellemi légnyomáskülönbséget a gondolatilag monoton, átélhetetlen szereptudattal megírt „megújulási tervek”, valamint Szabó Dezsőnek az emberi egzisztencia gyökérproblémáira választ kereső írásművei között. Nem tagadom, magával ragadott ezen utóbbi művekből kirajzolódó, Németh László-i értelemben vett üdvösségharc drámaisága.

Ezen kettősség megtapasztalásának idején került kezembe Juhász Gyula 1922-ből származó kis írása Szabó Dezsőről. Saját benyomásaim kifejezését ismertem fel a lírai portréban, amely a társadalmi méretű hatni akarás és világformálás belső hevétől a politika porondjára tüzelt Szabó Dezső mellett az író másik arcát is megidézte: „Amit kezdetben írt, az egészen korszerűtlen volt, a szó nietzschei értelmében. Rengeteg tudás és mélységes kultúra állott mögötte, és ő vívódva kereste az igazságot, vergődve feszegette a lét és nemlét kérdéseit. Először a francia szimbolista költőkön keresztül nyitogatta a nagy titkok zárait, később a Cervantes és Swift hőseinek jelmezében jelent meg az élet álarcosbálján... Magam megrendült lélekkel olvastam néhány csodálatosan igaz és erős vallomását. Ezek voltak az ő magányosságának és szomorúságának Hamlet-monológjai. Korszerűtlenek és népszerűtlenek. Nem e világnak valók. Ekkor volt Szabó Dezső egészen és egyedül a miénk, az élet értelmét és lényegét keresőké”.¹⁰

Juhász Gyula fenti sorai feltehetően Németh Lászlót is megragadták, hiszen korábban idézett esszéjében maga is említést tesz „Hamlet-Szabó Dezsőről”, akit azonban szerinte az író a *Nincs menekvés* című regénye 1917-es megírása után végleg elfojtott, letagadott magában.¹¹ Az egész életpálya ismeretében azonban inkább az figyelhető meg, hogy Szabó

Dezső a Törvényhozó nem tudta kiűzni magából „Hamlet-Szabó Dezsőt”. A Hamlet-monológ végigkíséri az életművet, mi több, az író életének alkonnyán az egyedüli hanggá válik.

Az érzékelt kettősség ugyanakkor nem vezethet arra, hogy a két ént, a két arcot ne a maguk egységében ragadjuk meg, hiszen a Hamlet-monológokban lép elő – ugyan nem egyedüli létlehetőségként – a Törvényhozó alakja, mint az élet kiteljesítője, a földi halhatatlanság elnyerője. A Törvényhozó és Hamlet egymásra mutat, egymás nélkül értelmezhetetlen, jelentésüket az egymással való összefüggésükben nyerik el. Bármely értelmezési kísérlet, amely ezt figyelmen kívül hagyja, elvétí az értelmezést.

Mindezek a felismerések nem munkám témáját módosították, hanem a téma megközelítésének módját értékelték át. A cél nem változott: képet adni Szabó Dezső nemzetszemléletéről. A megközelítés módja azonban lényegesen átalakult: a „törvénytáblák”, a politikai írások a Hamlet-monológokkal való kapcsolatukban, az író világértelmezésének összefüggésében váltak vizsgálódásom tárgyává. Ez természetesen maga után vonta az elemzés korábbi időkeretének felülbírálatát és annak az életmű egészére való kiterjesztését.

A jelen könyv alapjául szolgáló Phd disszertáció az ELTE Történelemtudományi Doktori Iskola Művelődéstörténeti Programjának keretében készült el. Ezúton szeretnék köszönetet mondani tanárainknak, Kiss Gy. Csabának, Kósa Lászlónak, Richly Gábornak és Tökéczki Lászlónak, szakmai és emberi támogatásukért. Az általuk teremtett inspiratív szellemi közeg jelentősen hozzájárult értekezésem kimunkálásához. Szintén köszönettel tartozom egész családomnak, különösen feleségemnek, Emesének, aki áldozatkészségével háttérrel biztosított munkám elkészítéséhez, valamint gyermekeimnek, Katának és Bencének, akik végtelen türelmükkel elnézték édesapjuknak az együttléttől őket megfosztó „dolgozószobai hóborgtját”.

Első fejezet

1. A TÉMA ÉS MEGKÖZELÍTÉSÉNEK SZEMPONTJAI

Jelen értekezés abból, a kutatásom kezdetén irányadó tématervből fejlődött ki, amely Szabó Dezső nemzettudatának – mint az író életművét átható és meghatározó közösségi identitásnak – rekonstruálását és bemutatását tűzte ki feladatul. A közösségi identitás fogalmának alkalmazásakor Jan Assmann meghatározásából indultam ki, aki azt az egyén „Mi-tudataként”, közösségi „hovatartozás-tudataként” definiálta.¹²

Módszertani szempontjaim kialakításakor irányadónak tekintetem azt a megállapítást is, miszerint minden közösségi identitás, így a nemzeti identitás is valamifajta „identitásbiztosító tudáson” nyugszik, amely választ ad a „kik vagyunk mi” és a „mi a teendőnk” kérdéseire.¹³ A fenti kérdésekre adott Szabó Dezső-korabeli válaszok, mint a nemzeti eszme gondolati összetevői, elsősorban a nemzetkarakterológiai vélekedésekben, a nemzetfogalom-meghatározásokban, a közösség hivatására vonatkozó elképzelésekben, valamint a történelmi tapasztalatot narratívákba rendező, szimbólumokba sűrítő múltértelmezésekben jelentek meg. Ebből fakadóan munkánkban, amely Szabó Dezső közösségi identitásának feltérképezésére vállalkozik, kiemelt figyelemben részesítettem az író azon gondolatait, amelyek magyarságképére, nemzetfogalmára, a magyarság hivatására vonatkozó elképzeléseire, valamint műltszemléletére vetnek fényt.

I.

Megközelítésem a fenti szemléleti és fogalmi adaptációk mellett is egy lényeges ponton nem követte Jan Assmannét. Felfogásom szerint ugyanis a nemzeti eszme mint „identitásbiztosító tudás” korántsem olyan

egységes és egyöntetű a közösség tagjainak körében, mint azt Assmann elmélete sugallja. Meglátásom szerint eltérő képzeteken, „identitásbiztosító tudáson” nyugvó „Mi-tudatok” kapcsolódhatnak egyazon közösséghez. Nem pusztán arra gondolok, amire John A. Armstrong éppen a magyar nacionalizmus példáján keresztül felhívta a figyelmet, nevezetesen hogy egy nemzeti közösségen belül különböző, egymással akár rivalizáló múltértelmezési sémák, „mítoszok” létezhetnek anélkül, hogy ez a polifónia a közösség tagjaiban az összetartozás-tudatot gyengítené.¹⁴ Az eltérő tartalmú „Mi-tudatokra” való utalással mindenekelőtt Friedrich Meinecke több mint száz éve felvetett és mára feledésbe merült gondolatához kapcsolódom, amelynek értelmében az eszmék, így a nemzeti eszme nem valamifajta szupraindividuális elvontság, hanem egyes emberek érzelm- és gondolat kifejeződése, amely mindig egy személyes világképbe ágyazódik. Ezen személyes világkép feltérképezése nélkül az abból kinövő eszme megértéséig sem juthatunk el.¹⁵ Tulajdonképpen ezen felismerésre épül munkám, amely Szabó Dezső közösségi identitására úgy tekint, mint egy egyszeri, sajátos, megismételhetetlen személyiség egyedi gondolat kifejeződésére.

Ez a szemléleti alapállás éles határvonalat jelöl ki munkám, valamint az úgynevezett modernista és szimbolista nacionalizmuselméletek megközelítési módja között. Mindkét irányzat képviselői a nemzeti identitásra és eszmére elsősorban mint a közösségi integrációt előmozdító tényezőre tekintenek. Elgondolásaik értelmében a nemzeti eszme, valamint a hozzá kapcsolódó „mítoszok” a társadalmi kohézió és homogenizáció funkcióját töltik be. A különbség a két nézetrendszer között abban áll, hogy míg a modernista-instrumentalista elméletek a nacionalizmusban kártékony, a hatalmi elit által mesterségesen kreált, „kitalált hagyományokra” épülő ideológiát látnak,¹⁶ addig a szimbolisták a nemzeti identitásban mélyre nyúló történelmi-kulturális gyökereik okán pozitív, a társadalmi összetartozást termékenyen elősegítő erőt ismernek fel.¹⁷ Mindkét megközelítés a nemzeti eszmét integráló szerepével összefüggésben normatívnak és egységesnek, valamifajta szupraindividuális valóságként fogja fel.

II.

A személyes világképbe ágyazott nemzeti eszme tézise mellett a munkámat meghatározó másik fontos gondolati tartópillért az a felismerés adja, miszerint a nemzet mibenlétével elmélyülten foglalkozó szerzők az elmékedéseikben a legkritikább esetben választották el a nemzet ügyét az emberiség ügyétől. A nemzeti eszmerendszer, a nacionalizmus történetét nem lehet leszűkíteni a nacionáldarwinista teóriákra. A nemzet és

az emberiség ügyének egyeztetési kísérletével találkozunk a „klasszikusoknál”, J. G. Herdernél, G. W. F. Hegelnél és J. G. Fichténél, tehát azon gondolkodóknál, akik a nemzetre vonatkozó eszmefuttatások szemléleti pályáit – gondoljunk itt csak a népszellem fogalmára, a nemzeti nyelv szerepét taglaló képzetekre, vagy az emberiség ügyét előmozdító nemzeti hivatásteljesítések egymást követő láncolatának eszméjére – egészen a jelenig hatóan kijelölték. A tétel valóságfedezetét magyar vonatkozásban is konstatálhatjuk. Elég itt csak a legismertebb példákra utalni: Széchenyi István és Eötvös József írásaira, vagy a két háború közötti időszakból Babits Mihály, Németh László, vagy Joó Tibor tanulmányaira, amelyeket egyaránt az emberiség és a magyarság ügye iránti kettős felelősség hatotta át. Nyugodtan bevonhatjuk ezen felsorolásba Szabó Dezső nevét is. Jegyezzük meg, hogy sajnálatos módon ezen összefüggés teljesen kiszorul a nemzet és nacionalizmus kérdésével foglalkozó kortárs történeti és szociológiai gondolkodás látószögéből.

Az előbbieken taglalt belátás összefügg azzal az általánosabb észrevétellel, miszerint egy ember nem csak egy „Mi”-hez sorolhatja önmagát, bár rendszerint mindenkinek van domináns közösségi identitása.¹⁸ Az életmű egészére tekintve megállapítható, hogy Szabó Dezső közösségi kötődései is több irányba mutattak (erdélyiség, kelet-európaiság, protestantizmus, katolicizmus), meghatározónak azonban a magyarsághoz és az emberi nemhez fűződő érzelmi szálak bizonyultak. A közösségi identitás utóbbi két változata közötti egyeztetési szándék végigvonul az életművön, azonban Szabó Dezső írói pályája két szakaszában más játszotta a domináns közösségi identitás szerepét. Az egyetemi évek lezárultától (1905) egészen *Az elsodort falu* megírásáig (1917–18) Szabó Dezső „Mitudata” az emberi nemhez tapadt, a magyarsághoz tartozás pusztán periférikus jelentőséggel bírt számára. A magyarság háborús szenvedései nyomán azonban – miként arról *Az elsodort falu* gondolatvilága tanúsodik – az író számára az elsődleges közösségi identitást a magyarsághoz való tartozás jelentette. Mindez azonban nem vonta maga után azt, hogy az emberiség nembeli egységének perspektívája eltűnt volna eszmevilágából. Mindebből szervesen következik, hogy megtevesztő lett volna pusztán Szabó Dezső magyarságtudatát elemzésem tárgyává tenni anélkül, hogy az író közösségtudatának más formáit ne vontam volna vizsgálódásom körébe.

III.

Jól tudom, az előbbi gondolatok Szabó Dezső közösségi identitásáról nehezen illeszthetők a Szabó Dezső-recepció által kialakított, a szakmai köztudatban is élő Szabó Dezső-képbe. Ez ugyanis az író életművének

lényegi vonásaként tartja számon etnikai-nyelvi megalapozású nemzetszemléletét, miközben homályban hagyja azt a tényt, hogy az 1910-es évek első kétharmadában az író számára a magyarsághoz tartozás csekély jelentőséggel bírt, valamint hogy az emberi nem egységének és közös sorsának a képzele Szabó Dezső szemében nem veszítette el orientáló erejét a két világháború közötti időszakban sem. Ennek okát, vagyis hogy lényeges mozaikdarabok hiányoznak a Szabó Dezső-képből, a „hatástörténet hatásában” kell keresnünk.¹⁹

Az értékítéleteikben merőben különböző értelmezési hagyományok abban megegyeznek, hogy figyelmüket kizárólag Szabó Dezső magyarságtudatára irányítják, megfelelkezve közösségi identitásának az életműben tetten érhető egyéb formáiról. Három jelentős értelmezési hagyományvonalat különböztethetünk meg, amelyek kezdetén Szeffkú Gyula, Lukács György, valamint maga Szabó Dezső áll.

Szeffkú az író szerepének értékelésekor kizárólag *Az elsodort faluval* kezdődő periódusból indult ki. A történész az írásaiban Szabó Dezsőnek a fiatal generációkra gyakorolt hatását emelte ki, többek között az ifjúság nemzetszemléletének formálásában tartotta meghatározónak a Szabó Dezső-i inspirációt.²⁰ Értelmezése szerint Trianon után Szabó Dezső képviselte tovább Ady Endre magyarság szemléletét,²¹ kifejezve azt a századforduló óta jelenlévő törekvést, amely a közösségi érzés súlypontját a történelmi Magyarország állampolgárainak egészét átfogó nemzetfogalomtól az etnikai-nyelvi közösségre kívánta áthelyezni.²²

Az állampárti időszakban Szabó Dezső megítélésének alapjait Lukács György 1945 utáni írásai fektették le, amelyek az író helyét az irracionális „ész trónfosztó” történelmi-gondolati áramában jelölték ki.²³ A kompromittáló pozicionálásban nem elsősorban az vezette Lukácsot, hogy Szabó Dezső „veszélyes” szellemi örökségét kigyomlálja a magyar közgondolkodásból, hanem sokkal inkább az motiválta, hogy a halott írón keresztül a megbélyegzett szellemi áramba rántsa a nagyon is vitális népi írói tábort.²⁴ Lukács *Az ész trónfosztása* című művében az irracionális egyik szükségszerű velejárójaként látta a fajelméletet.²⁵ Ebből az értékelési keretből értelemszerűen kiszorultak olyan tények, életrajzi mozzanatok, mint Szabó Dezsőnek az 1910-es évek első kétharmadára jellemző polgári radikális orientációja, szociáldemokrata szimpátiája, internacionalizmusa, miként csaknem haláláig kitartó haladáshite, emberségkultusza. A lukácsi gondolati mintázatot követte Szabó Dezső megítélését illetően a népi írókról szóló 1958-as pártállásfoglalás, miként az 1960-as évek közepén megjelent, Nagy Péter tollából született Szabó Dezső monográfia.²⁶ Nagy Péter könyvében, valamint a gondozásában kiadott Szabó Dezső önéletrajzban mindenáron – a gondolati salto mortalékon át a durva hamisításig²⁷ – bizonyítani kívánta alaptételét, miszerint a Szabó Dezső-i életmű lényege, konstans eleme a gondolati irracionális, valamint a „faji mítosz”.²⁸

A Szabó Dezső által 1919 után megrajzolt önkép szintén szerepet játszott az írói eszmevilág, életpálya bizonyos motívumainak köztudatból való kihullásában. A forradalmak bukása után sokan Szabó Dezső szemére vetették korábbi, a *Nyugatban*, illetve a *Huszádik Században* megjelent írásainak szociáldemokrata, polgári radikális eszmeiségét. A „szélkakasság” vádjával szemben Szabó Dezső az önmagáról kialakított képpel azt kívánta megerősíteni, hogy ugyan különböző eszközökkel és zászlók alatt, de élete folyamán töretlenül a magyarság szemszögéből és érdekében fogalmazta meg gondolatait. Ennek alátámasztása végett adta ki korábbi tanulmányait *Egyenes úton* címmel megjelent kötetében, ezzel is bizonyítandó eszmei következetességét. A kívánt célt szolgálta a korábbi tanulmányok szelekciója, amely az önképnek ellentmondó írásokat eleve kiszűrte, miként a kötetbe beemelt tanulmányok „átjavítása” is ezen intenciót tükrözte.

Jól érzékelteti az író szándékait – valamint a közösségi identitásában bekövetkezett változást – az a mód, ahogy *A magyar tanárság pszichéjéhez* című 1911-es, eredetileg a *Nyugatban* megjelent tanulmányt az 1920-as megjelenésű kötetben átírta. Az eredeti írásban a következőt olvashatjuk a fiatal tanárok számára követendőnek állított politikai-társadalmi orientációról és cselekvésről: „Belátja, hogy a soknyelvű, fajú, felekezetű Magyarország mozaikdarabjait csak két dolog tarthatja egységbe: 1. az anyagi jólét. 2. a szellemi kultúra. Igyekszik tehát lehetőleg nullra redukálni a felekezetiséget és letörni a faji érzés érdességeit, agresszív nyúlványaival”.²⁹ A tanulmánykötetben az imént idézett mondat már így szerepel: „Belátja, hogy a soknyelvű, fajú, felekezetű Magyarország mozaikdarabjait csak két dolog tarthatja egységbe: 1. az anyagi jólét. 2. a szellemi kultúra. A szolidaritás alapját a faji öntudatban, az univerzális nyomorúságban és kultúrszükségletben látja”.³⁰ Mint látható, a „faji érzés agresszív nyúlványainak” letörési szándéka a „faji öntudat” kívánalmába fordult át kilenc év leforgása alatt.

Az író közösségi identitásának változatlanosságát hangsúlyozó, a valósággal ütköző stilizált önképet Gombos Gyula könyve éltette tovább. Szabó Dezsőről írt monográfiájában a magyarság létérdekeit egy életen keresztül, még a „baloldal táborában is” középpontba állító gondolkodó portréját örökítette meg, aki a szocializmus felé is a magyarság sebeinek begyógyítása érdekében fordult.³¹

Munkámmal szándékom szerint a Szabó Dezső-i gondolati építmény homályban álló részeit megvilágítva a „hatástörténeti hatás” nyomán létrejött képnél valóságosabb ábrázolását adom az író nemzettudatának, valamint – ettől elválaszthatatlanul – közösségtudata más formáinak.

IV.

Munkám, mint minden eszmetörténeti vállalkozás, a vizsgált szövegek értelmezésén alapszik. Ezért megkerülhetetlen a szövegértelmezést irányító szempontok számbavétele. Nehezen vitatható, hogy ma a történettudományon belül az eszmék tanulmányozásában egy társadalomtörténeti-szociologikus megközelítés a meghatározó, amely lényegéből fakadóan nem az individuális, hanem a kollektív jelenségeket vonja vizsgálódása körébe. Ez a szemlélet az emberi gondolat kifejeződésekre nem mint egyéni szándékok megnyilatkozására, hanem mint a társadalmi viszonyok leképeződésére tekint. A szociologikus megközelítés sajátja, hogy redukció útján homogenizálja a társadalmi-történeti valóságot, s ebből az egynemű – esetleg az osztálytagozódás szerint némileg differenciált – valóságból magyarázza az emberi tudatot, szándékokat, gondolatokat. Az elmúlt évtizedekben az eszmetörténet-írás területén egy olyan, hatásában is számottevő irányzat jelentkezett, az ún. cambridge-i iskola, amely részben ezen társadalomtörténeti megközelítéssel szemben elsősorban Quentin Skinner módszertani írásaiban egy individuum-centrikus, a szerzői szándék megértésére hangsúlyt helyező eszmetörténeti koncepcióval állt elő.³² Munkámhoz, Szabó Dezso írásainak értelmezéséhez a Skinner-i koncepció két eleme nyújtott hasznosítható szempontot, továbbgondolásra érdemes felvetést. Az egyik az „intellektuális milió”, a másik az „argumentatív szándék” gondolata.

Skinner központi kérdése a szövegértelmezés kapcsán, hogy mi volt a szerző szándéka az írás, szöveg megalkotásával és közreadásával. Véleménye szerint a szöveget önmagában értelmezni, minden külső viszonyítási pont kizárásával, meddő vállalkozás. Az eszmetörténész feladata a kontextusok rekonstruálása, mindenek előtt annak feltérképezése, hogy milyen konkrét vitaszituációhoz, milyen adott problémakörhöz kapcsolódott a szerző az írásával.³³ Ez természetesen elképzelhetetlen a széles értelemben vett polémiában részt vevő többi szereplő szövegeinek, érvrendszerének ismerete, valamint a szerző és szellemi környezete „kapcsolódási pontjainak” vizsgálata nélkül. Skinner törekvése tehát arra irányul, miként azt Hobbes-ról szóló tanulmányában írta, hogy felvázolja a vizsgált szerző műveinek „intellektuális milióját”, „ideológiai kontextusát”, amelyből kiszakítva ezen művek megértése lehetetlenné válna, vagy legalábbis „ahistorikus” formában történné meg.³⁴ Az „intellektuális milió” megelevenítése nem pusztán egy teljesebb történelmi képet biztosít, de a vizsgált szereplő felfogásának a kortársak vélekedéseivel való viszonyát is elénk tárja: megmutatja, hogy mennyiben és milyen módon adaptálta vagy utasította el azokat. Ez persze feltételezi a történetész részéről a korszakban érvényesülő koncepciók, érvrendszerek, „politikai szótárak” ismeretét.³⁵

A kontextualizálás skinneri útja természetesen nem valamilyen forradalmian új koncepció, inkább a humán tudományokon belül érvényesülő paradigmák árnyékába került szempontoknak rendszeresen kifejtett, nagy gondolati erővel előadott, újbóli napfényre hozatala. Csaknem száz évvel Skinner gondolatainak első formába öntése előtt Wilhelm Dilthey az angol szerzőhöz sokban hasonló megállapításokat vetett papírra. A német gondolkodó számára is a történeti vizsgálódás középpontjában az individuum és annak gondolat kifejeződései álltak. Személyközpontú szemléletétől teljesen idegen volt az a megközelítés, amely az emberi gondolatokat a korszellem vagy társadalmi normák által egyneműsített kulturális-társadalmi közeg derivátumának tekinti.³⁶

Ugyanakkor az individuum „egész valóságának megragadása” meggyőződése szerint nem történhet meg azon összefüggések hálójából kiszakítva, amelyben a történelmi szereplő elhelyezkedett. Dilthey a *Bevezetés a szellemtudományokba* című munkájában a „történelmi milió” elnevezést használta erre az összefüggéshálóra.³⁷ Már első jelentős munkájában, amelyet Schleiermacher életéről írt, arra törekedett, hogy megrajzolja azt a szellemi háttérrel, amelyben Schleiermacher gondolatai elhelyezhetők és értelmezhetők. Ezért kapott külön fejezetet Kant életművének elemzése, miként számos kortársának eszmevilága is ebből a célból került bemutatásra.³⁸

Dilthey meggyőződése szerint egy alkotás – legyen az egy teológiai rendszer vagy egy festmény – egyediségét, s így jelentését úgy tárhatjuk fel, ha összefüggésbe hozzuk egyrészt azokkal a gondolati konvenciókkal, amelyek az adott területen – legyen az festészet vagy teológia – érvényesülnek, s így a szerző-alkotó számára adottak, valamifajta nyersanyagát vagy kiindulópontját adva az egyedi alkotásnak, másrészt azokkal a kortárs törekvésekkel, melyek szintén az adottra reflektálva alakítják ki saját értelmezésüket. Egyik módszertani tanulmányában erre a következő példát hozta: ahhoz, hogy Dürer művei értelmezhetők legyenek, s lássuk művészete egyediségét, egyaránt ismernünk kell a festészet elfogadott kifejezési eszközeit, miként a kortársak viszonyát ezen konvenció-rendszerhez.³⁹ A történelmi háttér tehát a dilthey-i megközelítés esetében az ábrázolás és viszonyítás eszköze, s így a megértés elősegítője, nem pedig egy egynemű közeg, amelyből az individuum önkifejezése levezethető.

A szellemi környezet alapos feltérképezésének skinneri, valamint dilthey-i kívánalma – mint a kontextualizálás s így a szöveg megértés eszköze – munkámban is irányadó.⁴⁰ Különösen Szabó Dezsőnek az 1911 és 1917 közötti, az emberiséghez tartozás jegyében álló korszakát vizsgálva helyeztem arra hangsúlyt, hogy a nemzeti kérdés körébe tartozó kortársi vélekedések érvelési és fogalmi készletét, azok jelentésmezőit aprólékosan számba vegyem, és az írónak ezekhez való viszonyát feltárjam. Az általános megfontolásokon túli különös hangsúlyt a könyv har-

madik fejezetében az indokolta, hogy ezzel munkám egyik fontos, de a köztudatba ütköző jellegéből fakadó kényes tézisést kívántam alátámasztani, nevezetesen, hogy Szabó Dezső közösség szemlélete, a nemzeti kérdésre vonatkozó korabeli elképzelései a szociáldemokrata, valamint a polgári radikális toposzokat visszhangozták, és kevésbé állíthatók párhuzamba Ady elképzeléseivel. Tézisem értelmében a költő szereptudatát és magyarságszemléletét Szabó Dezső csak *Az elsodort falu* megírásától kezdi beépíteni saját eszmevilágába. Ezen, a közfelfogással ütköző tézisek megalapozásának érdekében rekonstruáltam a másik fejezethez mérten sokkal részletesebben a kortársak, mindenekelőtt Ady Endre, Jászi Oszkár, valamint a szociáldemokrata teoretikusok közösség szemléletét, és hasonlítottam össze azokat Szabó Dezsőével.

A negyedik fejezetben, amely *Az elsodort faluval* kezdődő időszakot elemzi, a szellemi háttér rekonstruálásának igénye némileg háttérbe szorul. Ennek oka, hogy Szabó Dezső ezen gondolkodói korszakára vonatkozó legfőbb felismerések bemutatása más módszert kívánt. Itt céloom arra irányult, hogy a Szabó Dezső-i nemzetszemlélet meghatározó gondolati összetevőit, úgy mint az író múltszemléletét, nemzetkarakterológiai vélekedéseit, nemzetfogalmát, az optimális állami keretekre vonatkozó elképzelését a maguk dinamikus, változó jellegében mutassam be, szakítva a szakirodalomban szereplő statikus leírásokkal. Céloom elérése érdekében elsősorban az író megfelelő szöveghelyeit szólaltattam meg. Munkám ezen fejezetében a kortársak vélekedéseinek bemutatása kevésbé hangsúlyos.

Mint arra korábban kitértem, Skinner szerint egy szöveg megértése nem valósulhat meg kizárólag gondolati tartalmának értelmezésével, hiszen emellett mindig figyelembe kell venni, hogy a szerző a szöveggel mit kívánt elérni, vagyis mi volt „argumentatív szándéka”.⁴¹ A szöveg Skinner szemében nem áttetsző önfeltárulkozás, amelyből megismerhetjük alkotójuk értékékképzeteit, világképét, sokkal inkább a politikai meggyőzés eszköze. Éppen ezért – szólt érvelése – a szövegek elemzésekor számolnunk kell a „félrevezető stratégiákkal”, a „homályossággal”.⁴² Skinner úgy látta, a szerző őszinteségébe vetett bizalom a megértésben zsákutcába vihet, hiszen mint Heideggerre hivatkozva állítja, a szöveg csak „fegyver”, nem több, mint egy adott történelmi helyzetben, egy adott probléma kapcsán használatos meggyőzési eszköz.⁴³

Az „argumentatív szándék” gondolata és vele összefüggésben a szerző őszinteségével szembeni szkepszis kétségkívül termékeny szempontot jelent a szövegértelmezésben. Szabó Dezső kapcsán is problémát jelent, hogy gondolatainak értelmezői sok esetben kizárólag a szövegek tartalmát vizsgálták, megfelelkezve az író meggyőzési szándékáról, elvétve így az írások valós jelentését. Ezt érdemes egy kifejező példával megvilágítani. Szabó Dezső a húszas évek második felétől számos írásában a magyar kálvinizmus gyökeres megújítását sürgette. Ez a megújító szán-

dék elsősorban az egyház nemzeti-társadalmi szerepvállalásának erősítését szorgalmazta azon politikai program mentén, amit maga az író fogalmazott meg. Szabó Dezsőnél a társadalmi elköteleződés, jobban mondva a Szabó Dezső-i programmal való azonosulás sürgetése egybekapcsolódott a személyes hitélet mélyítésében érdekelt egyházi törekvések éles kritikájával. Szabó Dezső írásaiban a krisztusi tanítás valódi szellemének tolmácsaként bírálta az egyházon belül a pietista megnyilvánulásokat, érvelésében nem egyszer bibliai szövegrészekre hivatkozva. Az egyház mellett hasonló szellemben szólította meg a református híveket. Itt is a tettekben megnyilvánuló, a nemzeti közösség érdekében történő társadalmi cselekvést állította követendő útként, mint a „legrövidebb utat Istenhez”.

Érdeemes itt egy jellemző eszmefuttatást idézni: „Hát nem azért helyezte az isteni gondolat családba, fajba, nemzetbe az embert, hogy szolidárisan részt vegyen e kisebb hozzátartozóságok küzdelmében a jobb felé, az emberiség javára és Isten dicsőségére? Ki merem mondani, mint megdönthetetlen, örökérvényű tételt: magyar református férfi vagy nő, magyarságod s annak megteljesítése, életbe építése éppen olyan református keresztény hited szerinti vallásos feladat számodra, mint legbelsőbb, legmélyebb Isten-keresése. Ez a legrövidebb út Istenhez, ez a tettekbe épült ima, az életté vált hit, a múlhatatlan bizonyágtétel”.⁴⁴

A protestantizmus témakörében született írások természetesen számos értelmezőt ösztönöztek arra, hogy Szabó Dezső vallásos hitének vonásait megrajzolják. Ezen kísérletek során születtek olyan megállapítások, miszerint Szabó Dezső „életigazság mozzanatai beilleszthetők a jánosi teológia boltíve alá”.⁴⁵ Az ilyen irányú kísérletek létjogosultsága azonban kétségesé válik, amennyiben figyelmünk nem korlátozódik a protestantizmus megújítására vonatkozó szövegekre. Szabó Dezső számos írása, többek között önéletrajza ugyanis nyilvánvalóvá teszi a személyes hit hiányát, az író reflektált, gondolatilag kimunkált ateizmusát. Itt tehát azzal az esettel állunk szemben, amire ráillik a skinneri meghatározás: a szöveg pusztán a meggyőzés fegyvere.

A szövegek megértéséhez, valódi jelentésük feltárásához éppen ezért nem azon az úton jutunk el, hogy megkíséreljük rendszerezni az írónak a követendő keresztényi magatartásra, tanításra vonatkozó eszméit, s ebből képet adunk személyes hitéről, hanem úgy, hogy feltárjuk a szövegek mögött meghúzódó argumentatív szándékot. Egy ilyen vizsgálat arra az eredményre vezet, hogy Szabó Dezső a húszas évek második felétől, szakítva korábbi nézeteivel, a református egyházban s a magyar reformátusságban keresett táborát és támaszt politikai törekvései számára. Ebből, s nem személyes hitéből fakadt, hogy írásaiban a megnyerni kívánt közösség nyelvében szólt.

A skinneri szempontnak azonban a pozitívumai mellett látnunk kell a korlátait is.⁴⁶ Kétséges ugyanis azt állítani, hogy ne volnának olyan

emberi megnyilatkozások, amelyek mentesek a meggyőzés kényszerétől, és pusztán abból az igényből születtek meg, amit Leo Strauss minden fontos mű ihletőjének tekint: „az egészre vonatkozó igazság” megfogalmazásának vágyából.⁴⁷ Ezek a művek nem kapcsolhatók konkrét vitaszituációhoz, nem a meggyőzés „eszközei” és „fegyverei”, hanem a megismerni vélt „örök igazság” felmutatásai, és mint ilyenek, szerzőjük világértelmezésének lenyomatai. Szabó Dezső művei közül jó néhány ebbe a körbe sorolható. Ezek hősünk – miként Juhász Gyula nevezte – „Hamlet-monológjai”, a Szabó Dezső-i világkép megnyilatkozásai.

Másrészt nem lehet a szövegek értelmezésének általános szabályává emelni azt a – bizonyos esetekben helytálló – észrevételt, miszerint az argumentatív szándék, a megnyerni kívánt közönség elvárás-horizontjához való alkalmazkodás kiolvashatatlanná teszi a szerző meggyőződéseit, értékékszűreit. Jellemzőbb, hogy a konkrét társadalmi kérdéshez, vitaszituációhoz kapcsolódó íráson, megnyilatkozáson átűt szerzőjének világnézete. A két szint között legtöbb esetben összefüggés, kölcsönhatás mutatható ki.⁴⁸ Ez a meggyőződés hatja át Dilthey-nek a történetírás szerepére vonatkozó elképzelését.⁴⁹ Eszerint a biográfia, mint a „történetírás csúcsteljesítménye”, lehetővé teszi, hogy az ember gondolatokban és tettekben megnyilvánuló „akarátát” a maga „folyamatában és sorsában” megragadjuk.⁵⁰ A dilthey-i „akarat” nem valami, a lélek általános tartalmától független szituációhoz kapcsolódó szándékra utalt, hanem éppen ezen általános lelki tartalmat jelölte, amely a világról formált képet, az életre vonatkozó érték- és célképzeteket egyaránt magába foglalta. Későbbi írásaiban az „akarat” jelölte általános lelki tartalom „szellemiségként”, valamint „világnézetként” szerepelt.⁵¹

A fenti gondolatok messzemenően hasznosíthatónak bizonyultak munkámban, ezért az „intellektuális milió”, a skinneri értelemben vett vitaszituációk és problémahorizontok rekonstrukciója mellett komoly szerepet kapott a világgépelemzés, az író érték- és célképzeteinek a feltárása.⁵² Ennek fényénél számos, a könyv témáját érintő Szabó Dezső-i megnyilatkozás került más megvilágításba, nyert új értelmet. Másrészt értekezésem második fejezetében ennek a világgépelemzésnek a segítségével sikerült kimutatnom az életműben, az író eszmevilágában a változó felszín mögött meghúzódó konstans elemeket.

Végül szempontjaim bemutatásának lezárásaként fontos kiemelnem, hogy munkám, bár Szabó Dezső közösségi tudatának és közösség szemléletének vizsgálatakor az életmű egészét felöleli, nem egy újabb Szabó Dezső-biográfia megírásának igényéből született. A tematikai körülhatároltságból fakadóan az életrajzi mozzanatok, az író sajátos személyiségvonásai, de még a koncepcióm szempontjából kulcsfontosságú Szabó Dezső-i világgép bemutatása is csak annyiban kapott teret írásomban, amennyiben megvilágította a vizsgált témát

Második fejezet

2. ELIDEGENEDÉS ÉS UTÓPIZMUS - A KÖZÖSSÉG SZEREPE SZABÓ DEZSŐ VILÁGKÉPÉBEN

Szabó Dezső az 1920-as évek végén közel kétévtizedes szép- és tanulmányírói munkásságára visszatekintve joggal tarthatta életműve konstans gondolati elemének az „egyén tagadását”, a közösségi szempont érvényesítését, etikája változatlan lényegének a közösség érdekében mozduló cselekvés imperatívuszát: „A féktelen egyéni princípium ellen kezdettem harcom már teljes atmoszférájával benne van 1913-ban megjelent Morál c. cikkemben, melyet később felvettem Tanulmányok és jegyzetek című kötetembe. Egész művészetem, minden tanításom legeltérőbb újságszáma, legsajátosabb színe az, hogy én tagadom az egyént. Az egyest csak annyiban ismerem el, amennyiben a közösségnek kifejezője, növekvő egészsége és ereje, fejlődési eszköze, termése. Minden csak-egyént, csak önmagáért történőt, csak saját csillogásra való szint betegségnek tartok. Ez a gondolat ott van minden más gondolatomban, s ez a gondolatomban szabja meg az egyén szigorú morálját: úgy élj, hogy életed minden mozdulata élet, erőgyarapodás, termés, egészség legyen a közösség számára. Erre a morálra építettem fel az egész magyar megújulás tervét”.⁵³

Érdekes megjegyezni a fenti gondolatok kapcsán azt, amely felett Szabó Dezső, miként utókorának értékelői egyaránt eltekintettek, munkám azonban bizonyítani kíván: *Az elsodort falu* megírása előtt született, elsősorban a *Nyugatban* és a *Huszádik Században* megjelent tanulmányokban az író még nem a magyar, hanem az emberi nem „megújulásának tervét” rajzolta meg. Közösségi identitása, vagyis „Mi-tudata” ekkor még Szabó Dezsőt elsődlegesen az emberiséghez, nem pedig a magyarsághoz kötötte.

Mint azt korábban kiemelttem, a közösségi identitás két változata közötti egyeztetési szándék végigvonul az életművön, azonban irodalmi-publicisztikai munkássága két szakaszában más töltötte be a domináns közös-

ségi identitás szerepét. Az egyetemi éveket követően egészen *Az elsodort falu* megírásáig Szabó Dezső számára a magyarsághoz tartozás nem játszott meghatározó szerepet. A magyarság tömegeinek háborús szenvedései azonban olyan lelki folyamatokat indítottak el az íróban, amelyek nyomán az elsődleges közösségi identitássá a magyarsághoz való tartozás lépett elő anélkül, hogy az emberiség nembeli egységének, közös céljának képzete eltűnt volna Szabó Dezső eszmevilágából. Az emberiségtől a magyarság felé történő érzelmi elmozdulásról először *Az elsodort falu* tanúskodott.

A közösségi kötődések illetén átrendeződése azonban nem változtat azon a tényen, hogy Szabó Dezső közel négy évtizeden keresztül, csaknem haláláig az emberi egzisztencia alapkérdéseire adott válaszait a „közösséghez” kapcsolta: világképében a közösség akarata az igazság forrásaként, a közösség érdekében mozduló tett az etikus élet alapjaként, a „közösség örökkévalósága” az elmúlás egyedüli vigaszaként jelent meg.

A fejezet első részében (I.) Szabó Dezső közösségközpontú világképének kialakulását kísérem meg rekonstruálni. Ez a lelki és intellektuális kataklizmák által befolyásolt vajúdási folyamat a századfordulótól az 1910-es évek elejéig tartott. Céлом, hogy ezt a vajúdási folyamatot, a gondolatok születésének útját nyomon kövessem. Amit útjelzőként használok, az elsősorban az író önéletrajza, illetve a később született, de témájukban a korszakra visszapillantó írások, Szabó Dezsőnek a fehérvári tanári évek alatt született publicisztikája, valamint az Eötvös kollégiumi barátinak, Laczkó Gézának novellákban megörökített Szabó Dezső portréja.

A második részben (II.) az 1911 és 1916 között elsősorban a *Nyugatban*, illetve a *Huszádik Században* megjelent Szabó Dezső-írásoknak az emberiség jegyében álló közösségelvű szemléletét dokumentálom. Ami a korabeli tanulmányokat olvasva szembetűnő és bemutatásra érdemes, az a tematikájukban annyira szerteágazó írások mögött kitapintható kollektivisták hangoltságú világkép kiforrottsága.

A fejezet harmadik részében (III.) annak bizonyítására töreksem, hogy ezen világképet meghatározó érték- és célképzetek a két háború közötti időszakban töretlenül megőrizték életirányító szerepüket Szabó Dezső szemében. Változás abból a szempontból következett be, hogy ekkor már Szabó Dezső meggyőződése szerint az „egyen betegségére” a gyógyírt nem az emberiség, hanem a magyarság jegyében kiteljesedő élet jelentette.

Végül a záró részben (IV.) bemutatom, hogy Szabó Dezső utolsó éveiben miként szakított az élete nagy részét irányító eszméssel, miként került sor az író részéről a közösségi elköteleződés felbontására.

I.

A családi otthon sugározta, a szülővároshoz, Kolozsvárhoz kötődő „romantikus mitológia” – miként azt Szabó Dezső nevezte – életirányító szerepe az egyetemi évek alatt megszűnt. Annak bemutatására, hogy miben is állt ez a „romantikus mitológia”, az író érzékletes leírását hívhatjuk segítségül, aki a szülői ház szellemét ekképp idézte meg: „Látta szüleit, kik a 48-as idők utáni rajongások templomává dédelgették otthonukat. Látta a »nappali szobát« a hazafias svungok Atyaistenével »Kossuth apánk« patetikus képével. Egy másik képen egy örültségig borzas borbély a földre nagy betűkkel cinóberezzi: Hazám! Ez a haldokló Petőfi. Egy másikon hullák, térdeplő emberek s alatta nagy cintányérosan hazafias szavak cascadeja: ez Kossuth imája. Azután a gyűlölet és könnyek vászna: az aradi tizenhárom kivégzése egy önképzőköri ifjú képzeletén át festve. Látta kisgyermek önmagát, amint lélegzetvesztetten nyeli magába Gracza forradalomját, a lapok úgy sivítnak át gyermek idegein, mint a szaharai szél, és belső zsebébe rejt egy kést, és lelkébe egy esküt, hogy ha valaha találkozik az »áruló« Görgeivel, ezzel a késsel leszúrja... Most választás lesz, és egész éjjel sírva imádkozik szüleivel, hogy az ellenzék győzzön, és végre »megváltsák« ezt a szegény Magyarországot”.⁵⁴

A budapesti évek során a „romantikus mitológia”, vagyis az édesanya által belénevelt mély felelősségérzet a magyarságért, az ebből kinövő messiási küldetéstudat, miként az édesapának a család minden tagját befolyásoló forradalomkultusza, függetlenségi elkötelezettsége, elvesztette orientáló erejét. Mindez egybekapcsolódott a személyes hit elvesztésével. *Életeim* című önéletrajzában, több évtized távlatából a hit elvesztésének momentumát ekképp idézte vissza: „A másodév elején egyik éjjel, amint ágyba bújtam, életem legnagyobb meglepetése ért. Minden este, lefekvés után elmondtam magamban a gyermekimámat: ... Már azt mondtam, hogy: adj nyu...., és akkor megálltam. Az a sajátos érzésem volt, hogy egy mély kút fölé hajolok, és hogy egy pénzdarabot dobtam le homályos mélyébe. Vártam, vártam, hogy vagy víz csobbanása halljék föl, vagy a kőfenék csattanása. De nem jött hang. És akkor félénken, mint egy lelkéjét nem tudó iskolás lányka a tanító felszólítására, egy mondat állt föl bennem: – Jézus! Hiszen én nem hiszek már! Egy percig halálos csend, és valami boltozatos nagy üresség volt bennem. Csak meresztettem szememet belső homályom felé. Aztán egyszerre éles-világosan láttam: hogy én már évek óta nem vagyok hívő”.⁵⁵

A kolozsvári ideák csillaghullásának évei alatt formálódott ki az emberi természetről rajzolt komor Szabó Dezső-i kép. Az ösztönöknek engedelmesskedő, nyers érdekei által irányított „emberbestia” az író világképének ekkor vált haláláig elkísérő elemévé. Szabó Dezső így emlékezett vissza emberképe gyökeres átalakulására: „De az emberek mind idege-

nebbek lesznek számomra. Megláttam őket minden gyökerükben. Olyan aprók, olyan piszkosak és olyan végtelenül szegények. És a végzetes látás már lehetetlenné teszi, hogy mint gyermek és első ifjú koromban: öntudatlanul megajándékozzam őket énem szerinti gazdagságokkal. Egy irtózatossá szabja meg az emberi együttélést: minél apróbb, minél szemetesebb, minél szegényebb valaki: annál jobban érvényesül az embervilágban. Az övék az ország, a hatalom és a dicsőség”.⁵⁶ Az emberek iránti undor azonban Szabó Dezsónél elkeveredett az irányukban érzett szánalommal. Az elesettek iránti – valljuk meg, minden esetben elvont és személytelen – részvét forrását egyaránt kereshetjük az író veleszületett lelki hajlamaiban, miként az édesanya fiával szemben konkrét áldozatokon elvérző mintaadó életében.

Szabó Dezsóban személyisége alapvonásaként elementáris készletés élt az én és a külvilág közötti falak lebontására, s így a külvilág idegenségének leküzdésére. Elsőpró vágy ez a Más által zavartalan önlét kivívására, amely azon az úton valósul meg, hogy a Más az Én részévé válik. Szabó Dezsó egész életét átszövő élményként beszélt ezen misztikus egysülésről. Miként önéletrajzában beszámolt róla, gyerekkorától végigkísérte életét ezen kommunikációnak a létezés tuskójától megszabadító tapasztalata: „Az árnyékban hevertem, s félig lehunyt szemmel néztem a keretet, az eget, a világot. Igen meg voltam elégedve a világteremtéssel. Nem mozdultam, nem szóltam, nem akartam befolyásolni a dolgok rendjét. Ezek a nagy, termékeny lustaságok egész kisgyermekkoromban kezdődtek, és mai napig is vissza-visszatérnek... És én, mintha nem a tér körülhatárolt valósága lennék, hanem lassú omlása a part nélküli megfoghatatlan időnek: magamban érzek mindent, az őt kitárt érzék minden formáltságát, minden formát, színt, hangot, ízt és tapintást. Minden arcot és minden suhanást. Minden bibit és minden örömet. Minden levő az én hullámom, s ölelésemben olyan jóízú a világ. Mert ebben az édes együvé bágyadásban már nem valóság az élet”.⁵⁷ Önéletrajza egy másik helyén önmagáról a következő meghatározást adta: „Tudtam: nincs ember, aki rokonabb legyen a természettel, a jelenségekkel, a dolgokkal, az állatokkal, a növényekkel. Én még nem szakadoztam teljes külön énné a világ húsból, és a nagy egység áramai értett beszéd volt számomra... Talán egy Indiából idegurult test-lélek vagyok, és értelmem csakis az ő minden egységes ölében van”.⁵⁸

Nem csodálkozhatunk azon, hogy a transzcendencia lehetőségét elejtő, ugyanakkor az egységvágy bűvkörében élő, az emberi természetet sötétnek látó, ugyanakkor a részvét érzésére oly fogékony fiatalember Schopenhauer filozófiájában találta meg gomolygó érzésvilágának gondolatokba rendezett kifejezését. Nem valamifajta steril gondolati hatásként kell erre a jelenségre tekintenünk, hanem belső készletések találkozásaként: Babits megfogalmazásával élve a testvérek nem elsősorban

azért hasonlítanak egymásra, mert utánozzák egymást, hanem mert lelki világuk rokon. Azt mondhatjuk tehát, hogy Szabó Dezső érzésvilága természetes otthonra lelt Schopenhauer világméretű filozófiájában.

Melyek voltak a „frankfurti Buddha” filozófiájának Szabó Dezső számára irányadó gondolati összetevői? Schopenhauer filozófiája az egységkereső metafizikai sugallatnak megfelelően a jelenségek sokfélesége mögött meghúzódó lényegiség gondolatából indul ki. Szemben azonban a metafizikai monizmus tradíciójával, amelyben a megtalálni vélt egység a transzcendencia felé mutat, Schopenhauer-nél a világ lényege az egységes „életakarat”, ami azonban semmi másra nem vezet vissza. A világ „a maga minden részének, s alakzatának egész sokaságában” az „egy és egyetlen életakarat jelensége”.⁵⁹ A filozófus az akaratot mint kielégülést sohasem lelő, önmészítő, mohó vágyat írta le. Az egységes életakarat az élet színpadán azonban az egyes individuumokban mint ezen időtlen életakarat „egy-egy külön jelenségében” testesül meg, így az önmaguk fenntartásáért küzdő akaratok egymást emészte, szükségszerűen szembe kerülnek egymással.

A világ ezen vigasztalan képét, a létért folyó harc sivárságát, a részekre szabdalt egyetemes akarat önmészítő működését az alábbi módon rajzolta meg fő művében a német filozófus: „Így a természetben mindenütt viszályt, harcot látunk, a győzelem váltakozását, s éppen ebben ismerhetjük fel még világosabban az akaratra jellemző belső, önmagával való lényegi kettősséget... Ez az általános harc a legvilágosabban az állatvilágban válik láthatóvá, melynek tápláléka a növényvilág, s ahol ugyanakkor minden állat is megint zsákmánya és tápláléka lesz egy másiknak... Ekképp minden állat csak egy másik, idegen állat állandó felszámolása révén őrizheti a maga meglétét; így az akarat, az élni akarás mind egyre önmagát emészti, s különböző alakokban önmaga tápláléka, míg végül az emberi nem... maga is harcban, akarata önmeghasonlásában nyilvánul meg a legborzasztóbb egyértelműséggel, s lesz *homo homini lupus*”.⁶⁰

Schopenhauer a részvét tapasztalatában ismerte fel a kiutat az egymással ellenséges egoizmusok világából. A részvét élményében a másoktól elhatároló önállóság meggyengül, az ember rádöbben a többiekkel való lényegi azonosságára, arra, hogy mindannyian ugyanannak a vak akaratnak a megnyilvánulásai. Ezzel a valóságot elfedő „maja fátyla áttetszővé vált”, az énré szaktitottság, vagyis a „principium individuationis csalképrendszere” megszűnt. A részvét-szeretet művét gyakorló ember „önmagát, saját énjét, a maga létező akaratát ismeri fel minden lényben”.⁶¹ Schopenhauer ezen részvétfilozófiából jutott el a tagadás filozófiájához. Meggyőződése szerint ugyanis a szenvedés és részvét unio mysticájának fenti tapasztalata és annak filozófiai reflexiója elvezethet a teljes akaratnélküliség, az önkéntes lemondás állapotába.

A cél a kontemplatív-esztétikai eltávolodás a világtól, amelynek elérésével az ember nem kíván részt venni annak forgatagában, csak kívülállóként szemlélődni felette. Ennek az esztétikai távolságtéremtésnek az eszköze a részvét élményéből táplálkozó filozófiai belátás, és a művészet nyújtotta Szép élménye, ugyanis mindkettő kiemel – még ha időlegesen is – a kínzó lét szorításából, mivel felfüggeszti az énré szakítottság illúzióját, s így az életakarát zaklatott sóvárgását. Nagyon fontos a későbbiek tükrében hangsúlyoznunk, hogy Schopenhauer megváltoztathatatlannak ítélte a világ természetét, ezért élesen elutasította a világjobbítás aktivista képzeteit, miként a szenvedést felszámoló boldog jövő ígérteit hordozó történetfilozófiai víziókat is. A szenvedés enyhítésének egyedüli útját – mint láttuk – a világtól eltávolodó szemlélődésben vélte felfedezni. A teljes felszabadulást azonban csak a halál hozza el, amely véglegesen megszabadít az én, a tudat illúziójától, és felold a világot jelentő egyetemes akarat áramában.⁶²

Az egyetemi évek alatt a Szabó Dezsőt gyöttrő világuidegenség elhatalmasodó érzése a schopenhaueri filozófia nyelvén nyert kifejezést. Önéletrajzában korabeli érzésvilágáról az író a következő képet adta: „De egyáltalán: én vagyok-e még? Amint beléptem Budapestre: nem elveszett bennem a kolozsvári föld, az édesanyám, a temető, a kolégyom erős, tiszta, akaró Dezsője?... Irtózatlan rémületben vacogott a gyökereitől eltépett gyermek a halálos megpillantás előtt. Úgy érezte, hogy meglátta a világot, hogy most látja meg a világot. Nincs én, nincs akarat, nincs cél. Egyetlen, osztatlan, akarattalan vak akarat van: az anyag örök fekete zuhataga, a halál megáshatatlan, mérhetetlen tengere felé: Mi emberek vagyunk a deltái ennek a végtelen világtalan fakadásnak. Nincs külön én, vessző, ember, föld, fa, csillagok: csak az egyetlen, folyton halálba zúduló minden van, s minden életünk az ő mozdulata. Minden ember az egész világegyetem bohóca, s élete, énje, akaratai és célja: az egész világegyetem danse macabre-ja”.⁶³

Szabó Dezső nem pusztán az akarat metafizikáját, mint a szenvedés teli világ magyarázatát, de az arra gyógyírt jelentő esztétikai életszemléletet is a német filozófus gondolati eszköztárából kölcsönözte. Ebben az eszmei vértetben örökíti meg Szabó Dezsőt Eötvös kollégiumi barátjának, Laczkó Gézának *A kollégium Don Quijotéja* című novellája, miként maga az író is úgy jellemezte egyik visszatekintő írásában élete ezen szakaszát, mint amelynek idején „minden akarás nevetségesnek, minden tett hiábavalónak látszott”, s az élet egyedüli megnevesítőjévé a Szép vált, amelyben „mindent testvérnek, magunknak... látunk”.⁶⁴

Szabó Dezső azonban nem tudott véglegesen horgonyt vetni az esztétikai életszemlélet partjainál. A megoldás tekintetében nem elégítette ki a tettek értelmét tagadó, a kín és szenvedés történelmi felszámolhatatlanságát valló, csak időleges enyhüléssel kecsegtető schopenhaueri filo-

zófia. Évekkel, majd évtizedekkel később is az akarat és cél nélküliség, a mindent megértés és mindent átélés „szellemi szajhaságaként” tekintett vissza az esztétikai életszemlélet jegyében telt egyetemi éveire: „A sok magára rokonított én között saját énjét elvesztette. Mikor nem nyargalt át idegein az ilyen átélések esztétikai emóciója, üresnek, céltalannak érezte magát. Mert ez a „folytonos megértés” és „mássá élés” megölte akaratát... Úgy érezte, hogy keresztúton álló szellemi szajha, aki örökös meddő ölelésben élvezzi az élet arra menő formáit”.⁶⁵

Szabó Dezső feladta tehát az élettől elforduló, a világalakító szándékok értelmét megkérdőjelező „schopenhaueri pózt”.⁶⁶ Ugyanakkor fontos kiemelnünk, hogy a „miként éljünk” kérdésre adott schopenhaueri válasz elutasítása mellett Szabó Dezső világgképének továbbra is meghatározó ihletője maradt a német gondolkodó filozófiája. Az akarat metafizika, az éltre szakítottság meghaladásának vágya, az „emberbestia” képe, a részvét jelentősége mind továbbható elemei voltak a Schopenhauer-i látomásnak, amelyek az író világgképét haláláig meghatározták. Mindemellett azonban Szabó Dezső olyan eszmei támpontot keresett, amely – Schopenhauerrel szemben – az emberi létezés meghasonlottságának végleges és teljes felszámolását ígerte.

A 19. század nagy történetfilozófiai elképzelései – többek között Auguste Comte rendszere, amely Szabó Dezső útkeresését mélyrehatóan inspirálta – a jövőbe vetített Eszményi Társadalmakban megoldottnak ábrázolták az emberi egzisztencia gyökérproblémáit. Szabó Dezső számára is immár történelmi válságként, pusztán a történelmi fejlődés jelen szakaszához tapadó, a jövőben felszámolható jelenségként tűnt föl az ember világát átható szenvedés és meghasonlottság, nem pedig az emberi létezés megmásíthatatlan alapadottságaként, miként a schopenhaueri filozófiában, vagy az ember eredendő bűnösségét valló keresztény tanításban. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ezen a ponton vált Szabó Dezső világgképe utópikus jellegűvé. Ezen kijelentés zsinórmértékéül Paul Tillich azon meghatározása szolgál, mely szerint az utópizmus olyan haladás, melynek célja a történelem azon szakaszába való révbe érés, ahol az élet kétértelműségei, a mindig jelen lévő „létezési elidegenedés” le van győzve.⁶⁷

Szabó Dezső a többi embertől elválasztó falak – a principium individuationis börtönének – ledöntését időtleníteni kívánta. Ellentétben Schopenhauerrel, aki a részvéthez és a művészethez kapcsolta az egység pillanatokra szóló tapasztalatát, Szabó Dezső az utópiák belső logikájának megfelelően a közösség tagjainak társadalmilag biztosított lelki egységében vélte felfedezni a kommunió lehetőségét.

Szabó Dezső a jelent elvetve, a jövőt várva azonosult az európai civilizáció alkonyáról szőtt kultúrkritikai eszmeifuttatásokkal. Olyan idő foglyának érezte magát, amelyben a káosz győzelmi tort ült a forma felett,

a művészet, a gondolkodás, az etika és a társadalom területén egyaránt. Ezen szellemi anarchia lenyomatának látta az emberi egzisztencia gyökértelenségét, semmibe nem kapaszkodó voltát. Mivel gondolkodásában az emberi egzisztencia válsága a közös világvég, kultúra hiányából lett levezetve, így a válságból kivezető egyetlen utat is egy új társadalmi és kulturális kánon létrejöttében látta. Ennek felismerését az 1906-os párizsi tanulmányútjának tapasztalataihoz kapcsolta. Visszaemlékezései szerint szintén itt ismerte fel a katolicizmusnak a történelemben egyedülálló társadalomszervező erejét: „És itt láttam: ... hogy a katolicizmus, gyermekkoromnak ez a máglyás inkvizíciós, Arbuez Péteres, Johanna pápás prikulicsa az embertörténet legnagyobb csodája volt. Hogy örök időkre rátalált az emberi lélek azon törvényeire, melyek alapjai minden közösségnek. Hogy dogma, hierarchia, disciplina nélkül nincs emberi termés.”⁶⁸

Szabó Dezső értelmezésében a katolikus középkor mint társadalmi forma azért tűnt fel a létezés ideális kereteként, mert intézményeivel, szelleme teremtette lelki egységgel képes volt arra az életorganizátori szerepre, amelynek helye a jelenben betöltetlennek látszott. Feltehetően az, a francia intellektuális életben ezidőtájt intenzíven jelenlévő szemlélet is formálta Szabó Dezső eszményeit, amely a katolicizmusban nem a keresztény tanítás hordozóját, hanem egy hierarchikus társadalmi rend kifejezőjét tisztelte. A „kereszténység nélküli katolicizmus” eszméjét hordozó értelmiségiek, mint Charles Maurras vagy Pierre Lasserre sokban építettek Auguste Comte-nak a múlt század közepéről származó, a katolicizmust magasztaló gondolataira.⁶⁹

Szabó Dezső ezektől a hatásoktól nem érintetlenül, egy társadalmi alapú katolikus reneszánsz gondolatával tért haza Párizsból.⁷⁰ Ennek a gondolatnak a jegyében telnek az 1906-tól 1908-ig tartó székesfehérvári tanárság évei, miként azt publicisztikája visszatükrözte. A korabeli írásokban sajátos módon ötvöződött a jövőbeli katolikus reneszánsz gondolata az emberiség haladásába vetett hittel, valamint a schopenhaueri ösztönzésű részvétfilozófiával. A német gondolkodó tanításától eltérően azonban a szenvedés teremtette részvét már nem a cselekvéstől való elfordulás, hanem az emberiség érdekében mozduló tett inspirálója lett. Ezen sajátos eszmei ötvözetre vetnek fényt Szabó Dezsőnek, az ifjú fehérvári tanárnak ünnepi alkalmakkor elmondott iskolai beszédei, amelyeket a helyi lap, a *Fejérmegyei Napló* is közölt.

Szabó Dezső a tanítványainak Szent Imre ünnepén a helyes emberi cselekvés, az értelemmel teli élet irányáról a következő lelki útmutatással szolgált: „Nagy lelki öröm, midőn megőrzött lelki erőimmal ember-testvéreimnek hasznára lehetek s az én túlradó fiatal erőm mások életének s az emberiség haladásának hatótényezőjévé leszek”.⁷¹ Egy másik eseményen pedig ekképp buzdította diákjait: „A te szenvedni képes embe-

ri lelked tevékeny irgalma millió érzésével összefonódik, eggyé testesül az egész emberiséggel. És örök erő lesz izmod minden feszülése, minden segítő gondolatod, melyet mások szenvedésének enyhítésére tettél vagy gondoltál. Mert minden jótett erő a boldogságra, igazságra törekvő emberiség küzdelmében”.⁷² Az Erzsébet királynéra való megemlékezés alkalmával az alábbiak hangoztak el a szenvedésből táplálkozó részvét tettek mozgósító erejéről: „Ez az a mélységes erő, mely kitágítja éneket, hogy minden szenvedő ember fájdalmát megértsem. Az én sebeimben érzem meg mások sebeinek sajkását, az én szenvedésem hangolja rá a lelkem az emberi szenvedés minden hangjára... mások fájdalma adja belém azt a hősiesség, hatalmas irgalmat, hogy életem a szeretet, a jóság folytonos cselekvésében éljem le”.⁷³

Szabó Dezsó a *Fejérmegyei Napló*ban közölt írásai nyomán éles sajtópolémiaiba keveredett a város baloldali értelmiségi köreivel, amelynek során keményhangú, zsidóellenes megjegyzései miatt egyházi támogatói elfordultak tőle. Az egyházi köröknek, elsősorban a város püspökének, Prohászka Ottokárnak az üggyel való távolságtartása mélyen kiábrándította Szabó Dezsót a katolikus klérusból, és egyben a vallott eszmék szögkeletéhez vezetett.⁷⁴ A személyes csalódás hatására Szabó Dezsó világképében a katolikus egyház ugyan elvesztette szerepét, mint a remélt új kor, valamint az ideális társadalom kialakítója, de megmaradt mint inspiráló történelmi minta. A régi ugyan nem tatarozható újjá – szolt Szabó Dezsó konklúziója –, de a középkor során a katolicizmus megteremtette társadalmi és lelki egység tanúbizonyságot tesz amellett, hogy egy ilyen egység a jövőben újra megteremthető.

II.

A fentiekben megkíséreltük rekonstruálni Szabó Dezsónek a századfordulótól az 1910-es évek elejéig tartó intellektuális útkeresésének stációit, illetve az ehhez kapcsolódó dilemmákat. Mint jeleztük, első tanulmányai megjelenésének idejében ezek a dilemmák nyugvópontra jutottak. Az 1911-től 1916-ig tartó időszakban főként a *Nyugatban* és a *Huszádik Században* publikált írásokból már egy statikus, koherens gondolati rendszer képe tárul szemünk elé, amelynek a schopenhaueri látomás továbbbáható gondolati összetevői mellett a legfontosabb vonása a jövőben megteremtendő, az individualizmus betegségét legyűző Eszményi Társadalom igénye, valamint a jelent elítélő kultúrkritika. Az Eszményi Társadalom szinonimája azonban már nem katolikus reneszánsz, hanem Szabó Dezsó megváltozott politikai orientációjának megfelelően a „pozitív kor”, illetve a „szocializmus”.

A fogalmak felszínén megrekedve persze tűnhet a világgép alapvető módosulásának, hogy Szabó Dezső immár a katolikus reneszánsz helyett a „szocializmus” eljövételét remélte, azonban valójában az utóbbi is ugyanazt a körvonalazatlan, konkrétumok híján lévő új társadalmi rendet jelölte, mint a katolikus újjászületés. Az Eszményi Társadalom elérésének utópisztikus útja sem változott: a közösség minden tagját egybekapcsoló, s így a szétfutó individuális törekvéseket felszámoló lelki egység, amely a *Nyugatban*, illetve a *Huszádik Században* megjelent szövegekben a környezethez idomulás jeleként már Comte terminológiáját átvéve javarészt „pszichikai egységként” szerepelt. A gondolkodását már a fehérvári évek alatt is uraló haladáshit, emberiségkultusz pedig igazán nem volt idegen a progresszió táborától. Sőt, a katolicizmus csodálatát is – persze már nem mint élő erőt, hanem a múlt egy darabját – elvileg legitimmé tehetette Auguste Comte-nak a katolicizmus iránti tisztelete, hiszen a francia gondolkodót a *Huszádik Század* köre, valamint Ady⁷⁵ is nagyra tartotta: „Igen sokan, jó vagy rossz akarattal, állították, hogy minden forradalmi jó akaratom és felégetett hídjaim dacára katolikus, és konzervatív lelki forma vagyok... Különben e váddal már sok olyant is illettek, kik a nagy szociális forradalom élén voltak, többek között Auguste Comte-ot... Miért ne tanulhatna a szocializmus legközvetlenebb jogelődjétől: a katolicizmustól?”⁷⁶

Szabó Dezső háború utáni írásaiban, még önéletrajzában sem említi Auguste Comte nevét, azonban a *Nyugatban* és a *Huszádik Században* megjelent tanulmányai egyértelművé teszik, hogy gondolatainak, eszméinek mélyen ható ösztönzője volt a francia gondolkodó. Hogy Szabó Dezső milyen kiemelt szerepet tulajdonított Comte-nak, jól érzékelteti egy idézet a futurizmusról írott 1913-as tanulmányából: „Két monumentális kor közötti alaktalan idők betegek vagyunk. A nagy epika, nagy mitológia szétbomlott – elkésett omladékkövei még most is koppannak a lelkekben. Az új epika, új mitológia még csak most van ígérkezőben... De az új élet lassan serken elszórt jelenségekben. A leendő mitológia első nagy szentje Auguste Comte. Ő az első, aki új dogmával akar új egységet adni a világnak.”⁷⁷ Egy másik, Comte esztétikájával foglalkozó tanulmányában pedig a „most alakuló új kor Szent Ágostonának” nevezi a pozitívizmus atyját, hozzátéve ehhez, hogy a „kor a lényegeken azokat az utakat fogja követni, melyeket a hatalmas elme eléje jelölt”.⁷⁸

Melyek voltak a comte-i rendszer Szabó Dezső számára irányadó mozzanatai? Comte a korát válságban vergődőnek látta, amelynek meggyőződése szerint a jelent átható szellemi anarchia az oka. Éppen ezért a legsürgetőbb feladatot az emberiséget egyesítő szellemi egység megteremtésében ismerte fel. Comte a múltba tekintve a katolicizmusban az emberi bölcsesség csodás alkotását pillantotta meg, amely dogmaival sziklaszilárd társadalmi és politikai normákat felállítva letörte az egyé-

ni vágyak és érdekek anarchiáját. A katolicizmus teremtette társadalmi rendet Comte történelemértelmezése szerint azonban a 14. századtól kezdődően az úgynevezett kritikai korszak számos szellemi jelensége, köztük a protestantizmus szétzüllesztette.⁷⁹ Comte prófécija értelmében a több évszázada tartó széthullási folyamat végén a pozitívizmusra vár a társadalmi kötelékek újratemtése, a közösségi szempont érvényesítése az individuálissal szemben.

Szabó Dezső a jelent elítélő kultúrkritikáját a comte-i történetfilozófiai sémába illesztette bele. Az anarchikusnak ítélt jelennek mint az individualizmus korának gyökereit egészen a reformációig vezette vissza: „A mindent intézményekben objektíváló egyházi monarchikus társadalom ellen három nagy individuális áram jelenik meg, melyek végzetes logikus kapcsolatban vannak egymással: a protestantizmus, a kartezianizmus és a romanticizmus. Ezen szellemi áramlatok a hit, a megismerés és a morál terén a modern anarchiához vezettek”, ugyanis „mind a három anarchikus princípiumra, a tiszta egyénre épít szociális bizonyosságokat.”⁸⁰

Szabó Dezső elsősorban a comte-i közösségteremtő „dogma” és az „egyénné betegítő individualizmus” fogalmain keresztül állította szembe a gyűlölt jelent a remélt jövővel: „Dogmát, dogmát a mozaikra tört emberiségnek! Dogmát, mely tüzes szél legyen, s a meddő egyéneket egy új teremtő közé sodorja. Dogmát, mely nagy szeretetet és nagy gyűlöletet adjon az izomnak, mert csak a szeretet vagy a gyűlölet épít”.⁸¹

A kívánt szellemi egységet megteremtő gondolati rendszert Comte a saját filozófiájában látta megtestesülni. Az 1840-es évek elején lezárt monumentális összegző munkájában, a *Cours de Philosophie Positive*-ban írta, hogy a jelenben a vallásos hit hanyatlásával párhuzamosan egyre inkább a pozitív filozófia tölti be ezen egység megteremtőjének szerepét, s idővel ezen szellemi homogenitáson fog nyugodni az egész emberiségre kiterjedő „nagy politikai szervezet” is.⁸² A francia gondolkodónak az 1840-es évek végére tehető „vallási fordulata” nyomán a pozitív filozófia egységteremtő hivatását az „Emberiség vallása” foglalta el. Comte a fő művének tekintett, 1851–1854 folyamán négy kötetben megjelentetett *Politique positive*-ban már a sajátosan értelmezett „vallásban” ismerte fel az egyensúlyt és egységet biztosító jelenséget.

Meghatározása szerint a valláson olyan gondolatrendszert kell érteni, amely áthatja a társadalmi lét egészét, és kötelékként fogja egybe minden tagját. A vallás tulajdonképpen a civilizáció egyes szakaszainak megfelelő társadalmi kötelék, funkciója a közösség „teljes egységének” biztosítása.⁸³ Comte-nak a vallással kapcsolatos gondolataira élesen rávilágít korabeli levelének passzusa, miszerint „a deisták... a vallást isten nevében támadták. Nekünk pedig épp a vallás nevében kell istent végleg trónfosztanunk”.⁸⁴ A francia filozófus ennek szellemében vázolta

fel az „Emberiség vallását”, mint az emberek között teremthető egység történelmileg végső, tökéletes formáját. Comte „vallásának” középpontjában az emberiség, vagyis a „Nagy Lény” (Grand Être) kultusza állt, amelynek nem csak az élők, de a halottak, és a jövőben megszületők is részei. Az ember legfőbb feladata, hogy egyéni késztetéseit alárendelve a „Nagy Lény” szolgálatának, tetteivel az emberiség haladását előmozdítsa.⁸⁵

Szabó Dezső a fentiekhez hasonló szerepet tulajdonított a vallásnak. Elgondolása ahhoz a 19. századi, Comte-ra visszavezethető, Durkheim nézeteiben kiteljesedő szociológiai tradícióhoz kapcsolható, amely a valóságban nem látott mást, mint társadalmi összetartó erőt, és eredetét is ebből a szerepből vezette le. Az író *JJ. Rousseau érzelmi morálja* című 1912-es, a *Huszadik Században* megjelent tanulmányában a vallást a társadalomnak önfenntartása érdekében kialakított lelki funkciójaként határozta meg.⁸⁶ Azon megközelítés, amelynek értelmében a vallás lényege maga a funkció, amit betölt, óhatatlanul annak felvetéséhez vezet, hogy miként lehet a vallás által betöltött kohéziós szerepet jobban ellátni, mással pótolni? Ennek lehetőségével Szabó Dezső is számolt: „És vajon minden társadalmi lehetőség nem hit és egyház? Még ha a fejlődés bizonyos fokán e hitből és egyházból ki is hullanak az istenek?”⁸⁷ A már említett, Comte esztétikai nézeteit bemutató tanulmányban pedig a behelyettesítés műveletét is elvégezte: „A régi vallás helyébe új vallást, az Emberiség vallását kell helyettesíteni” – követte francia mesterét Szabó Dezső.⁸⁸ Ezek után nem meglepő, hogy az író Comte érdemének tekintette, hogy a szükségszerűen elérkezni vélt új korszak lelki egységét megalapozó új hitnek a centrumába az emberiséget helyezte.⁸⁹

Szabó Dezső írásaiban az emberiség pszeudo-vallásának igenlése egybekapcsolódott a kereszténység központi fogalmainak valós jelentéséből való kiforgatásával. Az író *Morál* című munkájában az eredendő bűnnek az egyénre szakítottaságot nevezte, az „egyénilést” bűnnek, a teljes egyéni elkülönülést pedig kárhozatnak: „Az eredendő bűn: az egyén, az én. Kezdetben minden ember az Emberiség volt, mint ahogy a veréb minden veréb. Az első „egyénné, énné” betegedés volt a Bűnbeesés. Az egyénilés a bűn, a teljes egyénné különülés a Kárhozat”.⁹⁰

Szabó Dezső világképén belül mindennek mértékévé a közösségi szempont vált. Szabó Dezső szemében az etikus élet alapját az adta, hogy az egyén mennyiben képes saját énje kioltásával tetteiben az „Emberiséget élni”, amely a „Megváltás” útja.⁹¹ Szabó Dezső megfogalmazása szerint az emberi élet értékének „szubjektív mérője: amilyen arányban magadra tudod élni, érteni, szólni az Emberiséget, annyit érsz. Az érték objektív mérője: amilyen arányban jövő vagy az Emberiségben, annyit érsz”.⁹² Az igazság fogalma is a közösség, vagyis az emberiség érdeke alá rendelődt. Szabó Dezső számára az abszolút igazságok, „ha vannak, hideg csillagok, melyek nem érintik földünk pályáját. Az emberre nincs jelentés-

ük, tehát olyanok, mintha nem volnának”.⁹³ Az igazság nem más, mint a „természet praktikus kihasználása, az igazság a legszélesebb emberi szolidaritás, a legmelegebb összefogózás az ismeretlen közepette”.⁹⁴ Kevésbé lírai módon meghatározva: az „igazság szó alatt ez értendő: a közösség életéhez szükséges termékeny gondolat”.⁹⁵

A művészet, valamint a tudomány életszférái kizárólag mint a közösségi érdekek függvényei kaptak szerepet Szabó Dezső eszmerendszerében. Ezen életszférák, mint a közösség „szerve”, „funkciója”, „erőforrása” jelentek meg Szabó Dezső korabeli tanulmányaiban. A művészet végcélja, hogy „a szociabilitást mind erősebbé tegye az egyénben”⁹⁶, a művészetben belül az irodalomé, hogy az „együvé tartozás érzését” felébressze,⁹⁷ a történeti ismeretét, hogy a múltat a közösség „erőforrásává” tegye.⁹⁸ A múlt megismerése továbbá lehetővé teszi, hogy az egyén „lelke magába ölelje az emberiség minden centripetális törekvését, s a múltban megszeresse fejlődése alapját”, vagyis az egységre törekvést.⁹⁹ Jól láthatóan az emberiség, illetve annak vélt érdeke vált minden emberi tevékenység – a munkától a múlt megismeréséig – végső mozgatójává, valamint az igazság zsinórmértékévé.

Mindezekon túl Szabó Dezső az emberi egzisztencia legszorongatóbb kérdésére, a halandóság problémájára is közösségközpontú választ adott. Mint arra emlékezhetünk, Schopenhauer filozófiája azt tanította, hogy az ember az élet áramaitól önmagát távol tartva várja ki, míg létezése homokórája leperog, s a halállal mint „jelenség” is megszűnjék. Comte filozófiai rendszere ennél némileg biztatóbb képet festett az elmúlástól rettező emberi lélek számára, azonban ez sem volt több – Miguel de Unamuno kifejezésével élve – a „halhatatlanság árnyékánál”. Comte megkülönböztette egymástól az „emberi létezés” két egymást követő formáját, az „objektív” és a „szubjektív”. Az „objektív létezés” az ember földi életét jelölte. A „vallásalapító” kizárta a személyes halhatatlanság lehetőségét, úgy vélte, a halál az egyén végérvényes megsemmisülését jelenti. Azok azonban, akik természetes egyéni önzésüket legyőzve életüket az emberiség szolgálatába állították, a jövő generációk életére kiható tetteikkel az „örökkévaló emberiségben” biztosítják „szubjektív létezésüket”.¹⁰⁰ Szabó Dezső ennek a gondolatnak a szellemében beszélt arról, hogy az emberiség jegyében telt élet „részvétel az örökkévalóságban”, valamint hogy „az örökkévalóság az emberiség”.¹⁰¹

III.

Szabó Dezső világgépének a fentiekben elemzett összetevői azután is megmaradtak, amikor az író szemében – *Az elsodort falu* megírásához kapcsolhatóan – már nem az emberiség, hanem a magyarság töltötte be

a par excellence közösség szerepét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a Szabó Dezső-i Utópia polgárainak köre, vagyis a „közösség” az egész emberiségről a magyarságra szűkült le. Megmaradt azonban a világkép közösségcentrikus individualizmus-ellenes vonása. A két világháború közötti korszakra is igaz a megállapítás, miszerint Szabó Dezső szemei előtt az Eszményi Társadalom utopisztikus képe lebegett, amelyben a közösségi és egyéni célok harmóniáját egy elérhetőnek feltételezett lelki-szellemi egység volt hivatva biztosítani. A korabeli írásokban a comte-i „pszichikus egység” helyét a „faji öntudat” foglalta el.

Szabó Dezső szerint a „faji öntudat” alapja a közösség tagjai közötti ösztönös szolidaritás, amelynek nyomán „az egyén egyetlen individuumnak, egyetlen élő organizmusnak érzi magát összes egyvérű, egypszichéjú, közös eredetű hasonlójával”.¹⁰² Szembetűnő, hogy a „faji öntudat” ugyanazt, a személyiség határait lebontó, a többi emberrel egyesítő varázsformulának a szerepét töltötte be, mint korábban a katolikus reneszánsz idején a „lelki egység”, vagy a szocialista korszakban a „pszichikai egység”. A misztikus egyesülésben résztvevők köre azonban összeszűkült.

A korábban megismert Szabó Dezső-i „egységhiány” problematika *Az elsodort falutól* kezdődően a magyarsággal került összefüggésbe. Az író gondolatmenete értelmében a magyarság, vagyis a közösség gyökérproblémája a lelki egység, s ebből fakadóan a szolidaritás hiánya. Ez a meggyőződés már *Az elsodort falut* is uralta. A regényben Szabó Dezső több helyen kontrasztba állította a magyarságon belüli kohéziós erők hiányát más népek „dogma” irányította „nemzetvallásával”: „Szerbnek, oláhnak, tótnak, szásznak, zsidónak lenni vallás, melynek fanatizmusa égő tetekbe kergeti hívőjét, hogy mint egy dogma parancsát, végezze feladat-életét vére egyházáért. A magyar... képtelen a tettre, a célra”.¹⁰³

A fenti helyzetértékelésből nőtt ki és vált több mint két évtizeden keresztül a Szabó Dezső-i publicisztika visszatérő motívumává a gondolat, hogy miként egykoron az egyház megépítette a maga dogmáit, úgy kell a magyarságnak a saját egyházát, dogmáját és hitét megépítenie. Ennek az „új hitnek” volt első hírnöke *Az elsodort falu* paradigmaticus hőse, Bőjthe János: „a megrabolt, kipumpolt, szétroncsolt magyar fajnak egy új hit, egy új fanatizmus fog egységet adni: a magyarságé”.¹⁰⁴ Ugyanez a gondolat egy 1941-es tanulmányban a következőképp szerepelt: „Amint az egyházatyák és az egyház doktorai századokon át megépítették azt a csodálatos szellemi épületet, mely a katolicizmus élete, ereje, örökkévaló egysége: úgy kell nekünk... megépítenünk a magyar élet dogmáit, hitét, ideológiáját, feladatainak roppant szövedékét, a szerves magyar célok és a magyar lélek erőinek egységében”.¹⁰⁵

Sokatmondó, hogy a középkori egyház, a katolicizmus továbbra is inspiráló történelmi mintaként szerepelt Szabó Dezső írásaiban, igaz, már nem a szocializmus, hanem a magyarság megszervezéséhez. Arra is

érdemes utalnunk, hogy a „dogma” fogalma is megőrizte meghatározó helyét Szabó Dezső szótárában, ugyanakkor szerepe az író szándékai értelmében már nem „a mozaikra tört emberiség”, hanem a „szétroncsolt magyarság” egységbe hívása. Végül jegyezzük meg az idézet kapcsán azt, hogy Szabó Dezső *Az elsodort falu* megírásától már nem beszél az „Emberiség vallásáról”, annál inkább a „nemzet vallásáról és egyházáról”, a „magyarság hitéről”. A „vallás” ugyanakkor mindkét korszakban – megfosztva valódi jelentésétől – az emberek közötti erős társadalmi kötelékre utalt.

Ki kell emelnünk, hogy a két világháború közötti időszakban változatlanul érvényesült Szabó Dezső világtérképének egyik fontos motívuma: a gyűlölt és ostromozott jelen, valamint az evilági harmónia ígértét hordozó „új kor” éles szembeállítás. Az előző korszak tanulmányaival szemben azonban a jelen valósága nem az európai civilizáció alakulását elemző kultúrkritikai eszmefuttatás nyomán, hanem a magyarság nyomorúságosnak ítélt helyzete miatt minősült elvetendőnek. Jelen és jövő a magyarság sorsa szerinti éles tagolását érzékletesen fejezik ki Szabó Dezső alábbi sorai, melyekben a közösség sorsára vonatkozó látomását osztja meg olvasóival: „sajátos látomásra tágultak szemeim. Nehéz zúgású rohanó folyón keskeny híd vitt át. Az egyik a jaj-part volt, a halál mezsgyéje, irtózatos múltunk minden bűnével, gyávaságával, szenvedésével, megraboltságával, a magyar vér és verejték idegen étvágyaknak odapazarolt szörnyű vetéseivel. A másik az élet, a jövő partja, a nap, a szabad mezők, az építésre váró kövek roppant ígéréttel. Apró paraszti gyermekek, fiúk és lányok, pipacs- és kalász-koszorús csoportokban ajkukon édes gyermekdallal, félelem és indulat nélkül mentek a sötét partról a tulsó part boldog hívása felé”.¹⁰⁶

A „Hogyan éljek?” kérdésére adott, korábban megismert Szabó Dezső-i válasz sem módosult. Az embernek úgy kell élnie, hogy „minden mozdulata élet, erőgyarapodás, termés, egészség legyen a közösség számára”.¹⁰⁷ Természetesen ez a közösség már nem az emberiség, hanem a magyarság. Szabó Dezső szerint az ember annyit ér, „amennyit érte”, mármint a magyarságért „tenni tud”.¹⁰⁸ Nem igazán különbözött mindez attól a háború előtti kijelentéstől, miszerint „amilyen arányban jövő vagy az Emberiségben, annyit érsz”. Az író csupán az „emberiség” és a „magyarság” fogalmát cserélte fel. Szabó Dezső munkáiban az etikus élet, a helyes cselekvés útjelző csillagként egyedül a közösség érdeke szerepelt. Ennek a „morális megfontolásnak” logikus végső következtetését mondja ki Bőjthe János: „ha kell, leszek mocsoktalan hős, vagy ravasz csaló, de fel támasztom a falumat... a cél szentesíti az eszközöket”.¹⁰⁹

Annak dokumentálására, hogy a közösség életérdekének alárendelt igazságfogalom, valamint a művészetet és a tudományt „társadalmi funkcióként” szemlélő felfogás miként él tovább Szabó Dezső szövegeiben,

célravezető *Az új magyar történetírás feladatai* című tanulmányának gondolatait megidéznünk. Eszerint a magyar történetírásnak, a múlt búvárlásának nem lehet célja, hogy holmi elvont igazságot hozzon a felszínre, hiszen „egy elvont igazság, mely semmire sem használható: értéktelenebb egy döglött számárnál”.¹¹⁰ A történelem haszna, s így a az új magyar történetírás feladata, hogy „felébresztve” a magyarság „életösztönét”, a jövő formálásában támpontot adjon. Érvelése szerint a historiográfia mindig is a hatalmi pozícióban lévő társadalmi csoportok érdekeinek szolgálója volt, azonban ez nem a történetírás torzulását, hanem éppen annak belső lényegét tükrözi. A történetírás nem objektív tudomány, mint azt sokan hiszik, hanem mint minden emberi tevékenység, „csak egyik agyara a törtető embernek”.¹¹¹ Nem más, mint egy közösség „életérdekének lírája”.¹¹² A fentiekből következően a magyar történetírás feladata az, hogy a múltból formált víziót a „kizsákmányoló osztályok érdek-lírájából a magyarság nagy tömegei legmélyebb életérdekeinek lírájává tegye”.¹¹³

Szabó Dezső közösségközpontú világnézetének változatlanságát, ugyanakkor elsődleges közösségi identitásának megváltozását kifejezően érzékelteti a szerző zseni-elméletének metamorfózisa. A háború előtt, első sorban Babitscsal polemizálva – aki a nagy művész ismérvét a társadalom ideáinak mint konvenciórendszernek az elutasításában határozta meg –, azt hangsúlyozta, hogy a zseni az emberiséget mozgató eszmék művészi megjelenítője: „a zseni az organikusan egy emberiség kifejező szerve”.¹¹⁴ A két háború között írott *Faj és világirodalom* című tanulmányában a zseninek az „élettani funkcióját” azonban már abban jelölte meg, hogy „faját kifejezze”.¹¹⁵

Végül tekintsük át, hogy az emberi mulandóság szorongató kihívására adott Comte-inspirálta válasz: a „szubjektív létezés” gondolata miként jelenik meg és „nacionalizálódik” Szabó Dezső korabeli munkáiban. A korszakban fogant írásaiban is elutasította a személyes halhatatlanság reményét. Mint fogalmazott, az ember önmagában mint egyén, pusztán „ostoba talány”, melynek „megoldása a megsemmisülés”.¹¹⁶ A „tovamuló szűk én” számára a semmibe való feloldódás elkerültét, a „szubjektív létezés” már nem az „örökkévaló emberiségben”, hanem a „faj halhatatlan egyéniségében” látta biztosítotttnak.¹¹⁷ Hogy miként képzelte el Szabó Dezső a közösség: a „múlhatatlan faj” jegyében telt élet által megalapozott „halhatatlanságot”, érdemes az írótól hosszabban idéznünk: „Nagy dolog, ha valaki kőben, bronzban, fában, vásznon, szavakban, vagy hangokban múlhatatlant épít: de mégis az a legnagyobb: ha emberhússal, emberszívvvel, emberlélekkel épít egy roppant emberkatedrális az időben. Beépíteni milliókat az akaratunkba, bennünk termett életformát adni egy történelmi közösségnek, hogy messzi időkig a mi parancsunkat, a mi látásunkat, a mi arcunkat mondja az élet minden elrendezése. Nagy Kristófja lenni a kiseded, örökké kiseded millióknak, s gigászi válla-

inkon átvinni, intézményekbe biztosítva őket, a századok haragjain és kísértésein keresztül!”¹¹⁸

IV.

Szabó Dezső *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim* címre keresztelt önéletrajza, amelyet az író legkedvesebb munkájaként tartott számon, és amelyet a kritikusok pedig a legsikerültebb művének tekintenek, talán a legtalányosabb írása. Az önéletrajz írásának egy évtizede során ugyanis jelentős törés következett be Szabó Dezső világképében, amely hűen tükröződött a munka koncepciójának, az élettörténet elbeszélését irányító értékszempontoknak a megváltozásában.

Nyikolaj Bergyajev írta *Önmegismerés* című önéletrajza bevezetőjében, hogy a múltra való emlékezés soha nem lehet passzív, pontos felidézés, hiszen mindig érvényesül benne „valami alkotó, átváltoztató elem”.¹¹⁹ Ez az alkotó-értelmező mozzanat az emlékezés kiiktathatatlan eleme, mivel a múlt mindig az aktuális jelen érzelmi-értelmi kilátóhelyéről mutatkozik meg. Ez óhatatlanul maga után vonja, hogy az idő múlásával az emlékező tudatában az élettörténet bizonyos mozzanatainak jelentősége változhat: egyesek előtérbe kerülnek, míg mások háttérbe szorulnak. Tengelyi László „sorseseménynek” nevezi azokat az élettörténeti fordulópontokat, amelyek nyomán az életünk jelentésére, értelmére vonatkozó korábbi képzeleteinket átértékeljük. Ez minden esetben az élettörténet és annak foglalatja, az önazonosság újrafogalmazását vonja maga után.¹²⁰

Szabó Dezső önéletrajza azért különleges és talányos, mert egy ilyen élettörténeti fordulópont szakítja ketté a mű megírását. Az író 1935 februárjában jelentette meg önéletrajza első részét az általa írt és szerkesztett Szabó Dezső Füzetek 6. számában, és a munkát egészen az 1945. január 13-án bekövetkezett haláláig folytatta.¹²¹ A mű írása közben, 1942 nyarán azonban megváltozott a múltba tekintést irányító perspektíva. Addig az élettörténet szervező elvét a két évtizede kimunkált Szabó Dezső-i önkép, önmitizált szereptudat adta. Az önéletrajz ennek megfelelően 1942 nyaráig arra az alaptörténetre lett felfűzve, amely a magyarság megváltását megalapozó hős-géniusz útját mutatja be az elrendelt küldetés felismerésétől annak beteljesítéséig. Jól tükrözi Szabó Dezső ezen szereptudatát az alábbi részlet, amelyben az író édesanyja alakját idézi meg: „Ó, szent, százszor szent Asszony, egyetlen csodájú Arc! Te minden gazdagságom, minden erőm, minden tisztaságom és hősiességem!... Ó, anyám, ha a magyarság valaha visszaébred saját lelkéhez, és minden ajándékomban magáévá tesz engemet: a te örök szépségű arcod ott lesz minden magyar ház, minden magyar szív falán. És messzi szívek áhítata fog tisztelni és szeretni: mert a te szereteted lett általam új hit, új út, új haza számukra”.¹²²

A korábbi életelvek átértékeléséről, Szabó Dezső szereptudatának megszüntéről először önéletrajza 1942 nyarán született passzusai tanúskodnak: „Igen, új világ érkezett: megváltás jött a megváltó akaratok számára is. Ha bölcsődben a Végzet tragikus csókja elhívott, hogy a lelkek nagy mozdítása légy. Hogy új értelmet, egészséget, és új életet adj egy közösségnek, új látást a szemüknek, új akaratot a lelküknek, és hősi mozdulást ennek az akaratnak. És ha nem ismernek meg, ha megtagadnak, ha eladnak, ha lusta közönyösséggel fojtogatnak, ha csapra verik erőid lebujszerzéseik számára: te földhöz vered a keserű poharat, széttaposod a töviseket, lerázod a keresztet, és felfakadt sebeidet odatartod az Élet nagy vidámságainak. Mint megbántott király: odamenekülsz ős-zabod önmagadhoz, csak-énedhez, akit végzet és vér nem kötnek, s mély tárnáid dús ereivel élvezed új életté a millió emlőjű világot. A Golgota összeomlott, a végzet megtört, a tragédia megdőglött: a Poncius Pilátus küszöbén önmagunkká, az Élet, a Föld, az Öröm szeretőivé szabadulnak a krisztusi végzet meggyötörtjei. Aki sokat adott, és nem kapott semmit, aki örök értelmű harchoz hívott, és hadsereg nélkül maradt, aki hős volt, és csak gyávákat látott: azt nem köti többé semmi, és nem tartozik senkinek semmivel. És voltaképpen ki és mi vagyok én most? Voltaképp egyelőre csak egy nagy vidám tágasság, és inkább senki és semmi”.¹²³

A szemléleti változás, a közösségi elköteleződés felbontása természetesen nem csak az *Életeim* asztalfióknak írt soraiban tükröződött, hiszen Szabó Dezső megjelent írásai közül is akadnak olyanok, amelyek feltárták a lelki átalakulást. Ezek sorába tartozik az 1943-as cikkeit egybe gyűjtő kötet, a *Levelek Kolozsvárra* előszava, amelyben a lelki metamorfózis okairól, valamint a küldetéstudat megszüntének felszabadító érzéséről értekezett: „Körülbelül hatvan éves koromig becsületes szántóvető embernek gondoltam magamat. Húztam a barázdákat, vettem a magot, és hittem egy eljövendő tavasz megfizető bőségében. A vetés ugyan évről-évre nem mutatkozott. De tudtam, hogy egy századokon át elhanyagolt, megrontott talaj rögeit tőri ekém... de a munka mind nehezebben ment. A véleményeim mintha a padlásról rám szakadó zsákba varrt hullák lettek volna: mind jobban undorodtam tőlük. Ezelőtt egy évvel aztán egy durva és hülye bántás történt ellenem. S maga az a tény, hogy ez a bántás megtörténhetett: éles meztelenre mutatta, hogy minden vetésem, munkám, egész eddigi életem: egy makacs monománia örült danse macabre-ja volt. Azóta a születés sajátos folyamatait és lázát élem. A halál teljes volt. Meghalt minden tartalmam, egész énem, melyet az anyacsókban kaptam... Most teremődik egy új világ, egy új én belém”.¹²⁴

Az „új én” a személyes élettörténetet is más, a korábbtól eltérő jelentéssel látta el. Az önéletrajzban az 1942-es törés után a szülők, családi környezet ösztönzéseire visszavezetett küldetéstudat a teljesebb élet lehetőségétől elhívó szirénhangként tűnt fel. Az *Életeim* 1944 októberé-

ben írott bekezdéseiben a következőt olvashatjuk: „Az emberkémiának micsoda vegyülete lehetett anyám és apám, hogy oly irtózatossá erőt határozza meg életem annak a közösségnek a sorsa, melyhez úgyszólván mindenben oly idegen vagyok”.¹²⁵

A közösség sorsa jegyében telt étellel szemben a teljesebb élet lehetősége a „családi tűzhely”, valamint az emberek világától távoli, a Természettel egyesülő én kozmikus magányának alakjában jelent meg Szabó Dezső kései eszmevilágában. Immáron késztetései tragikus ellentmondását látta abban, hogy az emberek életén, sorsán változtatni kívánó közösségi ösztön együtt élt benne azzal a belső törekvéssel, amely mint jobbik énje sugallata, éppen arra sarkallta, hogy „elfusson az emberektől”, és a Természettel való egyesülés pillanataiban „az anyagi világ nagy áramaival” egygő válna találja meg a létezés kincsét a gyógyírt.¹²⁶

A kozmikus magány mellett az önéletrajznak a „sorsesemény” utáni részeiben a teljesebb élet beváltatlan, a jelenben már értelemszerűen realizálhatatlan lehetőségét a család hordozta: „Mint tűzhely a tél didergőjét, hívott a család, a legősibb hívás, melytől emberi ember nem futhat. Hagyni semmibe veszni a gyermekkor mélyéről felpárázó álmokat, nem elegendni bele az emberi érdekek irtózatossá harcába, nem öngyilkosulni egy teljesen elgyávult közösség bátorságává. Megépíteni egy külön sorsot magamnak, vidám tágas házzal, sokvirágú kerttel, egy közös életritmusú jó feleséggel, s továbbélő gyermekekben építeni be földi örökkévalóságot”.¹²⁷

Szabó Dezső csaknem négy évtizeden keresztül az emberi egyesülés különböző formáihoz, előbb az emberiséghez, utóbb a magyarsághoz: a „közösséghez” kötötte az emberi egzisztencia alapkérdéseire adható válaszokat. Ennek megfelelően Szabó Dezső világképében a közösség akarat az igazság forrásaként, a közösség érdekében mozduló tett az etikus élet alapjaként, a közösség sorsát alakító cselekedet a „halhatatlanság” egyetlen módjaként jelent meg. A halála előtti éveiben azonban ezen világkép biztosnak vélt oszlopai összedőltek, miközben megmaradt a személyiség falának ledöntésére, az énszülő külvilág megszüntetésére irányuló vágy. Szabó Dezső személyiségének ezen alapkészletése, vagyis a principium individuationis börtönéből való szabadulás vágya életének utolsó szakaszában a Természettel való egygő válásban találta meg a beteljesülést, még ha ezen beteljesülés lényegéből fakadóan csak ideiglenes lehetett, mint az élet nagy pillanatainak ajándéka.

Erről tanúskodik az egyesülés képeinek megszaporodása az önéletrajzban, valamint a korabeli írásaiban megjelenő gondolatok az „új életét” irányító eszméről: „Csendes munkában építve meg mindennapi életemet, elkeveredve a természet dolgaival, zongora leszek, melyen a Természet, az anyagi világ játssza meg a maga végtelenbe rezgő dalait. Az emberi problémák, az emberi célok, az emberi akarat doppingjai meghaltak számomra. Teljesen felszabadultam!”¹²⁸

Harmadik fejezet

3. KÖZÖSSÉGI IDENTITÁS AZ EMBERISÉG JEGYÉBEN

Mint arról az előző átfogó – Szabó Dezső közösségközpontú világlkép elemző – fejezetben említést tettem, Szabó Dezső tanári pályafutása kezdő állomásán, Fehérváron, a Prohászka Ottokár és a Katolikus Néppárt vonzaskörébe tartozó *Fejérmegyei Napló*ban írta első politikai publicisztikáit. Érdekes szemléleti fordulatra utal, hogy az 1908-ban bekövetkezett, Fehérvárról Nagyváradra történő áthelyezése után mintegy három évvel a korábban a polgári radikalizmust és a szociáldemokráciát a helyi egyházközei lapban vehemensen támadó tanár éppen az általa ostromozott irányzat országos tekintélyű orgánumban, a *Huszedik Században*, illetve a *Nyugatban* jelentkezett írásaival. A *Nyugatban*, valamint a *Huszedik Században* megjelent írások nem szorítkoztak az irodalmi tanulmányok, novellák körére, hiszen találunk közöttük politikai publicisztikákat is, amelyek a korabeli polgári radikális, valamint szociáldemokrata frazeológiát visszhangozták.

I.

A nehezen tagadható politikai pálfordulást maga Szabó Dezső is a damaszkuszi út szimbólumával fejezte ki egy 1914-es, a *Huszedik Században* megjelent tanulmányában, melyben bűnbánóan tekintett vissza fehérvári éveire. Ezen írásában Nagyvárad alakító hatásában, az ottani szellemi környezetben, valamint ezzel összefüggésben a zsidóság „elmélyültebb megismerésében” láttatta azokat az okokat, amelyek a belső változás érlelői voltak. Minderről így írt: „Nagyvárad volt az én Damaszkusom. Itt láttam be, hogy a történelem folytonosan új életet teremt, s hogy nem lehet holt formákkal és embernyírással jövőt csinálni. Itt ütött

meg mint egy reveláció a zsidóság csodálatos teremtmőereje. Ez az új látás lett aztán oka, hogy Magyarország egyedüli salvatióját a legszélesebb humanitásban, a legkisebb elfogultságban hiszem”¹²⁹

Érdemes itt megemlíteni, hogy a későbbi számvetésekből hiányzik Nagyvárad sorsfordító szerepének fenti értékelése. Ezen nem csodálkozhatunk, hiszen a forradalmak bukása után, mint azt korábban jeleztem, Szabó Dezső az önmagáról formált képpel azt kívánta megerősíteni, hogy bár különböző eszközökkel, eltérő ideológiai vértzetben, ő mindig a magyarság szemszögéből és a magyarság érdekében fogalmazta meg gondolatait. Ezt kívánta demonstrálni az 1920-ban kiadott, korábbi tanulmányait egybegyűjtő könyve, az *Egyenes Úton* címmel.¹³⁰ Ezen stilizáló szándéknak megfelelően – addigi életére visszatekintve – 1920-ban a nagyváradi évekről a következőképp számolt be: „Nagyváradon zsidó intellektuelek vettek körül. Nagyon megértőnek, nagyon embernek, és nagyon magyarnak mutatták magukat. És lelke mélyére felszerkedt a kérdés: nem lehetne-e az erős, okos és merész faj legjobbjaival összefogni fajom érdekében? Két évig nem történt semmi: tanultam és néztem az életet”¹³¹

A fentiekben nem is elsősorban Nagyvárad reveláló, az életpályában törést és így új utak megnyitását lehetővé tevő szerepének az emlékező tudatából való eltűnése a lényeges. Még csak nem is a két múltelbeszélés, az 1914-es és az 1920-as tartalma közötti szakadék: a korábbi értelmében Nagyváradon a „zsidó intellektuelek” a „vallási elfogultság” fehérvári hálójából menekítették ki a „legszélesebb humanitás felé”, míg az 1920-as szerint a magyar faj érdekeit kémlelő íróat a zsidósággal való szövetség lehetőségének hamis illúziója ragadta magával Nagyváradon. Mindezeknél fontosabb, hogy a szöveg Szabó Dezső forradalmak utáni megújult önértelmezésének egyik dokumentuma. Eszerint a vádakkal ellentétben életpályáján valójában nem jelentett kitérőt a polgári radikális táborban, a Nyugat körében eltöltött időszak – szólt az író autoapologétikája –, hiszen törekvéseinek egyedüli zsinórmértékét ekkor is a magyarság egyetemes érdeke jelentette. Élete alkonyán írt önéletrajzában, a nagyváradi éveket feldolgozó fejezetben a fenti motívumok meg sem jelentek. Visszaemlékezésében a város egyedüli gondolatalakító hatását az új irodalomnak, elsősorban Ady költészetének mélyebb megismerésében jelölte meg.

Mit lássunk mindezek után a fehérvári püspök környezetététől a polgári radikálisokig, a *Fejérmegyei Naplótól* a *Huszedik Századig* vezető szellemi útban? Az író „egyenes úton” haladását, vagy értékvalasztásának damaszkuszi fordulatát? Nyilván kizárólagosan egyiket sem. A politikai orientáció tagadhatatlan fordulata mellett, jobban mondva a fordulat felszíne alatt – mint arra korábban utaltam – a katolikus reneszánsz, valamint a szocializmus fogalmával jelölt, vágyott új társadalmi

rend nem nagyon különbözött egymástól. Szabó Dezső tehát „egyenes úton” haladt, bár nem olyan értelemben, mint ahogy ezt maga láttatni akarta. A két korszakban Szabó Dezső közösség szemléletének alaprajza nem változott, megmaradt az emberi nem egészére tekintő perspektíva, a fehérvári évek alatt valamiféle keresztény univerzalizmus, míg Nagyvárad után a szocialista internacionalizmus kilátóhelyéről.

II.

Ezek után szükséges ismét felvennünk az életút történéseinek fonálát. Mindössze kilenc hónapos nagyváradai tartózkodás után Szabó Dezsőt áthelyezték Székelyudvarhelyre. Állását 1909 szeptemberében foglalta el az udvarhelyi Főreálban. A következő év őszén kibontakozó országos méretű „tanárlázadásban” vitt szerepe immár láthatóvá tette Szabó Dezső új politikai orientációját. A forrongás és tiltakozás a tanárok szolgálati idejének, valamint kötelező óraszámának felemelése miatt indult meg. Az Országos Tanáregyesület biztatására az országban működő tanári karok megfogalmazták követeléseiket, melyek közül a hangjában legeredetibb, követelésében a legradikálisabb, Szabó Dezső megszövegezte székelyudvarhelyi előterjesztés kapta a legnagyobb visszhangot. Ebben található a híressé vált megfogalmazás: „A Himnusz t éhes hassal csak egy bizonyos ideig lehet énekelni. A végképpen elnyomorgatott ember vöröset lát, és vörös nóták bugyannak az ajkára”.¹³²

A felhívás szövegéből a *Budapesti Hírlapon* kívül az országos lapok közül a *Pesti Napló* és a polgári radikális *Világ* is közölt részleteket.¹³³ A *Nyugat*, a *Népszava* pedig a tanármozgalom kapcsán külön foglalkozott az udvarhelyi tanárok memorandumával.¹³⁴ A progresszió¹³⁵ sajtója tehát élénk figyelemmel és pártfogással kísérte az eseményeket, amelyek egyik vezéregyéniségévé vált Szabó Dezső. Önéletrajza tanúsága szerint a követelések kieszközlésére Budapestre összehívott országos középiskolai tanári kongresszuson már a radikális tanárok táborával tart, akikkel Kuncz Aladár ismerteti össze. Ekkor mutatják be szintén Kuncz közvetítésével Ady Endrének is.¹³⁶

Szabó Dezső közszereplése, gyűjtő hangú beszéde a kongresszuson, valamint az általa szövegezett felhívás a hatalom rosszállását, sőt, durva fellépését vonta maga után. A minisztérium izgatás címén fegyelmet indított ellene, valamint felfüggesztette tanári állásából, fizetését letiltatta. Ebben a helyzetben ismét a polgári radikális sajtó kelt a védelmére, és több cikkben is foglalkozott a bosszú-ízű fegyelmi eljárással, hevesen támadva a tárcát. A *Világ* egyik, a témában született írása – talán kellemtelennek érezve a pártfogolt és példává emelt tanárnak a „klerikális reakcióhoz” tapadó múltját – sajátos értelmezését adta Szabó Dezső Fehér-

vártól Udvarhelyig húzódo tanári pályafutásának. Eszerint „Szabó Dezső, aki a francia-magyar szakon ma az ország legképzettebb tanárai között áll, néhány esztendővel ezelőtt segédtanároskodott. Tudományos meggyőződése behajtotta Székesfehérváron antiszemita akciókba, amelyekre Prohászka Ottokár felhasználta a jeles tanárt, és bizalmas emberévé avatta. A Barkóczy-éra akkor bontogatta szárnyait, és Szabó Dezsőt jutalmul rendes tanárrá nevezték ki Nagyváradra... azzal a titkos utasítással, hogy antiszemita és klerikális akcióját folytassa. Szabó Dezső azonban nem akarta lelkiismeretét is bérbe adni, és félreállott az agitációs munkából, amiért hamarosan bűnhődnie kellett... büntetésből áthelyezték Székelyudvarhelyre”.¹³⁷ Nem tudjuk, hogy a cikk Szabó Dezső elbeszélésére épült-e, vagy a lap ettől függetlenül fogott ezen legenda kiötlésébe. Mindenesetre az írás apologetikus jellege a progresszió körébe való befogadás szándékát tükrözte.

III.

A *Nyugat* kapui azonban nem ekkor nyíltak meg Szabó Dezső írói ambíciói előtt, hanem tanári közszereplésének második utóregzése nyomán. Tisza István ugyanis 1911 áprilisában lapjában, a *Magyar Figyelő*ben említést tett a Szabó Dezső szövegezte tanári kiáltványról. A cikkben Tisza István az úgynevezett szabadgondolkodást, mint gondolkodási típust vette górcső alá, amelyben az írás szerzője doktriner-militáns vonásai miatt a gondolat valódi szabadságának legnagyobb veszélyeztetőjét látta. A szabadgondolkodás legfőbb intencióját az egyéni érdekek minden más fölé helyezésében ismerte föl: „a minden közcél szolgálata alól felszabadított, és minden kötelességérzet nyugétól megmentett egyén jóllakása a lényeg”.¹³⁸ Tisza fejtegetése értelmében ez a társadalom életében a nemzeti szempont eltűnését vonja maga után.

Tisza a kritikájában az általa ostromozott jelenség demonstrálására hozta fel példaként a székelyudvarhelyi tanárok felhívását. A példa kiválasztása azonban nem volt igazán szerencsés, és Tisza nem is hűen adta vissza az abban foglaltakat: „Ki beszél ma már Rákócziáról, szabadságharcról, nemzeti nagyságról, a nemzetért való önfeláldozásról? A mai 'fiatalokat' a létért való küzdelem sivár ösztöne hevíti. A Talpra magyar-t nem lehet üres gyomorral szavalni – kiáltja a magyar ifjúság idealizmusának hivatalos ápolója. (Micsoda lángostorral vágna, ha élne még közöttünk, e mondás szerzőjén végig Petőfi! Ő bezzeg jobban ismerte az üres gyomrot, és kevesebbet törődött a státuszrendezéssel, mint ez a méltatlankodó tanár úr.) Micsoda elmaradott ember az, aki még ma is nemzet-ről beszél? A felvilágosodott magyar ifjúság ajakán emberiség, világpolgárság a cégér...”¹³⁹

Tisza István több mint hatoldalal írásában a fenti sorok még egy bekezdést sem tettek ki, s mint látható, Szabó Dezső nevét sem említi. Ennek ellenére Szabó Dezső válasz gyanánt nyílt levelet írt Tiszához, melyet a *Nyugat* és a *Világ* kiemelt helyen közölt. Gellért Oszkár emlékirataiból tudjuk, hogy a válaszadás ötlete nem Szabó Dezsőtől, hanem Ignótustól származott.¹⁴⁰ A *Nyugat* szerkesztői voltak azok, akik felajánlották a székyudvarhelyi tanárnak, hogy a lap hasábjain válaszoljon a volt miniszterelnöknek. Nem tévedünk tehát, ha a szabadgondolkodást cikkében finoman, de egyértelműen a polgári radikálisokkal, illetve a *Nyugat* körével azonosító Tisza Istvánnak címzett levélben nem elsősorban személyes felbuzdulást, de a *Magyar Figyelő* és progresszió jelentette ellenkultúra közötti kultúrharc egyik csörtéjét látjuk.

Tisza tanulmányát ugyanis legsikeresebben az ominózus bekezdésen keresztül lehetett támadni. Ennek több oka volt. Szerencsétlen megnyilatkozás volt, hogy Tisza az ország egyik jelentős földbirtokosaként Petőfi példájára hivatkozva, a nemzeti eszmények feladásának bélyegét sütötte a siralmas anyagi helyzetük javításáért szervezkedő tanárookra. Emellett a pontatlan idézetek, mint „a Talpra Magyart nem lehet üres gyomorral szavalni”, miközben az eredeti szövegben az állt, hogy „a Himnusz csak egy ideig lehet üres hassal énekelni”, valamint mondatai színpadias fordulatai, mint „Petőfi lángostora”, mind könnyű retorikai győzelmet kínáltak a fiatal tanárnak. Érdeemes hosszabban idéznünk Szabó Dezső válaszából:

„Most még legyen szabad balzsamot önteni Nagyméltóságodnak arra a feljajdulására, hogy: ki beszél még Rákócziról, szabadságról, etc... Ugyan! Nagyon sokan beszélnek. Beszél többek között képviselőválasztáskor nagyon sok előkelő »idealista«, hogy megválasztván, felmehessen az úri kaszinóba eljátszani saját vagy a mások vagyonát... Mindezek után teljes hittel mondom: Hazaellenes mindenki, ki őt, tíz vagy nem tudom hány ezer holdnyi vagyonnal azt mondja a nyomorgóknak: ne gondoljatok az anyagiakkal, éheztek a hazáért. Hazaellenes, mert kompromittálja a haza fogalmát. Nagyméltóságod szereti a hazát a maga módja szerint (tízezer jóllakott, húszmillió éhes idealistával), mi magunk módja szerint, (minden becsületes munkát gond nélküli, elégedett élet illet meg). De merem állítani, ha elfogadjuk azt a naiv föltevést, hogy: ha Petőfi még közöttünk volna, hogyha a lángostor nem bombaszt (tanítványomtól annak vettem volna), közelebb mernék állni Petőfihez, aki Még kér a nép kezdetű verset írta, mint Kegyelmes Úr!”¹⁴¹

A progresszió körébe tartozók Szabó Dezső szövegében azonban nem csak a szinte gyűlölt „geszti junker” gondolatainak jól célzott kritikáját üdvözölhették. A hivatalos Magyarország művelődési és politikai eszményeit megkérdőjelező ellenkultúra saját hazafiság-fogalmának különleges verbális készséggel megformált kifejezésére is ráismerhetett a fenti

mondatokban. A korabeli polgári radikális és szociáldemokrata sajtónak, valamint a *Nyugat*nak is kedvelt témája volt a „feudális Magyarország” kevesek érdekét védő, anakronisztikus formákban, hamis lózungokkal élő, a nem magyarokkal türelmetlen „álhazafiságának”, illetve az általuk képviselt, reményeik szerint a jövőt jelentő, mindenki érdekét társadalmi rétegtől és nemzetiségtől függetlenül megjelenítő hazafiságnak a kiélezett szembeállítás.

A nyílt levél tehát amellet, hogy pályafordító jelentőséggel bírt – hiszen megnyitotta Szabó Dezső előtt a *Nyugat* és a *Huszádik Század* kapuit –, egyben tartalmánál fogva gondolatszövésünket átvezeti az életrajzi momentumtól vizsgálódásunk központi tárgyához: Szabó Dezső nemzetszemléletéhez az 1911 és 1917 között, vagyis *Az elsodort falu* megírása előtt született írásainak tükrében.

Koncepciómnak megfelelően Szabó Dezsőnek a nemzeti kérdés kapcsán formált gondolatait úgy mutatom be, hogy egyben megrajzolom azt a szellemi hátteret, amelyben gondolatai elhelyezhetők és értelmezhetők. Ennek módja a kortársak részben párhuzamosan haladó, részben ellentétes nézeteivel való összehasonlító elemzés. Ez egyrészt a korszak szellemi és politikai életét mélyen átható, a hivatalosság pecsétjét is magán viselő nemzeti eszmerendszer, nacionalista ideológia jellemző vonásainak vázlatos bemutatását jelenti. Itt elsősorban annak érzékeltetése a célom, hogy ezen eszmerendszer axiómái milyen tipikus eszmefuttatásokban, képzetekben, érvrendszerekben jelentek meg.¹⁴² Másrészt az úgynevezett ellenkultúra vagy progresszió körébe tartozók, mindenekelőtt a szociáldemokrata tollforgatók, valamint Jászi és Ady nemzettel kapcsolatos nézeteit rekonstruálom. A korszakban fogant eszmefuttatásokat négy nagyobb témakörbe rendezve mutatom be.

3. 1. NEMZET, NEMZETI KÖTÖDÉS, HAZAFISÁG

A nemzeti eszmerendszeren belül a nemzetfogalom meghatározása körül fontos változásokat regisztrálhatunk a századforduló idején. A dualizmus időszakában előre haladva a nemzeti ellentétek kiéleződésével a kiegyezés után hivatalos rangra emelt „politikai nemzet” koncepció – amely kulturális-nyelvi hovatartozástól függetlenül a történelmi államkeretek között élők egyetemét felölelte – fokozatosan elveszítette valóságfedezetét.¹⁴³ Ez a társadalom fogalomhasználatában is tükröződött. A századfordulóra a nemzet fogalmának fenti használata háttérbe szorult, megmaradt ugyan a lexikonok meghatározásaiban, valamint a történelemtankönyvekben, de a „nemzet” megjelölést kizárólag a magyarságra vonatkozó értelemezéssel való társközösségben.¹⁴⁴ A társadalomtudományok nemzetfogalom-értelmező diskurzusaiból azonban szinte teljesen kiszorult.¹⁴⁵ Az általános érvény – azaz nem pusztán a magyar viszonyok értelmezésének – igényével született teoretikus megközelítések közös jellemzője volt, hogy a „nemzet” fogalmának használatát az állami kereteket megteremtő etnikai-nyelvi közösségek esetében tartották helytállóknak. A hazai viszonyokra vetítve mindez azt az értelmezést vonta maga után, hogy míg a magyarság jogosan tart igényt a „nemzet” megjelölésre, addig a többi nyelvi közösség pusztán népnek vagy nemzetiségnek tekintheti önmagát. Ezeknek az elméleteknek a jelentősége nem elsősorban abban állt, hogy a „nemzet” címke egyértelműen a magyarságra vonatkozott, hanem abban, hogy a „faj”, „nép”, „nemzetiség”, illetve „nemzet” mint egyaránt etnikai-nyelvi közösségformák között az önálló államiság megléte tett fogalmi különbséget.

Érdeemes erre a szemléletre reprezentatív példákat hozni. Réz Mihály közjogász, egyetemi tanár a *Magyar Figyelő*nek Tisza István mellett jellegadó teoretikusa, aki a lapban elsősorban a nemzetiségi politika problémakörére szakosodott, egy fogalmi trichotómiára építette gondolatmenetét. Eszerint a nemzetiség és a nemzet az etnikum értelemben felfogott faj különböző érvényesülési stádiuma. A nemzetiség a fajjal szemben politikai öntudattal, a nemzet a nemzetiséggel szemben pedig állammal és történelmi hivatással bír. Eszerint tehát a politikai öntudatra ébredt faj válik nemzetiséggé, és az állami önállóságra és ezzel történelmi hivatásra szert tett nemzetiség alakul át nemzetté.¹⁴⁶

Concha Győző, a kor kiváló államtudósa, aki világnézeti pozícióját a liberalizmus és a konzervativizmus határmezsgyéjén jelölte ki, hegeli ihletésű munkáiban nép és nemzet egymáson nyugvó, de a történelmi hivatás és államiság kritériuma alapján egymástól megkülönböztető fogalmi dichotómiájából indult ki. Felfogása szerint a népek lesznek nemzetekké, mielőtt saját eszméjük-hivatásuk tudatára ébrednek, és ezt a hiva-

tást képesek betölteni saját nemzeti, egyben egyetemes emberi érdekek eleget téve. A nemzetek hivatásuknak csak a velük egylényegű, őket kifejező állam útján tudnak eleget tenni. Felismert eszme és azt beteljesítő állam nélkül eszerint nincs nemzet, csak nép, azaz a nemzetek ezen attribútumok elvesztésével visszazuhannak a népek sorába. A magyarság hivatása, hogy állama védgátként az európai hatalmi egyensúly elvének megfelelően feltartóztassa az orosz expanziós törekvéseket, s emellett kulturális értelemben közvetítő szerepet töltsön be Nyugat és Kelet között.¹⁴⁷

A nép és nemzet fogalma közötti, fent említett distinkciós elv a korszak végén a történetírásban is megjelent. Szekfű Gyulának a német historiográfia fogalmi bázisán megírt, *A magyar állam életrajza* című munkája jelezte az új megközelítés feltűntét a magyar történettudományban. Szekfű szerint a népet és a nemzetet, mint a nyelvi-etnikai közösség két formáját az öntudat magasabb foka, s az erősebb politikai akarat és aktivitás különbözteti meg, amely erőttöbblet az állami keretek kialakításában manifesztálódik. Az állami lét elérését – mint a közösség történetének meghatározó cezúráját – Szekfű a könyvében a keresztény állam létrejöttéhez kapcsolta. A magyarság ekkor vált népből nemzetté: „A magyar nép... politikai működése által valóságos nemzetté egyesült”.¹⁴⁸

A fenti koncepciók feltárják, hogy hirdetőik a nemzet fundamentumának tekintett népben, fajban a történelem állandó tényezőjét látták. Ugyanez igaz a közösség tagjait összekötő kötelekekre is. Felfogásuk értelmében minőségi különbséget az egyes közösségek között ezen természetes kötelekek felismerésének, tudatosíttóságának mértéke teremt. Ennek objektív mérője a közösség politikai aktivitása, mindenekelőtt az önálló állami keretek megteremtése. Ebben a gondolatkörben a nemzeti elköteleződés, a hazafiság minden más lojalitás felett áll. Tisza István szavaival: „a nemzet olyan cél, amely felett magasabb célt hazafi nem ismerhet”.¹⁴⁹

I.

A szociáldemokraták nemzetre vonatkozó eszmeifuttatásai egészen más gondolati pályákon haladtak. A századforduló táján a magyar szociáldemokrata véleményformálók szemében a nemzeti eszme és a hozzá kapcsolódó érzelmi elköteleződés, a hazafiság, miként az állami életben a nemzeti tagozódás, idejétmúlt ideaként jelent meg, amelynek törvényszerű sorsa a fokozatos megszűnés: „a mai társadalomban a munkásember hazafi nem lehet, mert a társadalom már túlfejlődött ezen, és ezért kell, hogy érdeke máshova vonzza”.¹⁵⁰ Ezen valós érdeke őt a kizsákmányoltak szupranacionális osztályába sorolja, mint valódi érdekközösségbe, nem pedig egy, a különböző osztályérdekek fölé emelt illuzórikus identitásközösségbe, a nemzetbe.

A valódi, érdekek által kijelölt, jelent meghatározó törésvonal tehát a nemzeti kötődéstől függetlenül, a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak osztálya között húzódik. A szociáldemokraták értékelésében a munkások nemzeti kötődések feletti érdekazonosságából származó szolidaritása mellett a nyelvi-etnikai kapcsolatokra, vagy a hagyományok és történelmi sors teremtette kötelekekre való hivatkozás vagy lényegtelennek, avagy tudatos, a valódi törésvonalakat elhalványítani kívánó manipulációnak minősült. A nemzeti eszme túlhaladottsága a szocialisták számára nem csak a valóságnak vélt társadalmi törésvonalak egyértelművé válásából következett, de abból a meggyőződésből is, hogy a társadalmi fejlődés a nemzeti elkülönülés, illetve a nemzetek közötti ellentétek megszűnésének, valamint „a nemzetek testvérülésének” irányába halad.

A fenti elvek elméleti alapját a II. Internacionálé megalakulási nyilatkozata adta, amely a tőke nemzetköziségével a munkások nemzetek felettségét, azaz nemzetköziségét szegezte szembe. Ezt tükrözte az 1890 végén létrejött Magyar Szociáldemokrata Párt Elvi Nyilatkozata is, amely deklarálta a párt nemzetközi jellegét, valamint rögzítette, hogy a „kizsákmányolás elleni harcnak nemzetközinek kell lenni, mint amilyen maga a kizsákmányolás”.¹⁵¹ Ezen megközelítés elvi megalapozására szolgált továbbá Marxnak a korszak szociáldemokrata nyilvánosságában unos-untalan idézett, a szöveggörnyezetből kissé leegyszerűsítően kiragadott, a Kommunista kiáltványból származó passzusa, miszerint „a munkásoknak nincs hazájuk”.¹⁵² A kurta félmondat a hazát jelentő állam osztályjellegének, és így a munkásság számára idegen, vele szemben elnyomó természetének gondolatát takarta.

Szintén Marx Kommunista kiáltványában kereshetjük annak a prognózisnak a kútfejét, amely a történelmi folyamatban a nemzeti sajátosságok és különállás, valamint ezekkel párhuzamosan a nemzetek közötti feszültségek elhalását látta érvényesülni: „A népek nemzeti elkülönülése és ellentétei már a burzsoázia fejlődésével, a szabadkereskedelemmel, a világpiaccal, az ipari termelés és az ennek megfelelő életviszonyok egyformaságával egyre inkább és inkább eltűnnek. Együttes cselekvés – legalábbis a civilizált országoké – a proletariátus felszabadulásának egyik első feltétele. Amilyen mértékben megszűnik az egyik egyén kizsákmányolása a másik által, olyan mértékben szűnik meg az egyik nemzet kizsákmányolása a másik által. A nemzeteken belüli osztályellentétekkel együtt a nemzetek egymással szemben ellenséges magatartása is eltűnik”.¹⁵³

A szociáldemokraták nemzetszemléletét meghatározó marxi teóriák közül végezetül vegyük számba azt, ami a nemzeti eszme lényegét, létének alapját annak tömegmanipulációs funkciójában határozta meg. Említsük itt meg, hogy Marx manipulációs teóriája a későbbiek során beépült a nemzetéről és nacionalizmusról való történeti és szociológiai gondolko-

dásba, az úgynevezett modernista-instrumentalista iskola szemléleti alapját adva. A manipulációs teória marxi őstípusát és későbbi instrumentalista variánsait egybekapcsolja, hogy a nemzeti eszmében egyaránt egy szűk hatalmi elit által, pozíciójának megtartása érdekében életre hívott és mesterségesen fenntartott ideológiát lát, amellyel ezen szűk elit a társadalom szélesebb rétegei feletti irányítást a maga számára biztosítja.

A marxi terminológiában ez a gondolat úgy jelent meg, hogy a „sovinizmus”, mint a „burzsoázia osztályuralmának” eszköze, egy hamis nemzeti egységre és érdekezésszerűságra való manipulatív hivatkozással megakadályozza a proletariátus nemzetközi együttműködését. Marx *A polgárháború Franciaországban* című munkája fogalmazványában a következőket írta: „A burzsoázia sovinizmusa pusztán becsvágy, amely nemzeti álarc mögé rejtje saját igényeit. Eszköz arra..., hogy minden egyes országban leigázza a termelőket azáltal, hogy a többi országban élő testvéreik ellen fordítja őket, eszköz arra, hogy megakadályozza a munkásosztály nemzetközi együttműködését, felszabadulásának első feltételét”.¹⁵⁴

Nézzük meg ezen eszmék lecsapódását a századforduló szociáldemokrata nyilvánosságában reprezentatív példákon keresztül, amelynek anyagát *Népszava*-cikkek, Szabó Ervin és Garami Ernő írásai adják. Szabó Ervin már a *Népszava* 1900-as évfolyamában cikksorozatot indított, amelynek legfontosabb feladatát abban látta – mint azt Litván György, életművének legavatottabb ismerője is megállapította –, hogy elvégezze a hazafiság és nemzetköziség fogalmainak a múlt és jelenbeli magyar viszonyokra alkalmazott marxista átvilágítását.¹⁵⁵ Ez mindenekelőtt az osztályszempont érvényesítését és a nemzeti összetartozás igényének érvénytelenné nyilvánítását jelentette. Ennek szellemében születtek meg későbbi írásai is a tárgykorban. Egyik ilyen munkájában fogalmazta meg azt a gondolatot, miszerint még ha el is fogadható – Szabó Ervin egyébként ezt sem fogadta el –, hogy 1848-ban a magyar munkásság egy táborba került a magyar köznemességgel, a jelent tekintve ez bizonyosan helytelen volna, hiszen a „magyar munkásság” törekvéseinek természetes támogatói a „román, szerb, tót, horvát proletárok”, míg annak „fő akadálya a magyar burzsoázia”.¹⁵⁶

Garami Ernő hasonlóképp ábrázolta a törésvonalak elmozdulását 1848 és 1908 között, mikor is gondolatait papírra vetette. Eszerint a jelenben osztályok állnak egymással szemben, s nem nemzetek, mint fél száz évvel ezelőtt: „A magyar kiváltságosok – az 1848-as forradalom előharcosai – állnak valósággal az ellenforradalom táborában, velük szemben a forradalmi haladásért testvéries együttérzéssel száll síkra Magyarország különféle nemzetiségű proletárságának nagy tömege”.¹⁵⁷ Garami egy másik munkájában a szociáldemokraták Elvi Nyilatkozatának megfelelően nem csak a kizsákmányoltak nemzetek feletti összefogásának

szükségességéről szólt, de a velük szembenálló kizsákmányolók már kialakult, az elnyomás érdekközössége által egybefűzött nemzetköziséget is hangsúlyozta. Éppen ezért képmutatónak tekintette a szocialista nemzetköziség bírálatait ellenfeleik részéről, hiszen érvelése értelmében maguk a nemzetköziség kritikusai is a nemzetekfelettség alapján szervezték meg magukat. A hangoztatott nemzeti jelszavak ennek elfedését szolgálták csupán.¹⁵⁸

Az osztályérdek felmutatása, mint egyedüli közösségképző erő, szembeállítva nemzeti kötődéssel, visszatérő eleme volta a Népszava korabeli publicisztikájának is: „Mondanunk sem kell, hogy a szociáldemokrácia előtt nemzetiségi kérdés nincs, mert mi csak két nemzetiséget ismerünk: a kizsákmányolókat és a kizsákmányoltakat”¹⁵⁹

A kor hangját reprezentálni kívánó, általunk citált Népszava-idézetek alapján is szembetűnő a kérdésre ingerlő ellentmondás: miként lehet a „haza szó oly sokak ajkán”, a nemzeti érzés a szociáldemokraták által is elismerten még a munkások körében is ható erő, ha azon a történelem törvényszerű mozgása révén a „társadalom már túlfejlődött”? Ennek a logikai feszültségnek az enyhítésére szolgált az a már említett teória, amely a nemzeti érzésben az uralkodó rétegek által mesterségesen fenntartott manipulációs eszközt látott, amellyel ezen rétegek a valós, azaz a gazdasági problémákról akarták a figyelmet elterelni. Ezen okfejtés korabeli jelenlétére célravezető ismét a Népszavából idézni: „Hogy a munkásnép figyelme elvonassék a gazdasági kérdések fejtegetéséről, s hogy ezáltal annál zavartalanabban legyen kizsákmányolható, a vagyonos osztály a legbecstelenebb sovinizmusba hajszolja a népet. Szóban és írásban igyekszik a burzsoázia a sovinizta örültséget a népbe beoltani. S nem oktalanság-e az, hogy a munkások esztelen nemzetiségi hajszában vesznek részt ahelyett, hogy életfeltételeik javításáért szállnának síkra?”¹⁶⁰

Szabó Ervinnek a már említett cikksorozatában, amely a fenti Népszava írásnál csaknem egy évtizeddel később született, ugyanúgy megtaláljuk érvelése egyik tartópilléreként a manipulációs elméletet. Eszerint az uralkodó rétegek számára „a hazafiság folytonos hangoztatása nem egyébre való, minthogy elterelje a munkásság figyelmét igazi ellenségétől, a tőkétől”.¹⁶¹ Ezért ugrasztja egymásnak a különböző anyanyelvű, elnyomott rétegeket, akik a nemzeti gyűlölet mérgével eltelve, így nem képesek felismerni osztályérdekeikből fakadó alapvető érdekeik egyezését.

Mindezek alapján a szociáldemokraták megbélyegzését szolgáló, állítólag elsőként Bartha Miklós által használt „hazátlan bitang” szóösszetételből csak az utóbbit nehezményezhették a szociáldemokraták, hiszen a hazátlanság ódiúmat – mint láttuk – vállalták. Ezt a „nemzetellenes pózt”, ahogy azt Jászi nevezte, jól adják vissza Szabó Ervin ismert sorai: „Ha hazaárulás az, hogy felemeljük a hazugságból és képmutatásból szőtt, és Magyarország szabadságszerető népeit már megfulladással fenyegető

sűrű fátylat, ha hazaárulás az, hogy az igazság és jog számára utat törünk, akkor a hazaáruló elnevezés nem szitok számunkra, hanem kitüntetés, amelyet ezerszer jobban szeretünk, mint a magyar hazafi nevet – úgy, ahogyan ezt az urak képviselik”.¹⁶²

A kép teljességéhez azonban hozzátartozik, hogy mindig is akadtak olyan szocialista tollforgatók, akik nem akartak kivonulni a haza, hazafiság szemantikai teréből, sokkal inkább arra törekedtek, hogy a szocializmust a hazafiság igaz formájának tüntessék fel, szemben az uralkodó rétegek hazafiságával. Ennek az érvelési módnak az őstípusa már Frankel Leó írásaiban, az 1870-es években megfigyelhető: „mi, szocialisták, mi vagyunk az igazi hazafiak, mert csak egyedül mi akarjuk megteremteni hazánkban a közszabadságot, műveltséget, szellemi, erkölcsi és anyagi jólétet”.¹⁶³

Mint láttuk, az 1890-es években, illetve a századfordulóra ez a típusú argumentáció szinte teljesen háttérbe szorult a hazafiság fogalmát en bloc elvető nézet mellett. A huszadik század első évtizedében azonban egyre meghatározóbbá kezdett válni a hazafiságot a szocializmussal azonosító retorika, ugyanakkor nem szorítja ki teljesen a „hazafiatlanság pózát”. A hazafiság megjelölésére igényt tartó írások közül kiemelhető Garami Ernő *Hazafiság és nemzetköziség* című könyve. Írásában él a kétféle hazafiság megkülönböztetésének eszközével, szembeállítva „az urak hazafiságát”, amely a „faji gyűlöletre” épít, a „szocializmus hazafiságával”, amely „a szeretetet hirdeti, és egyesíti a népet”.¹⁶⁴

A kétféle hazafiság képzetének és retorikájának a szociáldemokrata közfelfogásban való érvényesülését mutatja, hogy az a hazafiatlanság ódiúmat korábban büszkén vállaló Szabó Ervinnél is feltűnik.¹⁶⁵ Fontos azonban hangsúlyoznunk, hogy a hazafiság fogalmának vállalása nem jelentett tartalmi változást a nemzeti kérdés megítélésében, mert tulajdonképpen mit hordozott tartalmilag a szocialisták hazafiság-fogalma, milyen jelentést tulajdonítottak neki? Garaminál a hazafiság a haza „felvirágoztatása, boldoggá tévése”, aminek egyetlen útja az új társadalom megteremtése a szocializmus elvei szerint, azaz a „társadalmi haladás”, a szocialista rend igenlése jelenti a hazafiságot.¹⁶⁶ Emellett a szerzőnél még felmerült a haza szeretete, mint a hazafiság kritériuma. Mondanunk sem kell, hogy Garami hazafiság-fogalma semmilyen értelemben sem kapcsolódott a magyarsághoz, mint különálló nyelvi-kulturális közösséghez, amely ebből fakadóan sajátos érdekekkel bír.

Nem pusztán a magyarsággal szemben közömbös ez a hazafiság-fogalom, de az adott állam, a „haza”, azaz Magyarország vagy a Monarchia „népével” sem érez külön felelősséget, mélyebb elkötelezettséget, mint más népek iránt. Szabó Ervin egyenesen a különböző államokhoz és nemzetekhez tartozó proletároknak a „boldogságot letipró társadalmi rendszert” megdőntő összefogásában, és az új rend megalkotásában látja a

hazafiság igaz tartalmát. Eszerint tehát a nemzetköziség a tulajdonképeni hazafiság.¹⁶⁷ Szabó Ervin nem egyszerűen a szocializmus támogatójával azonosította a hazafiságot, mint Garami, de a proletár nemzetköziséget is átkeresztelte hazafisággá.

A Szociáldemokrata Pártnak a nemzeti kérdéshez való viszonyában új gondolati és retorikai elem 1910-től tűnik elő. Ez szorosan összefüggött a párt politikai útkeresésének új irányával. Ez az új irány a függetlenségek balszárnyához, az úgynevezett Justh párthoz való közeledést jelentette. A találkozási pontot az általános választójog közös támogatása, elsődleges törekvéssé emelése adta. A szociáldemokraták számára az általános választójog kérdése kiemelt jelentőséggel bírt, annak kivívása, illetve előmozdítása minden egyéb célt háttérbe szorított. Ez rendkívüli módon felértékelte a függetlenségek szövetségét, és annak megtartása érdekében a Szociáldemokrata Párt hajlandó volt taktikai kompromisszumokat hozni.

Ilyen kompromisszumot jelentett, hogy a választójog melletti agitáció során nem beszéltek ellene politikai partnerük érveinek, sőt, maguk is alkalmazkodtak a függetlenségek retorikájához. Így a szociáldemokraták is visszhangoztak – Tisza érvelését cáfolandó – azt a függetlenségi gondolatot, miszerint az általános választójog nem hogy a magyarság súlyának csökkenését nem jelenti, de egyenesen a „magyarságnak minden területen való túlsúlyát biztosítja”. A túlsúly biztosítása azonban nem mesterséges, erőszakos módon történne, mint a jelen körülmények között, de „természetes alapon” – hirdette a *Népszava*.¹⁶⁸

Az újság korabeli cikkeiben a magyarság érdekeire való hivatkozás is feltűnt: „a haza, a magyarság érdekei követelik meg elsősorban a demokráta reformot”.¹⁶⁹ A magyar túlsúlyra és szupremáciára, illetve a magyar érdekre való hivatkozás, még ha taktikai jellegű is volt, újabb szöveget jelentett a szociáldemokrata retorikában.

II.

Jászi Oszkár nemzetszemléletének leglényegesebb mozzanatát szinte minden, a kérdéssel foglalkozó kutató abban a törekvésben látta, amely szakítva a szociáldemokraták merev internacionalizmusával, szocializmus és hazafiság összhangjának megteremtésére irányult.¹⁷⁰ Maga Jászi is úgy tekintett vissza szerepére, mint aki elsőként tisztázta nemzeti állam és szocializmus viszonyát, kimutatva, „hogy a szocializmus nem vezet hazátlanságra”.¹⁷¹ Miben áll tulajdonképpen ez az új értelmezés, vagy ahogy Ady nyomán Hanák Péter nevezte, a hazafiság ezen „újrakeresztelése”?¹⁷²

Úgy gondolom, érdemes először Jászi újraértelmezésének mozzatáira rákérdeznünk. A szándék megismerése ugyanis nemzetszemléletének

mint gondolati konstrukciónak a valós karakterét segít megragadni. Jászi korabeli levelezése, illetve írásai tanúsága szerint 1904-re arra a felismerésre jutott, hogy egyetlen társadalmi reformterv sem szerezhethet magának támogatókat, amennyiben nem ereszti gyökeret a nemzeti érzésvilágban. Ezidőtájt úgy írt leveleiben a nemzeti érzésről, mint „óriási dinamikai erőforrásról”, amelybe ha lehetséges, „eszményeink sérelme nélkül bele kell illeszteni a szocializmus hadihajóját”.¹⁷³

A kikerülhetetlennek vélt dinamikus erőforráshoz való alkalmazkodás taktikai jellegét rendkívül plasztikusan fejezte ki ezen irányú gondolatait összefoglaló, programadónak szánt *Szocializmus és hazafiság* című írása mottójául választott Eötvös-idezet: „Minden kor saját eszméinek kivételére csak azon eszközöket használhatja fel, melyeket számára a múlt előkészített”.¹⁷⁴ A társadalom átfarmálása, azaz a szocializmus önmaga „kivételére” eszerint nem nélkülözheti a nemzeti eszmét, mint – a múlt által örökül hagyott, a jelent meghatározó – eszközt. A fenti idézet rávilágít arra, hogy Jászi a két eszme összeillesztésével nem személyiségének két külön irányú vonzódását boronálta össze, hanem az egyikben a másik eszközét ismerte fel. Jászi tudta, hogy a nemzeti eszmével, jobban mondva annak bizonyos elemeivel való reális kiegyezés nélkül elképzelhetetlen a társadalmi átalakulás ügye mögé tömegeket megnyerni. Ez az alapvetően taktikai motiváció mélyen meghatározta ennek az „újrakeresztelt hazafiságnak” a tartalmát, hiszen csak olyan motívumok képezhették részét, amelyek nem jelentették az alapvető készletet, a szocialista „eszmények sérelmét”.

Mik ezek a motívumok, amelyek Jászi szerint beemelhetők a szocializmus eszmerendszerébe, annak sérelme nélkül? Mindenekelőtt az ezen motívumokat egybefogó fogalmat, a „hazafiságot” kellett rehabilitálni, feladva a szociáldemokraták – miként Jászi nevezte – „nemzetellenes pózát”.¹⁷⁵ Mint emlékeztetünk rá, ez nem Jászi újítása volt, hiszen a két-féle hazafiság teóriája, igaz, háttérbe szorulva, de jelen volt egyes szociáldemokraták érvelésében a századfordulót követő években. Mindenesetre az 1904-re datálható tézise szerint a szocializmust meg kell szabadítani az érvényesülését gátló internacionalista ballaszttól, „a munkásnak nincs hazája” típusú gondolkodás „Marx-féle homokzsákjától”.¹⁷⁶

A haza, hazafiság fogalmának rehabilitálása érdekében élesen megkülönböztette a hazafiság két formáját. Az egyik az uralkodó rétegek magyar jelent meghatározó hazafisága. Ez a marxi tételnek megfelelően Jászi szemében is megmaradt manipulációs ideológiának, amely rendi nemesi gyökereinek megfelelően a múlt dicsőségére hivatkozva védi osztályönzését, és annak biztosítékát, a feudalizmust. Ez az „álnemzeti” politika használja fel a nemzeti eszmét és történelmet a társadalmi valóságot elhomályosító narkotikumként azt gondolva, hogy „a nemzet nagy többségére állandóan rá lehet nyomni az ígát... a nemzeti dicsőség nevében”.¹⁷⁷

Ezen „osztályérdek által elferdített” hazafiság mellett azonban létezik egy értékkel teli másik, melynek első történelmi megnyilatkozása a „reformkori egyenlősítő, jobbágyfelszabadító, és a kultúrát felemelő” törekvésekben jelentkezett. Ennek a hazafiságnak hordozója elsősorban Eötvös és centralista köre volt.¹⁷⁸ A társadalmi és kulturális emancipációra vonatkozó igények az időben előrehaladva azonban elsikkadtak, s a „nemzeti vallásossá és konzervatívvá lett. A patriotizmus nacionalizmussá fajult”. Egyedül a szocializmus vitte tovább Eötvösök örökségét és programját. Jászinál a nemzeti fogalma tehát rendkívül leegyszerűsödött, egyenlővé vált a társadalmi emancipáció programjának vállalásával, a történelmi tudat, a szimbólumok és tradíciók kiszorultak belőle, mint a nacionalizmusozhoz kapcsolódók.

Érdekes itt kiemelnünk a Jászi által alkalmazott fogalmi megkülönböztetést, amely a hazafiság értékteli és káros formáját a patriotizmus-nacionalizmus fogalmi dichotómiájába rendezte. Emellett jellemző volt Jászi fogalomhasználatára a differenciálás egy másik nyelvi eszköze: a hazafiság torznak ítélt formáját különböző jelzőkkel látta el, mint „kizsákmányoló”,¹⁷⁹ „enrichissez-vous”,¹⁸⁰ „hurrá” hazafiság¹⁸¹, illetve „latifundiumok hazafisága”.¹⁸²

Jászi koncepciója túlmutatott a kétféle hazafiság teóriáján. Nem pusztán arról volt szó tehát, hogy a szocializmus emancipatórikus törekvéseire cégerként elfogadta a „nemzeti” vagy a „hazafiság” megjelölést, hanem arról is, hogy elengedhetetlennek tartotta, és a szocializmussal összeegyeztethetőnek a „magyar állam szuverenitásának” és „a magyarság történelmi vezető szerepének” elismerését.¹⁸³ Ez a gondolat 1904–1905-ben valóban újszerű volt, és egyben idegen a szociáldemokraták akkori felfogásától. Ebben változásra, ha úgy tetszik, a Jászi által kijelölt útra való rálépésre – mint ezt láttuk – az 1910-es évek elején került sor, amikor a szociáldemokrata párt idomult szövetségese, a Justh-párt retorikájához.

Az állami szuverenitás és a magyarság vezető szerepének elismerése mellett az 1904 végén és 1905 elején kelt leveleiben, majd későbbi írásaiban is a nemzetiségek „testvéri asszimilálása”, illetve a „magyarság beolvasztási munkája” is a támogatott törekvések sorába emelkedett.¹⁸⁴ Úgy vélte, mindez nem ütközne a nemzetiségek körébe tartozók magasabb emberi érdekeivel, hiszen így egy fejlettebb kultúra vérkeringésének részévé válnak. Mindez persze nem járna kényszerrel, erőszakos magyarosítással, mivel az asszimiláció a fejlődés, az industrializálódás folyamatának természetes velejárója. Jászi a társadalmi törvénynek kijáró tisztelettel hitte, s a magyarság és a nemzetiségek viszonyában alkalmazhatónak vélte a teorémát, miszerint a „magasabb kultúra gazdasági és szellemi fölényével, hasznosságával, s kellemességével beolvasztja az alacsonyabbat”.¹⁸⁵

Érdemes megjegyezni, hogy ezen a ponton érvelése kísértetiesen hasonlít John Stuart Millére, aki a walesiek és a baszkok szükségyszerű, sőt rájuk nézve üdvös beolvadását az angol és a francia nemzetbe hasonló módon indokolta, mint Jászi a nemzetiségiéket a magyarba. Ezt a „természetes” asszimilációs folyamatot egyedül az adminisztratív kényszerítő eszközök igénybevétele hátráltatja, mivel dacreakciót vált ki az érintettek közül. Mindebből fakadt, hogy Jászi gondolatvilágában a nemzetiségi jogok bővítése és az asszimiláció igenlése nem zárták ki, sőt, paradox módon feltételezték egymást. Érvelése szerint a jogok bővítése, a kényszer nélküliség valójában a beolvadás irányába hat. A nemzetiségek rövid távú kollektív aspirációi és a magyar érdek antagonizmusa így talált feloldást Jászinak a valóság közegellenállását negligáló eszmefuttatásában.

A hazafiság fogalma tehát, túl a társadalmi emancipáció továbbbvitelének vállalásán, a nemzetállam integritásának, a magyarság vezető szerepének és a nemzetiségek hosszabb távú asszimilációjának igényét is magába ölelte. Jászi az utóbbi három szempont beemelésétől remélte, hogy a szocializmus számára megnyerhetővé válnak a „régii világ nemes és jóindulatú emberei”, akik érzik a társadalmi változás szükségességét, de riasztja őket a szociáldemokratákat általánosan jellemző „nemzetellenes póz”. A követendő minta a Jaurès vezette francia szocialista párt volt, amely egyszerre vonzotta soraiba a nemzeti intelligenciát és a munkásságot.

Jászi szerint a szociáldemokraták sokat ostorozott felfogásuk miatt a nemzeti intelligencia szocializmus felé öntudatlanul is vonzó részét, mint „a magyar faj legderekből” részét képtelenek megszólítani. Ebből fakad, hogy a párt nem több, mint „nyomorgókból”, néhány „szellemileg és erkölcsileg félművelt vezetőből”, és „egy csomó izgága zsidó gyerekből” álló csoport.¹⁸⁶ Ez a társadalmi beágyazatlanság, a nemzeti értelmiség jelenlétének teljes hiánya azt a veszélyt hordozza, hogy a szocializmus nem képes beváltani ígéretét. Ez az ígéret Jászi jövőképeknek megfelelően – mint a szocializmus tulajdonképpeni lényege – túlmutat az „éhező néptömegek”, a munkásság kenyérgondjain, s egy új történelmi korszak, egy „boldogabb jövő ragyogó szintézisét” jelentette, amely mint egykoron a reformáció vagy a reneszánsz, új életrendjével a létezés minden területét átformálja.

Jászi nemzetszemléletének két további vonását kell még megemlítenünk. Mindkettő a fennálló társadalmi viszonyokkal szembeni ellenérvéből született. Az egyik a két Magyarország, vagyis a régi és az új végletekig vitt szembeállításának gondolati konstrukciója.¹⁸⁷ Eszerint a reakciós, feudális, ezeréves Magyarország és annak fenntartói állnak szemben azokkal, akik az új szocialista Magyarország megteremtését kívánják. A „régii”, a jelent is uraló Magyarországot Jászi és követői a lehető legsötétebb színekkel ábrázolták, egybemosva a „feudális Magyarország”

cégére alatt a jelent és a történelmi múltat. Az ezeréves államiság és dicsőség toposza így alakul át Jászi és a polgári radikálisok kezén egy ezer éve fennálló, embernemlítő hatalmi rend képzetévé.

A két Magyarország szembeállításának gondolati ikertestvére az „ázsiai”, „feudális” Magyarország kontrasztba állítása a Nyugattal. Eszerint a nyugati civilizációban a társadalom progresszív erői az ipari és kereskedelmi fejlődés segítségével legyűrték a feudalizmus és a vallás világát, megteremtve a lehetőséget ezen civilizáció számára egy jövőbeni „új harmonia” eléréséhez. Jászi és a polgári radikálisok számára az erősen stilizált Nyugat-kép mintaként és jövőképként, valamint a fennálló viszonyokkal szembeni ellenérzés kifejezésének szimbólumaként szolgált.¹⁸⁸

III.

Mint emlékezhetünk rá, Szabó Dezső a Tisza Istvánhoz írott nyílt levéllel váltotta meg belépőjét a progresszió körébe. A *Nyugatban* megjelent ezen első írásában már élt a kétféle hazafiság megkülönböztetésének retorikai eszközével, s ehhez kapcsolódóan manipulációs ideológiaként értelmezte a hatalmi elit nemzeti hivatkozásrendszerét. Későbbi, a *Nyugatban* megjelent, a nemzeti problematikát érintő írásai is ezen a nyomvonalon haladtak tovább.

Érdeemes az elemzés céljából figyelmünket az első, *Nyugatban* megjelent novellakísérletére irányítani. Az *Erdélyi földről* című elbeszélés, amely 1912-ben látott napvilágot, alig több mint az alapvető szociáldemokrata tézisek tanmeséje. A novella szereplői – a magyar szolgabíró, a román pópa, a szász ügyvéd, valamint a magyar, a román és a szász paraszt – a mögöttük álló társadalmi csoportok szimbólumalakjai. A lényeginek gondolt, minden egyéb kötődést felülíró osztálytagozódás kifejezésére a szereplők két csoport tagjaiként jelennek meg. A szolgabíró, az ügyvéd és a pópa a jóllakottságtól elernyedten a nyílt lugasban kártyázik egymással, finom ételek és borok társaságában, miközben a három vézna paraszt a fáradságtól megtörten kapálja a kertet.

A két csoporton belül azonban az egymáshoz fűződő viszony alapvetően eltér egymástól. Míg az urakat a jól felismert osztályérdek összetartja, addig a parasztok „szemükkel gyűlöletet köpnek egymásra”.¹⁸⁹ Ennek a gyűlöletnek az oka a hatalmi elit szította nemzeti szenvedély, amely mögött mint motiváció az uralkodó rétegek anyagi haszna, pozícióörzése áll. Ezt a tézist demonstrálják a román pópa szavai:

„Ugyan kérlek, Szolgabíró Úr, csak nem kívánod, hogy évi 800 forint fizetésből megéljek a családommal. Ha nincs dákö-román lelkesedés, nincs ajándéktyúk, lelkesedés-forintocska. Kártyában, borban, jó falatban nincs faj. Szervusz!”

Természetesen a szász ügyvéd mozgatói sem térnek el a pópáéitól:
„Éljen a Szolgabíró Úr! Igaz, Szolgabíró Úr, bankunk megszavazta a 8000 korona kölcsönöd. Persze, nem fogsz lármát ütni, ha egy pár buta paraszt földjét elszedjük. Ne igranak pálinkát. Derék ember vagy te, Szolgabíró Úr, veled lehet beszélni. Azért természetesen nem veszed rossz néven, ha néha hivatalosan dühöngök ellened és szász-falónak nevezlek. Tudod, ez kell a népnek. Szervusztok gyerekek!”

A különböző nemzetiségű elit tagjainak alapvető, minden látszólagos ellentétén túlmutató érdekazonosságát a szolgabíró gondolatai hivatottak összefoglalni:

„Egészségekre, fiúk! Nézzétek azt a három marhát, majd felöklélnek egymást. Helyes. Ha a kutyák egymást marják, biztonságban van az úr lábaszára. Úri ember, úri ember, akárki fia. Minnek bántanók mi egymást? Nem vagyunk mi testvérek? A jókedv, a jó étvágy, a jó itvágy közös bennünk. (Kedélyesen.) Még a pocakunk is olyan, mint ha egy apától örököltük volna. (Csuklik és nevet).”¹⁹⁰

Az osztályérdeket elleplező nemzeti összetartozás gondolata, amit az elit hamis módon, önérdékből az elnyomottak körében táplál, természetesen merő illúzió. A fáradságtól elgyötört parasztok, valamint a telítettségtől eltikkadt urak álomba zuhannak. Megindul ekkor a testek szürreális párbeszéde, s a magyar paraszt teste a származás szerinti rokona, a szolgabíró testétől kér támogatást és segítséget. Az azonban nem lát közöttük mélyebb azonosságot, számára a magyar, a román és a szász paraszt egyaránt csak a kizsákmányolás tárgya: „A beszéded olyan, mint a más két testé”.¹⁹¹

A testek öntudatlan beszéde tehát feltárta azt, amit a tudatosan megformált nemzeti jelszavak világa elleplez. A nemzeti összetartozás káprázata így megszűnt. Ekkor szólal meg egy csodálatos „nemzetek feletti” hang: a közös szenvedés hangja, amely „mintha egyik nyelv sem lett volna és mégis mind a három”.¹⁹² Ez a reveláció döbrenti rá a korábban egymást nemzetiségük miatt gyűlölő parasztokat alapvető összetartozásukra. A felismerés újszerű, felszabadító érzését tükrözik a magyar paraszt szavai:

„Milyen különös. Egy percre úgy éreztem, mintha a hátsunk összenőtt volna. Mintha a ti szívetek is az én gyomrom felett dobogott volna. Erősen, mintha a harangot verték volna félre bennünk... Úgy borzongok és mintha ebben félelem és reménység volna. És érzem, hogy a ti testetekben is én borzongok és ti is érezték az én testemben. De jó együtt félni! Nem is tudom, én vagyok-e a magyar? Nem tudom, hol kezdődöm én és hol végződtek ti. Mintha én volna mindenütt, ahol fáj.”¹⁹³

Nem pusztán a jelen realitásai, mint amilyen a közös érdek és a megtapasztalt szenvedés, de az ősök sanyarú sorsa, a közös múlt borzalmi is egybekapcsolják a különböző nemzetiségek elnyomott fiait. A parasz-

tok a kertben egy csontvázra bukkannak, amelynek csontjai rozsdás láncal voltak összekötve, utalva az egykor élt végzetére. Mindhárman ősükre ismernek a letűnt idők megnyomorítottjában:

„Az oláh paraszt: Talán az én dédapám. Szegényt a földesura valami okból halálra éhezettette. Mintha ezek a csontok oláhhul sírnának.

A szász paraszt: Nekem németül beszélnek. Az én egyik ősapám lesz. Védte a földesura földjét és török kézre került. Szegény csontváz!

A magyar paraszt: Ó, ez az én nagyanyám testvére lehet. A grófjának a fia megölette a szeretőjét. Ő beleszűrt a gróf úrfiba és örök életére elzárták. Igen, ezek magyar csontok.

Az oláh paraszt: Oláh, magyar, szász? Ki mondja meg? Mind a hármank apja, rozsdás lánc van a kezén.”¹⁹⁴

A novella azzal a meglehetősen harcos és egyszerű szimbolikájú képpel zárul, miszerint a valós érdekekre rádöbbsen, a múlt és a jelen szenvedései, valamint a jövő céljai által egybekapcsolt különböző népek gyermekei megpillantanak egy fűben fekvő, a nap fényénél véresen csillogni látszó kaszát.

Jól érzékelhetően a novella sűrítve tartalmazta a legfontosabb szocialista toposzokat, mint az osztályszempont elsődlegessége, a nemzeti összetartozás indifferens volta, valamint az elit manipulatív szándékai.¹⁹⁵ Ami külön jeggyel látja el Szabó Dezso írását, az a szenvedésnek és részvétnek az íróra oly jellemző hangsúlya, valamint az én határait átlépő egyesülési misztika novellában megjelenő képei.

Nem csak elbeszélése foglalkozott a szocialisták és a hatalmi elit közöségsszemlélete, vagyis internacionalizmus és nacionalizmus kérdésével, de politikai publicisztikája is. A *Nyugatban* megjelent 1913-as *Újabb politika az élet mögül* című írásában „Magyarország belső küzdelméről” beszélt, amelynek szereplői egyrészt a szocializmus, mint az új Magyarország záloga, másrészt a Tisza István személyében megtestesült régi Magyarország. Ezen utóbbihoz tapad a „faj fogalom”, az „állam kisajátításához ragaszkodó... úgynevezett történelmi osztály”, valamint a „konzervatív famulus középosztály”.¹⁹⁶ Ezek adják támaszát, valamint biztosítják fennmaradását. A vele szembenálló másik realitás a szocializmus, amely létjogát a fennálló egyetemes emberi nyomorból és szenvedésből meríti. A jövő irányát, a fejlődés menetét ezen két eszme harca határozza meg.

Ezen létező két erő mellett merő anakronizmusként áll harmadikként a függetlenségi ellenzék, „az »ideális-hazafiak« énekes balett-csoportja. Megvénhedt dallamú szavakat: alkotmány, Kossuth apánk, Kárpátoktól az Adriáig, a nemzet haragja stb. stb. kornyikál az ég felé. Forradalmárok a naprendszer legistenfélőbb ábrázatával, limonádé idealizmussal. Zengő, hazafias, fekete zongorák ezek, melyeken át az új idők szele is papos, kegyes és illendőséges litániákká rezeg”.¹⁹⁷ A függetlenség-

gi politikának, mint a jelent tekintve irreális jelenségnek a történelmi szerepe Szabó Dezső szerint kizárólag abban állt, hogy a „Kossuth-apánkos, nemzetiszíneskedő, bután sovíniszta magyar közvéleményt elvezette a szocializmus szükségességéhez”.¹⁹⁸

Szabó Dezső 1913–14-es írásai mutatnak bizonyos elmozdulást az *Erdélyi földről* vulgár-internacionalizmusától egy taktikusabb, Jászi megközelítését mintázó felfogás felé. Ezen már csak azért sem csodálkozhatunk, mivel Szabó Dezsőt azok között találjuk 1914-ben, akik megalkotották a Polgári Radikális Pártot. Az is a Jászi szemléletével való párhuzamról tanúskodik, ahogy írásaiban egy kétfrontos érvrendszert alakított ki. Egyszerre kívánta meggyőzni a szociáldemokratákat a „haza” fogalmának retorikájukba való beemeléséről, valamint a magyar középosztály képviselőit arról, hogy a szocializmus és a hazaszeretet nem egymást kioltó eszmék. Az olvasóközönséghez igazodva az előbbit a *Huszdik Század*, míg az utóbbit a *Nyugat* hasábjain. A szinte egy időben készült írások gondolatisága közötti részbeni disszonancia az írások taktikai, a hangsúlyt a meggyőzésre helyező jellegére világít rá. Úgy is fogalmazhatunk, hogy bizonyos közönséghez igazítottság jellemzi őket.

A *Huszdik Században* megjelent, *A középiskola pszichikai megalapozása* című tanulmányában rövidlátó tévedésnek nevezte azt a felfogást, mely szerint a nemzet és a haza fogalma nem illeszthető bele a szocialista világnézetbe: „intranszigenens, rövidlátó, bár igen jóhiszemű szocialista küzdőknek el kell hagyniuk azt a hajsztát, amit a szavak ellen indítanak”.¹⁹⁹ A „szavak nem hibásak” abban, hogy az uralkodó rétegek a történelem során visszaéltek vele, a „pátria szót egészségtelen szuggrensé téve” abból a célból, hogy az „spontán balekokat termeljen” számukra.²⁰⁰ Ezzel szemben a szocializmus maga a „haza” fogalom valós tartalmának beteljesítése, hiszen minden „emberélet megváltásával” igazi hazává teszi a földet. Ez a haza azonban ma még nem a nagyvilág, hiszen „azt ma még senki sem tagadja, hogy az emberiség munkáját még beláthatatlan időig nagyobb szolidaritásokba differenciálódva fogja végezni”. Ez a nagyobb szolidaritás a fennálló állam, melynek érdeke alá kell rendelni minden egyénit, vagyis minden partikuláris szempontot és érdeket. Ilyen partikuláris tényező a faj vagy a nemzet, amelynek érvényesülési köre csak addig terjedhet, amíg az nem veszélyezteti az állam egységét.²⁰¹ A „faj” és a „nemzet” fogalmát Szabó Dezső ebben az írásban szinonimaként használta, bár általában az etnikai-nyelvi közösségre, a magyart is beleértve, a „faj” kifejezést alkalmazta.

Eltérő verbális és érzelmi húrokon játszik a *Nyugatban* megjelent *Hazafias nemzetköziség* című írása. Itt a kiindulási pont Magyarország területi integritásának fenyegetettsége. A szocializmus itt azért a „félőfigyelő hazafiság logikus és kikerülhetetlen konklúziója”, mert egyedül annak eszméje képes magához gravitálni a nemzetiségeket.²⁰² Eszerint a

szocializmus „nevelné őket egy a magyarság vezetése alatt álló kultúrhumanitásba, letompítva a faj, felekezet és osztályérdekek vad anarchiáját, amelyet most hazaárulásnak rikolt a zsebpatriotizmus...”

Ennek előfeltétele, hogy az állam „éppúgy jutalmazná, ösztöklélné az oláht szép oláhságra, oláh kultúrunkára, mint a magyart, vagy más nemzetiséget saját benne rejlő erőinek kifejtésére”.²⁰³ A szocializmus ezen „hazafias nemzetköziségével” áll szemben a régi Magyarország „zsebpatriotizmusa”, amely azt hazaárulónak bélyegzi. Szabó Dezső is kifogyhatatlanul aggatta a jelzőket a hazafiság fogalma mellé, megkülönböztetendő a hazafiság két felfogását. Az uralkodó elit nemzetszemlélete így kapta többek között a „hazaáruló hazafiság”,²⁰⁴ a „Narcissus-hazafiság”,²⁰⁵ a „nyúzott bőrű sovinizmus”²⁰⁶, a „kannibál hazafiság”²⁰⁷, illetve a „baromi patriotizmus”²⁰⁸ megjelölést.

3. 2. NEMZETI ÖNKÉP ÉS MÚLTSZEMLÉLET

Áttérve a magyarság korabeli önképének meghatározó vonásaira, azzal a megállapítással érdemes nyitni a téma bemutatását, hogy a nemzeti közösség önnön leglényegesebb sajátosságát az erős nemzeti érzésben, az államalkotó készségben, s a vele egybekapcsolt közjogi és politikai érzékben jelölte meg. Beöthy Zsolt, aki az 1890-es évek végére a magyar irodalmi közélet legbefolyásosabb személyévé vált, irodalomtörténeti munkáival mind módszertani, mint tartalmi szempontból a korszak nemzetkarakterológiai képzeteinek hű kifejezője volt. Módszertani szempontból Beöthy felfogása a herderi és hegeli szemlélet elemeit is adaptáló Hippolyte Taine pozitívista nemzetkarakterológiáját tükrözte.²⁰⁹ Mint tudjuk, Taine szerint egy nemzet jellemét a „race” lelki diszpozíciói, a faji tulajdonságok, valamint a természeti környezet, a „milieu” determinálta.²¹⁰ A nemzeti jellem Taine-nél – úgy, mint a romantika herderi nemzetkarakterológiája szerint – alaprétegében változatlan.²¹¹

Beöthy annyiban igazította a nemzeti közvélemény eszmevilágához a romantika és a pozitívizmus egymást átható nemzetkarakterológiai axiómáit, hogy tagadta azon tételt, miszerint az etnikai keveredés erodálja a nemzet sajátos jellemét.²¹² Ez a gondolatmenet egyben arra is módot adott, hogy Beöthy értéként mutassa fel a magyarság „áthasonító erejét”, amellyel úgy volt képes magához asszimilálni másokat, hogy közben ősi tulajdonságait megőrizte: „a magyar léleknek ezek az ősi vonásai, állandó uralmuk annál érdekesebbek, mert a nemzet különböző fajok elegyedéséből alakult, s idegen elemek szakadatlan beolvadásával gyarapodott”.²¹³ Beöthy a változatlanak gondolt nemzeti lélek alaptulajdonságát (a „faculté maîtresse”-t) az 1896-os *A magyar irodalom kistükre* című munkájában még a „nemzeti érdek iránti hajlamban” ismerte fel.²¹⁴ Az 1907-es *Az irodalomtörténet elmélete* című művében már az „államalkotó készség”²¹⁵ – amit az irodalomtörténész a magyarság őseinek síklakó voltából vezetett le – lépett elő ezen alaptulajdonsággá. Az ezeréves államiság gondolata mindezzel nemzetkarakterológiai igazolást kapott, s a két képzet egymást erősítette a közgondolkodásban.

A nemzetkarakterológia emellett módszertani alapvetésénél fogva arra is alkalmas volt, hogy a nemzeti egység a korszakban olyannyira áhított kívánalmának tudományos színezetű alátámasztást adjon. Az államalkotó képesség kiemelése sok esetben a nemzetiségekkel való összehasonlításban szerepelt a korabeli szövegekben mint a magyarság differentia specificája. Arra is találunk azonban példát, mint azt Timon Ákosnak, a korszak népszerű jogtörténészének az írásai mutatják, hogy a nyugati nemzetekkel szemben került kiemelésre az a gondolat, miszerint „a magyar nép, az államiság és a valódi közhatalom fogalmához valamennyi nyugati népnél korábban eljutott”.²¹⁶

Az önkép kapcsán fontos még egy dologra kitérnünk. Az államalkotó képesség, a politikai érzék, valamint a nemzeti érdek iránti hajlam mint a magyarság önértékelésének domináns elemei, a nemzeti hagyományok körét is alapvetően meghatározták. Gondoljunk itt Beöthy Zsolt irodalomtörténeti koncepciójára, amely az irodalmi alkotások értékmérőjét, s így irodalomtörténeti helyét abban látta, hogy azok mennyiben tükrözik vissza ezen feltételezett normatív nemzeti jellemet. Szintén ez a feltételezett, az államalkotó készségre kielezett nemzeti jellemkép irányította a történeti érdeklődést oly korszakok felé, mint a középkor, ahol ez a történelmi anyagon fokozottan demonstrálhatónak tűnt. Márki Sándor 1892-ben a történelemoktatásban a középkor kiemelt szerepét a következőképp indokolta: „a teljesen független Magyarország története a középkorra szorítkozik. Ez azonban kimeríthetetlen tárháza dicsőségünknek. Mint magyarok, tehát szívesen kutatjuk a középkort, és nem fitymálhatjuk annyira, mint más nemzetek, melyek az egész újkoron át önállóan fejlődhetek tovább”.²¹⁷ A korszakban a történetírást „nemzeti tudománynak” tekintették, a történetíró elsődleges feladatának pedig a „nemzeti öntudat fenntartását és erősítését”, miként azt Márki Sándor *Történet és történetírás* című, 1914-ben megjelent munkájában megfogalmazta.²¹⁸

A nemzeti történetíráson belül a középkor mellett a rendi és alkotmányos szabadságküzdelmekre, Erdély és a vármegyék történelmi szerepére helyeződött a hangsúly. Legkevésbé sem azért, mert a magyar közvélemény – mint azt Szekfű ismert tézise állította – a francia szabadságeszme igézete alatt állott.²¹⁹ Sokkalta inkább azért, mert ezek az „intézmények” tartották fenn a „magyar állameszmét”, amikor ennek gyakorlati érvényesülése – szemben a középkorral – nem volt biztosítva. Ne felejtjük el, hogy a nemzetállami lét történeti igazolásának az ősiség melletti tartópillére, erősítője az államiság fennállásának folytonossága volt.²²⁰ A folytonosság képzetét a nemzeti történetképben a közjogi intézmények fenntartására vonatkozó jogigények, valamint a megvédésükért vívott rendi szabadságküzdelmek kontinuitása alapozta meg. Ennek megfelelően a dualizmuskori gimnáziumi történelemkönyvekben a leginkább érvényesülő elem a magyar történelem közjogi beállítása volt. Ez a közjogi szemlélet érvényesült Erdély szerepének megítélésekor is. Jellemző, hogy még a Szent István Társulatnál megjelent tankönyvben is úgy szerepelt a fejedelemség, mint a „magyar nemzeti állameszme” fenntartója, ami nélkül talán végképp elveszett volna a magyar állam és nemzet.²²¹

I.

A korábban bemutatott, a szociáldemokraták felfogását a nemzeti kérdésben irányító előfeltevések ismeretében nem meglepő, hogy tollforogatóikat hidegen hagyta a nemzeti önkép, nemzeti jelleg problémaköre.

Annál fontosabb helyet kapott nézetrendszerükben a magyar múlt, valamint az azt közvetítő történetírás megítélése.

Kiemelésre érdemes vonása felfogásuknak a történelmi tradíciókkal, szimbólumokkal, művelődési hagyománnyal, mint a gyűlölt múlt relikviáival szembeni ellenérzés. Ezeket mind a faji gyűlöletet élesztő úri hazafiság világába utalták. Garami nem látott mást Kölcsey hazafogalmában, mint „semmitmondó, üres általános szólamot”,²²² miként Szabó Ervin is szembeállította egymással a „nép, az emberek szeretetét”, mint a szocialista hazafiság ismérvét a nemzeti tradíciók, szimbólumok, azaz „az üres formák, külsőségek imádásával”, ami az úri hazafiság jellemzője.²²³ A magyarság és a nemzeti hagyomány tehát semmilyen módon nem kapcsolódott a szociáldemokraták hazafiság-fogalmához. Tulajdonképp ezt deklarálja Szabó Ervin egy későbbi, 1909-es publicisztikájában, amelyben azt írta, hogy „a hazafiság nem a szülőföld, sem a nemzeti kultúra, sem az ősök szeretete”.²²⁴

Az ezekre való hivatkozás Szabó szerint mindig kizárólag a kizsákmányolás, az uralkodó rétegek nyers érdekének lepleként szolgál. Kétségtelenül Szabó Ervin életművében mutatható ki a legkifejezöbben a szociáldemokraták többségének multszemléletére oly jellemző multgyűlölet és tradícióellenesség. Ez a szemlélet a magyar történelmi multat kizárólag a kizsákmányolás történeteként fogta föl, amely mint objektív valóság, kontrasztban áll a közösségi tudatba bevésődött, pontosabban felfogásuk szerint az uralkodó rétegek által bevésített történelemképpel. A történelmet „az uralkodó osztály írta..., nem az igazság érdekében, hanem osztályérdekben...”²²⁵ Szabó Ervin az „üres formák”, az „elavult hagyományok” elsődleges hordozójának tekintette a magyar multról formált közösségi képzeteket: „Magyarország története klasszikus tere az elavult hagyományok tobzódásának. Az ember elrémül, látván, miféle históriákkal tömik már az elemi iskolás agyát, mit neveznek magyar történelemnek a közép- és felső iskolában, miféle felfogásokat táplál a publicisztika és az úgynevezett történettudomány a közvéleményben”.²²⁶

Szabó Ervin kikezdte mind a két tartópillért, amelyen a korszak államvilág kanonizált történelemszemlélete nyugodott. Miként azt korábban megállapítottuk, ezek közül az egyik pillért a nemzet nagyságát és dicsőségét kifejezni képes magyar középkor előtérbe állítása adta. A másik pillért pedig a Habsburgok ellen vívott függetlenségi küzdelmek láncolata jelentette. Szabó szerint a magyar történelem egy „kis nemzet története”, amelyet a magyar történetírás „hamisítása, hazugsága” duzzaszt nagygyá.²²⁷ A nemzeti dicsőség mániákus kutatása állítja előtérbe a középkor uralkodóinak és hadvezéreinek neveit. Ezzel szemben a szocialista történetírás feladata éppen az, hogy „ki kell söpörni a magyar történelemből a királyok, hadvezérek, a nagyurak nyüzsgő seregét, egyéni, családi érdekért vívott háborúk leírásait – mindent, amiből a multat hamisítják, hogy megfertőzzék, hazugsággal itassák az életet...”²²⁸

Szabó azonban nem csak a „királyokat és hadvezéreket” toloncolná ki a közösségi emlékezetből, hanem a függetlenségi hagyomány két legjelentősebb alakját, Kossuthot és Rákóczit is.²²⁹ Kossuthnak a társadalom egészét a haza védelmében mozgósító agitációját a szociális problémákról való figyelemelterelésként ábrázolta. Történelmi törvénnyé emelt konklúziója 1848 kapcsán: „a haza volt mindig a mumus, amellyel elhallgattatták az elnyomott osztályok panaszait”.²³⁰ Szabó szemében 1848 is leértékelődött, nem polgári forradalmat látott benne, hanem a középnemességnek az arisztokráciával vívott osztályküzdelmét, amelyben az alsóbb rétegek valós érdekeik ellenében vettek részt, életüket adva érte értelmetlenül: „Tízezren, százezren harcoltak rettenthetetlenül, és haltak hősiessen – az urak szabadságáért”.²³¹ Egyedül Petőfi alakját emelte át Szabó és a szociáldemokraták a nemzetiből a szocialista pantheonba, törekvéseit és költészetét leegyszerűsítve a „világszabadság”, a nemzetköziség képviselőjére.²³² A szociáldemokraták őskeresésének hálójába Petőfin kívül Táncsics Mihály, a Dózsa-féle parasztmegmozdulás, valamint a jakobinusok mozgalma került.

Szabó Ervin különösen hangsúlyt helyezett arra, hogy a kiemelt történelmi személyek és események kapcsán demonstrálja az osztályszempont és a nemzetköziség normativitását. Ennek megfelelően a parasztmegmozdulásokkal kapcsolatban nyomatékosította a székely, magyar és román parasztok közös fellépését magyar uraikkal szemben.²³³ Miként a jakobinus mozgalom tekintetében is előtérbe került annak univerzalista eszméisége, amit Hajnóczy kijelentésével – „inkább emberbarát, mint patrióta akarok lenni” – kívánt kifejezni.²³⁴

A szociáldemokratáknak a függetlenségekhez való közeledése természetesen a párt által képviselt történelemszemléletre is kihatott, aminek nyomán az 1910-es években revideálták a Szabó Ervin által elfogadott éles érzelmi elutasítást Kossuth személyével szemben.

II.

A szociáldemokraták és a polgári radikálisok számára a fennálló társadalmi viszonyokkal, adottságokkal, és az azt fenntartó hatalmi elittel való teljes oppozícióból értelemszerűen következett ezen társadalmi valóság tartópillérét jelentő nemzeti eszmerendszer, illetve az azt megalapozó szemléleti formák, tradíciók elvetése. Mint emlékezhetünk rá, ennek a nemzeti eszmerendszernek alapját a történelmi ismeretek és azok elsődleges tolmácsolója, a történetírás adta. A múltról formált kanonizált kép egyszerre adott választ a magyarság jellegére, történelmi küldetésére és aktuális feladatára vonatkozó kérdésekre. A válasz a büszke, államszervező, a nemzeti érdeket mindenek fölé emelő volgai lovas alakjában,

az ezeréves államiság és védgát-szerep toposzában, valamint a nemzeti egység kívánalmában összegezhető. Ezt a nemzeti önképet a múltból származó mozaikokkal elsősorban a történelem és az irodalom segítette kirakni.

Mint azt láttuk, Szabó Ervin és Jászi Oszkár a korabeli magyar történetírást a nemzeti dicsőség hajszolásában fogant, hősökről, hadvezérek-ről és nagy királyokról szóló krónikafolyamnak láttatta. Érvelésük szerint a hatalom szolgálatába állított illetően történetírás funkciója nem más, mint az, hogy a „múlt dicsősége” dokumentálásával manipulatív módon olyan érzelmi kötőanyagot teremtsen, amely a közösség tagjait egybekapcsolja. Ezzel szegezi szembe Szabó Dezső azokat az érzelmi motivációkat, melyek őt mint szocialistát Magyarországhoz kötik. Szabó Dezső érvelése ezen a ponton is párhuzamot mutat a szociáldemokrata és a polgári radikális felfogással:

„Mi adhat egységet a magyar életnek? Mert szeretlek, Magyarországot, gazdag testem nagy szánalmának minden ölelésével. Szeretlek, nem azokért az ősökért, akik rajtad marakodtak, nem a vérért, mely rád csurgott. A föld kerekén mindenütt és mindenkor verekedtek és a rögök mindenütt lumpoltak embervért. Szeretlek, mert te száz hit, száz faj, ezer és ezer humánium lehető csodás laboratóriuma vagy. Ha itt lehet termő békés egységet teremteni... akkor lesz béke és egység a világon. S van-e szebb feladat jövőt vágyó hím akarát számára?”²³⁵

Ami az egyént hazájához kapcsolja, az nem a múlthoz kötődik, nem véres csaták és az ősök dicsősége alapozza meg, hanem egy, a jövőben beteljesíthető szerep: megteremteni a népek egységét, mintaként szolgálva, lépcsőfokot jelentve a népek testvériesülésének folyamatában. Habár a nemzeti múlt hagyományosan kiemelt eseményei és személyei a jövő számára nem jelentenek semmit, azért a múltban is feltűnnek olyan történelmi személyek, akik jövőt inspiráló forradalmi tetteikért példaként kiemelhetők. Szabó Dezső a polgári radikális és a szociáldemokrata történelmi pantheont építi egybe, amikor Dózsa György és Petőfi mellé odaállítja Eötvös Józsefet, mint „a forradalmi szuggesztív” erőforrásait. Szabó Dezső szemében Eötvös és Petőfi művészetének és történelmi szerepének jelentőségét a világforradalom szükségességének felismerése adta: „Eötvös éppen úgy, és éppen azon az úton jut el az univerzális forradalom szükségességéhez, mint Petőfi. Helyük egymás mellett van, mint két nagy forradalmi szuggesztív erője”.²³⁶

A forradalmiság, világforradalmiság mértékét használó mérlegen 1848 és Kossuth könnyűnek találtatott. Az 1848-as események a „félíg-merések, és félíg-megalkuvások” keveréke volt. Az előremutató jelenségeket is azonban kitörölte a köztudatból az a történetírás, amely eszközként szolgált abban, hogy „az uralkodó osztályok a saját hősi mithoszukká” torzítsák azt.²³⁷ Kossuth igazi hiányossága Szabó Dezső szerint, hogy nem

volt forradalmi alkotó: „az igen egyszerű lelki konstrukciójú Kossuthot még szónoki svungja s kora sem tudta igazi forradalmárrá tenni”.²³⁸

Ezen a ponton, vagyis Szabó Dezső múlt- és tradícióellenessége kapcsán kell kiemelnünk, hogy a közösségi identitás témájában megfogalmazott gondolatai többrétegűek, az eddig bemutatott, elsősorban a szociáldemokratákra jellemző vulgár-internacionalista gondolatok mellett feltűnnek szövegeiben olyan eszmefuttatások, amelyek az irodalmi modernség és Jászi érvelési eszköztárához kapcsolhatók, vagy egészen egyéni gondolati szint jelentettek.

Ennek megfelelően múlt- és tradícióellenességében több gondolati szál gabalyodik össze, és ezek túlnyúlnak a történetírás kérdésén. Sőt, Szabó Dezső kritikájának célkeresztjébe elsősorban a korszakban uralkodó helyzetben lévő nemzetkarakterológiai alapú, Beöthy-féle irodalomfelfogás, valamint az ennek szellemében művelt irodalomtörténetírás került. Mint arra korábban utaltunk, ennek meghatározó jegyét adta, hogy az irodalmi alkotások értékelésében döntő kritériumnak bizonyult, hogy azok mennyiben tükrözik a normatív, időtlen nemzeti szellemet. Szabó Dezső bírálata több szemponton nyugodott, azonban az ezek közötti logikai megfeleltetést nem végezte el, a kritikáját megalapozó teóriák egymásnak is ellentmondtak.

A nemzeti szellem keresését és konstatálását ezen „dogmává torzult Taine-hatást”²³⁹ az irodalmi művekben élesen elutasította. Esztétikai elveinek kibontása során rendszeresen hivatkozott – miként Jászi is tette – Jean-Marie Guyau munkáira, aki Taine-nel szemben tagadta a műalkotások nemzeti meghatározottságát, a művészet fejlődését a nemzeti partikularizmusból az általános emberi irányába haladónak gondolta. Ebből a szempontrendszerből kiindulva fogalmazta meg elmarasztaló ítéletét a Beöthy-féle irodalomfelfogás és a mögötte meghúzódó értékorientáció fölött: „Narcissus-hazafiság ez, nemzeti színre festi a köldökét, s addig gyönyörködik rajta, míg belevakul”.²⁴⁰ Szabó Dezső szerint ez a szemlélet vezetett arra a hiányosságra, hogy nincs olyan irodalomtörténeti munka, amely megkísérelte volna bemutatni azt a „jelentékeny hozzájárulást, melyet a magyar szellem nem magyarfajú lakótársainak köszönhet”.²⁴¹ Érvelése szerint amennyiben a letűnt korok irodalmi hatásai kapcsán lehet is létjogosultsága ennek a „nemzetiszínű esztétikai skolasztikának”,²⁴² amely azt kívánja kimutatni, hogy miként determinálta a faj az író lelkét, vagyis keresni a nemzeti elemet a műben, a kortárs irodalmi alkotások tekintetében ugyanakkor az teljesen értelmetlen. A ma művésze a „világkultúra harmóniáját” hallja, „saját fájának hangja harmadlagos tényezővé szelődül”.²⁴³

Szabó Dezső a Beöthy-féle „Narcissus-hazafiság” és az ebből kinövő „nemzetiszínű esztétikai skolasztika” megalapozottságát azonban a régi műveknél is megkérdőjelezte arra való hivatkozással, miszerint a magyar

irodalom csaknem a 19. századig „gyarmatirodalom”,²⁴⁴ vagyis „a témák, az eszközök, a formák rendesen idegenek”.²⁴⁵ A nyugatról átvett sablonok „szolgai fordítása vagy utánzása”, vagyis a régebbi magyar irodalom nem tanúskodhat semmilyen nemzeti szellemről, így az ilyen kísérlet teljességgel hiábavaló.²⁴⁶

Ezen utóbbi gondolat már sejtetni engedi, hogy Szabó Dezső visszaütésére nem pusztán a múltból formált képet kialakító, meggyőződése szerint a „rég Magyarországot” életben tartó hatalmi elit szolgálatában álló hivatalos irodalomfelfogásnak és történetírásnak szolt, hanem magának a magyar múltnak a maga egészében és történelmi valóságában. Ennek megfelelően társadalombírálatára sem csak a jelent érintette, hanem a magyar múlt egészét. A jelenről és a múltból kialakított kép egybemosódását, a „feudális Magyarország” ezeréves embernyomorító változatlanságának képzetét kifejezően mutatják be következő sorai:

*„Látta az untig felpanaszolt sebeket: az elrothadt, kártyás, alkoholos hitvány magyar dzsentri ostoba adminisztratív despotizmusát, a bennszülöttek mikroszkopikus érdekeinek piszkos egybekapaskodását, az idegent gyűlölő baromi patriotizmust, s az intelligensek, a tartalmasok fatális magyar betegségét: a lemondást, félrevonulást, kiegyezést. Élete gyökeréig látta faját, ezt a csak bravúrokban lehetséges keleti energiát, mely ezer évet sárban, piszokban, hihetetlenül ízléstelen lebuajokban dulakodott, ivott, kártyázott, káromkodott és szónokolt át, s néha nagyszerű gyermek-hencegéssel domborította be muskulusait a világtörténelemben”.*²⁴⁷

Szabó Dezső világképében a múlttal egybemosódó jelen világa, a „rég Magyarországot” állt antagonisztikusan szemben a jövőével, amelyben megvalósul az „új világrend”. A múlt holt formáiból Szabó Dezső meggyőződése szerint nem lehet jövőt építeni, azonban van különbség múlt és múlt között. Nyugat-Európában a történelmi fejlődés során csodálatos társadalmi formák és ezekhez tapadó kulturális értékek jöttek létre. Ezek a formák és a hozzájuk nőtt értékkepek visszavonhatatlanul a múlt részévé váltak, minden kísérlet, mely új életet kíván beléjük lehelni, bukásra ítélt, azonban jelenthetnek bizonyos inspirációt a jövő társadalma számára. Erre példa a középkor során a katolicizmus által megteremtett társadalmi és szellemi egység, amely a szocializmus számára annak ígéretét hordozza, hogy egy ilyen egység a jövőben ismét megteremthető.²⁴⁸

Ezzel szemben Magyarországot „az örült borbély, a folytonos dulakodás meztelenre borotválta minden széptől”.²⁴⁹ A 20. századra pedig egyszerre „vonaton, újságon, könyveken, fordításokon át egyszerre rászakadt az elzárt ázsiai agyakra Nyugatnak mind a húsz százada, minden gondolata, érzése. Ez a váratlan bezuhanás az embereket az anakronizmusok és diszparatok beteges virvájává tette”.²⁵⁰ Szabó Dezső eszmevilágában tehát nem csak a jelen és a jövő Magyarországa, de Magyaror-

szág és a Nyugat is élesen szembekerült. A Nyugat a Kultúrával vált lényegűvé, szemben a szellemében is elmaradt, kulturálatlan „ázsiai Magyarország”.²⁵¹ Szabó Dezsó egyik publicisztikájában tanártársait a Nyugat szellemi lángjának hordozására szólította fel a magyar sötétségben: „Menjetek szét Magyarországon, és tanítsatok minden népet. Menjetek Szokolcára, Sümegre, Székelyudvarhelyre, irradiáljátok Nyugatot, terjesszék a szélesebb megértést, nagyobb humanitást és kisebb elfogultságot”.²⁵²

Találó, és egyben a köztük lévő szemléleti különbséget is megmutatja az a jellemzés, amit Móricz Zsigmond adott Szabó Dezsőről egy 1913-as írásában. Szabó Dezsőre annak a harminc év alatti, „hirtelen kultúrájú generációnak” a tagjaként tekintett, aki gondolkodásában nemzedékét is reprezentálja, amikor „megittasodva a nyugati kultúrától, sőt nem is attól, hanem annak a hatása alatt kigyúlt magyar álmoktól, fogja széke lyül a ráöröklődött fringiót, s egyszerre agyonveri háromszáz évbeli őseit és nemzőit: mért nem csinálták meg neki azt a kultúrát, amit Párizsból hazagondolva olyan jól el lehetne képzelni a magyar téreken”.²⁵³

Fontos hangsúlyoznunk, hogy Adytól és Móricztól eltérően Szabó Dezsó írásaiban ekkor még nem rajzolódott ki egy, az uralkodó történelemképpel és hagyományvonallal szembehelyezhető másik tradíció. Elgondolásai nem mutattak túl az „ezeréves dicsőség” jegyében álló műltszemlélet kategorikus elutasításán, és egy stilizált Nyugat-képen.

Szabó Dezsőnek a magyarságképét is a „nyugati kultúrától való megittasultság” határozta meg, amint azt az Adyról írott tanulmánya mutatja. Szabó Dezsó szerint Ady költészetében a magyarság tragikus karaktere szólal meg, ami a legjobbjaiban meglévő kettősségből fakad. Ennek értelmében ezen „legjobbakat” is uralja a minden magyar sorsát meghatározó „keleti nap fátuma”, amely a tettet csak mint indulatot teszi lehetővé, megfosztva így a magyart az alkotás, a kultúraépítés lehetőségétől. Emlékezhetünk rá, hogy ez a vonás a *Pascal éjszakájában* is megjelent, mikor a magyarságot „csak bravúrokban lehetséges keleti energiaként” látta, amelynek „raison d'être-je a dulakodás és zsarnokoskodás”. Ugyanakkor a „legjobbokban” világuk kietlenségét felismerve, ott munkál az „irigy csodálkozó szeretet a nyugati nap, a nyugati művészet iránt”.²⁵⁴ Ez a kettősség kap hangot Ady költészetében, ezért nevezi őt Szabó Dezsó a „legmélyebben fajembernek.”

Szabó Dezsó elemzése szerint Ady a küldetésének azt tekintette, hogy besugározza a magyarság „vérébe a nyugati napot”.²⁵⁵ Így a költő „hatalmas szerve az európai adaptációnak... időben utolsója annak a hosszú sor magyar prófétának, kik nyugati hivatással születtek”.²⁵⁶ Fontos ezek után megállapítani, hogy ellentétben a szociáldemokrata teoretikusokkal, vagy akár Jászival, Szabó Dezsó számolt a magyarság sajátos karakterével, azonban azt nem a Beöthy-féle nemzeti szellemként, hanem a

fenti módon, „keleti fátumként”, vagy az azt meghaladni kívánó „tragikus kettősségként” ragadta meg.

A magyarság lényegét eszerint egy visszahúzó és egy előrelendítő erő határozta meg: a keleti energia és a nyugati hivatás. Szabó Dezső szerint a hivatalos nemzeti önkép teljességében hamis és kártékony. A valódi kép pedig legjobb esetben is tragikus. Milyenné kellene tehát válnia a magyarnak Szabó Dezső szerint? Írásaiban gyakran találkozhatunk olyan fordulatokkal, mint „a magyarságom teljes emberré emeltem”,²⁵⁷ vagy „az emberré-szélesülés, a faji és vallási ellentétek letörésének híve vagyok”.²⁵⁸ Arra a kérdésre, hogy ezek a kifejezések mit takarnak, az *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése* című írásban találunk fogódzkodókat. A tanulmányban a francia nemzet jelenik meg követendő mintanépként, amely azon az úton, amelyet minden nép idővel bejár, a legtovább jutott.

A francia nép, miután története során a keresztény hit és a nemzeti eszme „kiteremte a maga képességeit” és ezen két lelki tényező csak „múlttal dermesztett”, kiégette ezeket magából, és „életét szélesebb emberi princípiumokkal rendezte be új termésre”.²⁵⁹ Nem volt szüksége tovább a „hitre, sovinizmusra, a külsőségek és szimbólumok konzerváló erejére”. A franciaság ezzel elérte fejlődése „legmagasabb fokát”, aminek következtében „fajisága többé nem nyúzott bőrű sovinizmusban, céljukat vesztett tradíciókban van, hanem a szem speciális nézésében, a gesztusok, finom hajlásában...” A kozmopolita eszmék és a legáltalánosabban emberi művészet a franciaság ezen szűrőjén keresztül jelennek meg. Az emberiség egészét átható egységes eszmékben a helyi színek is megcsillannak.

Bárhová helyezzük is a hangsúlyt, a fenti gondolatok értelmezésekor kétségtelen, hogy az eszmefuttatás bizonyos egyeztetési szándékra utal a nemzeti sajátosság és a szocializmus, az „új világregend” egyetemesség-igénye között, szemben Jászival, aki az egységes világtársadalom velejárójának tekintette a nemzetek megszűnését.

3. 3. NEMZETÁLLAM – VILÁGÁLLAM

A dualizmus utolsó két évtizedében a nemzeti eszmerendszer jegyében álló, a nemzeti identitásra vonatkozó gondolatokat tematizáló diskurzív kereteket – amelyek a nemzet fogalmára, karakterére, küldetésére kívántak magyarázatot nyújtani – egybefűzte azok szoros kapcsolata az államiság fogalmával. Ezen államközpontúság érzelmi fedezetét a magyar állam ősiségének tudata adta, amely a magyar nemesi önképből került át a 19. század végére kanonizált nemzeti önképbe.

Az állami lét sokak szemében nem egyszerűen a nemzeti közösség kritériuma, hanem annak lényege volt. Tisza István szerint az „államalkotó tendencia, az államalkotási vágy és törekvés sine qua non-ja a nemzetnek... Egy nemzet azon egyének összessége, akik arra vágyanak, s abban találják fel boldogságukat, hogyha együtt független és hatalmas államot alkotnak”.²⁶⁰ Azt is láttuk, hogy az államalkotó képesség a közösség önképének meghatározó vonásaként rögzült. Mindezek mellett a nemzeti eszmerendszeren belül kiemelt szerepet játszó, a nemzet hivatásával, történelmi missziójával kapcsolatos korabeli képzetek is – mint azt már Concha Győző nemzetfogalmának bemutatásánál láttuk – a magyar állam feltételezett szerepével kapcsolódtak egybe. Eszerint a magyarság s állama védgát, amely a Kelettel, illetve Oroszországgal szemben a nyugati kultúrát, valamint az európai hatalmi egyensúlyt védelmezi. Emellett ez az állam békét biztosít a földjén élő népeknek. Ezen missziót a magyarság nem pusztán saját érdekében végzi, hanem, mint Andrassy Gyula írta, „midőn a pánszláv eszme diadalra jutása ellen küzdünk, az európai egyensúlyt, Európa függetlenségét védjük meg”.²⁶¹ Ennek az ideának kiegészítő része volt az a gondolat, miszerint a magyarság a nyugati műveltség közvetítője a térségben, egyfajta regionális civilizátori szerepnek eleget téve. Réz Mihály megfogalmazásában: „A magyarságra ezen a földön az európai rendeltetés nagy hivatása vár. Rendezett, modern európai államot, európai kultúrát kell itt Balkán fajokkal szemben konzerválnia. Egy szervezett, művelt állam kell itten: egy darab Európa a Balkánon”.²⁶²

Mindezek ismeretében nyilvánvaló, hogy a nemzetállam létjogosultságát támadó gondolatok a nemzeti eszmerendszer alapját kérdőjelezték meg. Ilyen gondolatok voltak az ellenkultúra köreit átható különböző világállami teorémák.

I.

Az osztályszempont érvényesítése mellett a szociáldemokrata tollforogatók századforduló környékén született írásai élesen elutasították a létező állami formákhoz, mint hazához kötődést, miként az ahhoz kap-

csolt magatartásmintát, a hazafiságot is, szembeállítva velük a „nagyvilág” és az emberiség egésze iránti elköteleződést. Ezt fejezték ki a Népszava sorai, miszerint „a jólét hazát nem ismer, ott van a hazája, ahol gyakorolható, és így a mi hazánk is mindenütt van, ott, ahol otthont alapíthatunk..., egyszóval: világpolgárok vagyunk”.²⁶³ Egy másik lapszám-ban, 1902-ből pedig a következő olvasható a szociáldemokraták közösségi identitásáról: „Ez a szó, haza, mely mindig ajkatokon van, nekünk semmi; az emberiséget nem lehet nemzeti korlátok közé zárni, a mi hazánk a nagyvilág”.²⁶⁴ Megint másutt a következő jellemző deklaráció szerepelt: „Hazánk az egész föld, és minden ember honfitársunk”.²⁶⁵

A szociáldemokraták soraiban erősen élt a hit, hogy ez a „nagyvilág”, mint a nemzetállamok romjain felépülő nemzetközi világköztársaság, a jelent még érintő nemzeti ellentéteket végleg feloldva, a történelmi közeljövőben megvalósulhat. A jövőt tekintve a nemzeti kereteket meghaladó államszervezet valamilyen „világállam” vagy „világköztársaság” képzetét nagymértékben inspirálta az az engelsi tétel, miszerint a „forradalom” nem elszigetelt jelenségként, „egyetlen egyedülálló országban” megy végbe, hanem „egyidejűleg valamennyi civilizált országban”. A szocialista forradalom csak világjelenség lehet, amely az egész világot a „testvériesülő” népek hazájává teszi.²⁶⁶

Ez a hang az 1910-es politikai váltás után háttérbe szorult. Mindezzel párhuzamosan a szociáldemokrata sajtóban, valamint a párt politikusai részéről megszaporodtak a meglévő államkeret fenntartása melletti megnyilatkozások. Ez egyaránt jelentette Magyarország és a Monarchia integritása melletti elköteleződést. Sajátos módon a soknemzetiségű Magyarország, valamint a Monarchia létét „a népek testvériesülésének” vizionált történelmi folyamatával igazolták. Eszerint Magyarország és a Monarchia tarka nemzetiségi viszonyaikkal a jövőbeni egész világra kiterjedő nemzetköziség egyfajta kísérleti állomásai.²⁶⁷

II.

Mint arra emlékezhetünk, Jászi a huszadik század első évtizedének közepe táján a nemzeti eszme és a szocializmus összeegyeztetésének szükségességéről igyekezett meggyőzni a szociáldemokratákat. Elképzelései akkor még visszhangtalannak bizonyultak. Saját baráti körének tagjai is, mint Szabó Ervin, megrökönyödéssel tekintettek Jászi terveire. Úgy érezhették, hogy a fennálló állami keretek elfogadásával barátjuk szögre akasztotta egyik legfontosabb eszméjét, a világ folyamatos egységesülésének, a világállam és világtársadalom szükségszerű megvalósulásának gondolatát. A fordulat annál is inkább meglepő lehetett, mivel Jászinak még az 1904-ben megjelent *Művészet és erkölcs* című mun-

kájában is a következő eszmefuttatás szerepelt: „A művészet egyre egyetemesebb lesz, a nemzeti partikularizmusból az általános emberi irányában halad... Nem is lehet máskép. A könyvnyomtatás feltalálásával, a sajtó fellendülésével, a kereskedelem az egész világra kiterjedő szálalival, a tudomány egyre internacionálisabb jellegével..., a közlekedési eszközök csodálatos fejlődésével..., a divat egyre növekedő egyformaságával, a nyelvismeret terjedésével, a politikai és gazdasági kapcsok erősödésével az egyes országok között, az internacionális művészeti kiállításokkal, az ifjúság külföldi tanulmányútjaival, a fajok egyre gyakoribb keveredésével, stb. stb. karöltve nem csak a faji különbségek válnak mindjobban elenyészőkké, hanem... mindinkább azonos a benyomások, érzések, gondolatok, vágyak, életmód stb. az a tömege, melynek az esztétikai tevékenység csak a csapadéka”.²⁶⁸ Az egy évvel korábban megjelent, *A történelmi materialismus állambölcselete* című munkájában, mint a gazdasági egységesülés hozadéka, a nemzeti nyelveket felváltó „világnyelv” perspektívája is felcsillant.²⁶⁹

A világhálami ábránd, a nemzeti sajátosságok és nyelv eltűnése, s így a nemzetek elhalásának jövőképe, valamint a magyar állami integritás és szupremácia hangoztatása joggal tűnhetett össze nem illőnek. Feloldhatatlannak tűnt tehát az ellentét, amely Jászi evolúciós, az integrálódás mozgatórugójára visszavezetett történetfilozófiája, valamint a nemzeti szempont és érdek retorikáját felvonultató írásai, eszmeisége között húzódtott. A nemzeti érdekekre hivatkozó argumentáció, bár alapvetően taktikai célt szolgált, a szocializmus, a társadalmi átalakulás elfogadtatását, mégsem mondhatjuk, hogy Jászi ezt mélyebb késztetése, azaz világhálami víziójának feladásával tette. Hogyan lehetséges ez?

A polgári radikális gondolkodó a „hazafiság újrakeresztelésével” elfogadott és érvelésébe beépített olyan eszméket, amelyek ugyan nem álltak összhangban a történelmi folyamat ideálisnak vélt végső formáival, azonban összeegyeztethetők voltak vele, mint ezen formák felé vezető út lépcsőfokai. Olyan, a jelent átható, a közgondolkodást meghatározó eszmékkel való kiegyezést jelentett ez, amelyek beépíthetők voltak teleologikus történetfilozófiájába. Ezek közé tartozott az állami integritás gondolata, szemben a nemzetiségek kifelé gravitáló törekvéseivel, hiszen a magyar állam, illetve a Monarchia a képzelt fejlődési folyamat magasabb fokát jelentették, mint a nemzeti elv elfogadása nyomán létrejövő kisebb államegységek. Ide tartozott továbbá a magyar kultúrfölény és szupremácia gondolata, s az abból fakadó, a nemzetiségek békés asszimilációjának prognózisa. Ez összeegyeztethető volt a kulturális homogenizáció Jászi által képzelt folyamatával, amelyben mindig a fejlettebb kultúra asszimilál, hasonítja magához az alacsonyabb szinten állót.

Végül ebbe a sorba tartozott a balkáni magyar térhódítás terve – ami az első világháború elején vált Jászi érvelésének részévé –, mivel ez is az

integráció, az egységesülés irányába mutató gazdaságpolitikai lépésnek minősült. Nyilvánvaló, hogy továbbgondolva Jászi premisszáit, a nemzeti szempont és a hitté rögzült történetfilozófiai menetrend közötti temporális egyeztetés kártyavárára összeomlik.²⁷⁰ Bizonyos értelemben erre a továbbgondolásra, a premisszákból fakadó konklúziók levonására kényszeríthette volna Jászit a Naumann-terv körül kialakult vita.²⁷¹

Jászi ezeket a következtetéseket nem vonta le, tagadta, hogy a Németországra és a Monarchiára épülő, német vezetéssel megvalósuló közép-európai államszövetség mint az integráció és a vele egybekapcsolt modernizáció eszköze, valamint a nemzeti identitásőrzés kívánalma között bármiféle feszültség lehetne. Mint fogalmazott, pusztán „nacionalista proféták” próbálják a Mitteleuropa-terv körüli vitát a „nemzeti fennmaradás”, valamint a „gazdasági és kulturális fejlődés” közötti választás vagy-vagy kérdésére kielemezni.²⁷² Valójában nem csak a nemzeti proféták, de a progresszió táborában, saját baráti körében tűntek fel olyan vélemények, melyek a probléma lényegét a fenti módon formulázták. Ágoston Péter, bár a szövetségtől remélt gazdasági előnyökkel kapcsolatban is szkeptikus volt, még a gazdasági megerősödés esetén is elítélte a Naumann-tervet: „Ha bármilyen jó dolga lesz ezen a területen a lakosság-nak, de nem a magyar lesz az uralkodó nyelv, akkor a magyar elveszett, és semmiféle jól megrakott jászol nem pótolhatja azt a veszteséget, hogy a magyarság már nincs. Nem egyesek jóvoltáról van szó, hanem nemzetek létéről”. Ágoston érvelésének külön érdekessége, hogy a magyarság léteért való szorongást az internacionalizmus felől is igazolni kívánta: „A mi nemzetköziségünk minden nemzet védelmét követeli az elnyelés ellen”.²⁷³ Mint a későbbiek során látni fogjuk, Ady fenntartásai a Mitteleuropa-tervvel szemben hasonló forrásból fakadtak.

III.

Természetesen a népek testvériesülésének perspektívája sem hiányzik Szabó Dezső korabeli írásainak gondolati repertoárjából. A *Pascal éjszakája* című, 1913-as novellában látjuk határozott vonalakban feltűnni az egységesülés eszméjét, amelynek *Nem novella* alcíme a mű önéletrajzi ihletettségére kívánt utalni. A „fejlődésnovella” megrajzolja a főhős eszmék közötti bukdácsolásának útját, amely azzal zárul, hogy a vándor biztos iránytűre lel a szocializmus tanításában. Az ábrázolt út, mintázza Szabó Dezső életútját, a '48-as kultusznak adózó családi otthontól a minden cselekvés értelmét tagadó életesztéta szemléleten, valamint a katolikus univerzalizmus tanításán keresztül vezetett el a teljes elbizonytalanodásig. A minden cél hiábavalóságának mocsarából azonban kiutat mutatott egy látomás:

„És ekkor mint a damaszkuszi úton, mint Szent Ágoston kertjében, mint Pascal lázas éjszakáján: csoda történt. A szürkés ég elkezdett vérezni, mint egy megdőfött bálna. A vér végigcsurgott az ég zöldesszürke szélén, ráömlött a város szélére, s a véres-vörös csíkon át a názárethi zsidó, az igazi örök zsidó haladt. Munkászubzony volt rajta, és keresztjét termékeny daccal rázta az alvó város felé...”²⁷⁴

A munkászubzonyos „örök zsidó” „megújított” tanítása azonban a krisztusi üzenet antitézise:

„Hajdan a türelmet hirdettem, mint a lázadás egyetlen lehető formáját, s a jövő életet, mint a visszaütés egyetlen lehetőségét.”

„Most hirdetem a visszaütő öklöt s a földi élet diadalmas lehetőségét.”

Ennek a „megújított üzenetnek” része a népek jövőbeni testvériesülése, hiszen tanítása értelmében „addig sehol sem lesz hazám, amíg mindenütt nem lesz hazám”.²⁷⁵ A keresés a novella hőse számára ezen látomás nyomán véget ért: „Tisztán látta az egyetlen utat, amelyre rá kell lépnie”, s amely elvezeti az „új világrendhez”. Az elkövetkező „új világrend”, amely a szükségszerű forradalmon keresztül valósul meg, a világ egységét is magával hozza.

A világegység általános óhaja mellett azonban az a gondolat is feltűnik cikkeiben, miszerint a világtársadalom felé vivő szerpentin fontos állomását jelentik az olyan több nemzetet tömörítő multietnikus államalakulatok, mint amilyen Magyarország, illetve a Monarchia. Korábban kimutattam, hogy ezen elképzelés jelen volt a korabeli szociáldemokrata nyilvánosságban, forrását pedig Jászi munkáiban kell látnunk.

A *Nyugatban* megjelent *Újabb politika az élet mögül* című cikkben a Monarchia „csodálatos laboratóriumként” tűnt fel, amelynek megőrzése egyetemes érdek: „De a szocializmus sehol a világon nem kaphat olyan Eldorado-laboratóriumot elvei megvalósítására, mint a monarchia nép és vallás raguját. Elvonni a monarchia német elemeit a brutális germán kolosszustól, a szláv elemeket a halálos szláv káosztól, s e rengeteg sokféleségben megmutatni a szocializmus alkotó egységét!”²⁷⁶

A fennálló államkereteket respektáló internacionalizmus esztétikai felfogásában is tükröződött, amit az 1913 végén életre hívott irodalmi folyóiratban, a *Májusban* jegyzett programadó írása jelzett. Az irodalom és általában a művészet lehetőségéről vallott felfogását Dénes és Margit párbeszédének gondolati dialektikáján keresztül bontotta ki. Dénes a kultúra, a művészet lehetetlenségét vallja a magyar társadalmi közegben. Ezt testesíti meg számára Kisfaludy Sándor költészete, aki törvényszerűen „buta kis rímek határain belül verklizte a maga kis naiv szerelmi históriáit.” Ugyanis Dénes szerint „amit alkotunk, az emberekből gyúrjuk, s leglíraibb teremtésünk is csak annak a kihangzása, amit az élet beleorgonázott a velünk együtt élőkbe. Kikbe bocsátotta volna gyökereit

Kisfaludy, hogy álmot, romantikát, leheletszépet szívjon szavaiba? Korlátoltsága környezete meghatározása volt”.²⁷⁷

Margit azonban figyelmezteti Dénest: „a szép nem ez”. A művész feladata az emberi szenvedés érzékeltetésén, a részvét felkeltésén keresztül az emberek közötti szolidaritás kialakítása, amely őket tettekre, a világ átalakítására sarkallja: „Nézd, nyelv születik szenvedésből, mit megért a magyar, az oláh, szász, és minden néphabarcsa Magyarországnak. Légy művész ezen a nyelven Dénes. Egység születik szenvedésből, melybe magyar, oláh, szász anya szül katonát. Építs művészetet ennek az egységnek, és csak akkor győzhet a jövő, ha már beépítettük az irodalomba”.²⁷⁸

IV.

Ezen a ponton kell kitérnem Ady nemzetfelfogására. Annak ellenére, hogy Ady írásaiban a nemzeti kérdést illetően visszaköszönnék a polgári radikálisok, illetve a szociáldemokraták retorikai-gondolati fordulatai – gondoljunk itt az ezeréves magyar történelem mint a nép vesszőfutása műltszemléleti sémájára, az ázsiai Magyarország és a fejlett Nyugat szembeállítására, a nacionalizmus mint úri félrevezetés kárhoztatására –, mégsem azonosíthatjuk felfogását a két csoport szemléletével. Velük összemérve Adynak a kérdésben megfogalmazott gondolatai lényegesen összetettebbek, látszólag ellentmondással telibbek.²⁷⁹ Bizonyos gondolatok tagadhatatlan egyezése dacára Ady nemzetszemlélete lényegében más, mint Jászié, Szabó Dezsőé vagy a szociáldemokrata teoretikusoké. Ez akkor is igaz, ha ezen megállapítás mellett azt is hangsúlyozni kell, hogy Adyt politikai közösségvállalás fűzte Jászihoz, valamint az 1910-es években fenntartásai mellett is szimpátiával tekintett a szociáldemokraták törekvéseire. Ady egy 1912-es írásában, amelynek témáját Jászi *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* című könyve adta, a szerzőt mint a „hazafiság újrakeresztelőjét” üdvözölte.²⁸⁰ Egy Jászinnak szánt versajánlásában pedig gondolkodásuk hasonlóságára utalva a következőket írta: „annyira egyformán s együtt szenvedjük és sírjuk a mai magyar siratnivalókat”.²⁸¹

Túl a kötődést kifejező fenti lírai-próza megnyilatkozáson, Ady politikai orientációjáról egyértelműen tanúskodott az a tény, hogy a Polgári Radikális Párt 1914-es megalakulásakor csatlakozott az új párthoz. Sőt mi több, a programnyilatkozatot megszövegező szervezőbizottság – amelynek Szabó Dezső is tagja volt – listája az ő nevével kezdődött.²⁸² Utolsó publicisztikai írásában pedig, amely nyílt levél volt a polgári Radikális Párt kongresszusához, a következőt olvashatjuk: „minden elhatározások az enyém... hitetek, erőtök, amihez újra és újra felajánlom magam, diadalmaskodni fog”.²⁸³

Ady polgári radikális pozíciójából határozta meg kapcsolatát a szociáldemokratákkal, akikhez eszerint ugyan nem tartozik, de akiket „fegyvertársainak” tekint: „A Népszavába nagy ünnepek alkalmával néha vereseket küldök sok esztendő óta, nem mert szocialista volnék, de mert olykor e reménytelen országban, csak a szocialisták táborában látom nem csak természetes fegyvertársainkat, de magunk ellenére bennünket, felszabadítókat is, ha ugyan mi, polgárok és intellektuelek valaha is fölszabadíthatók lehetünk”.²⁸⁴ Ady és a szociáldemokraták kapcsolatát érintve fontos utalnunk arra, hogy Ady számára mindig is elidegenítő hatású volt a párt hangadóira jellemző közömbösség, sőt, deklarált ellenségeség a nemzeti érzésvilággal szemben. Mindezek után joggal merülhet fel a kérdés, hogy miben volt más Ady nemzetszemlélete, mint Jászié vagy a polgári radikális és szociáldemokrata elemeket elegyítő Szabó Dezsőé.²⁸⁵

Az alapvető különbség, hogy Ady gondolatvilágának középpontjában a „fajta sorsa”: a magyarság jövőjének és múltjának, valamint megmaradásának kérdése állt. Mindezzel egybekapcsolódott a magyarsághoz tartozás minden akarati mozzanaton túli tapasztalata, azon elrendeltségé, amit Ady a „sors” fogalmával fejezett ki. Ady, mint „poéta Széchenyi”, várakozásaival és törekvéseivel: társadalombírálatával, a nyugathoz közelítés programjával, forradalmi indulataival, a magyarság hibáinak ostorozásával egyaránt a létében fenyegetve érzett magyarság, a „kis drága fajta” megmaradását kívánta biztosítani. Minden társadalmi és politikai program pusztán ennek eszközeként és ennek vonatkozásában játszott szerepet Ady világképében.

Mindezt kifejezően dokumentálják Fülep Lajos Adyval folytatott beszélgetéseinek feljegyzései, amelyek kapcsolatuk intenzív, 1906-os korszakából származnak. Keletkezésük időpontja egyben arra is rávilágít, hogy a továbbiakban idézett gondolatok Ady szemléletének alaprétegét alkották, amely már a tulajdonképpeni költői fellépés időszakában is meghatározó erővel bírt. Ady a beszélgetések során küldetéstudatáról, a magyarság általa felismert sorsáról vallott Fülepnek: „Én nem a magamé vagyok, nem magamért vagyok, engem küldtek – ennek a nyomorult népnek a riasztója vagyok – nem vagyok királya, minisztere se vagyok, sose is leszek, de a sorsa az én kezemben is van, hogy mit tudok neki mondani, én, Ady Endre, aki úgy látom, mi lett vele, mint senki más”.²⁸⁶

Ady a küldetését – amelynek betöltésében az egyetlen eszköze a vers volt – nem önkéntes vállalásnak, de megmásíthatatlan elrendelésnek tekintette: „Kálvinista vagyok – minden őszám az lehetett már a kálvinizmus előtt, már a kereszténység előtt – a predesztináció annyira belém van ivódva, hogy mindenben látom, ami velem történik, – már abban, hogy egyáltalán születtem, hogy éppen ide születtem! – éppen ide, erre a földre, ebbe a népbe! – nem vagyok teológus, se filozófus, nem tudom megmagyarázni, mi a predesztináció, ők se tudják – csak azt tudom, én

nem lehetek más, én nem tehetek mást, mint amit teszek, ha beledöglöm is, nem én választottam, engem választottak”²⁸⁷

Küldetéstudatának tragikus jellegét az a feszültség határozta meg, amely egyrészt történelemlátása és helyzetértékelése remény nélkülsége, és a küldetés betöltésének szükségszerűsége, „mégis muszáj”-a között húzódott: „Én tudom, nem érdemes itt már semmi, ezt a népet megtörték, tönkretették, megölték. De mit tehetek, helyt kell állnom, úgy kell verekednem, mintha a jövőért tenném, az pedig nincs – és mégis muszáj”²⁸⁸

Ady világerzékelésében a mindent meghatározó fenyegetettség-tudat és nemzethalál-félelem, s az abból kinövő akarat, mely a „ne legyen vége mindennek” kívánalmában összegződött, idegen volt a polgári radikálisok, így Szabó Dezső akkori problémalátásától. Ők a magyar társadalmi viszonyokban nem egy nép önfelszámolásának gyilkos, s éppen ezért gyűlölnivaló közegét, hanem olyan visszahúzó, kövült társadalmi-politikai formákat láttak, amelyek akadályai az általános emberi értékek és célok megvalósításának.²⁸⁹ A történelmi országkeret, valamint a Monarchia államkerete számukra a jelenre érvényes politikai realitások voltak, amelyek között ezen általános összemberi célok diadalra juttathatók.

A távoli jövőt tekintve azonban mind Jászinál, mind Szabó Dezsőnél megjelent, mint a történelmi folyamat szükségszerűnek vélt eredménye, a világgállam víziója. Ebből a perspektívából tűnt Szabó Dezső számára a „százhitű, százfajú” Magyarország laboratóriumnak, ahol a jövő eszményi világtársadalmá kikísérletezhető, leküzdve a centrifugális erőt, s ezek legfontosabbikát, a „faji elítéleteket”. Szabó Dezső és Jászi laboratóriumában a magyarság pusztán az egyik összetevőként szerepelt a nagy alkímiai műveletben, amelynek remélt árkánuma maga a szupranacionális Eszményi Társadalom. Ady és a polgári radikálisok között tehát a politikai célok közösségének felszíne alatt – amelyek a fennálló viszonyok megváltoztatására törtek – eltérő közösségi identitás és nemzetszemlélet rejtett. Ezen késztetések külön irányúságát ragadhatjuk meg Jászinak és Adynak a Naumann-tervvel kapcsolatban kialakított álláspontjában.

Ady 1916 májusában jelentette meg *Ellenségem egy szándékon* című rövid jegyzetét. Maga a cím utalt arra, hogy a Mitteleuropa-terv körüli vitában nem „megtartani akart barátaival”, elsősorban Jászi Oszkárral, de „öszton és ízlés szerinti” ellenfeleivel, mindenekelőtt Rákosi Jenővel került egy táborba. A német térhódításban rejlő, a magyarságra leselkedő veszélyekre utalt, amikor a terv ellenében Kossuth példájára és „ezer év tanúságaira” emlékeztetett. A gazdasági szempontokra és vélt történetfilozófiai menetrendre hivatkozóknak, így Jászinak is szólt Ady kategorikus elutasítása: „Pénzesek és ötletesek hagyjanak föl már evvel a száz fajtájú Közép-Európa-tervezgetéssel”²⁹⁰ Álságosnak ítélte, hogy a terv melletti érvelés egyik fontos eleme volt annak kiemelése, hogy a kis

államok és nemzetek nem képesek önmagukban megállni, számukra a csatlakozás a nagyobb állami és gazdasági egységekhez szükségszerű, és egyben érdekükben álló. Ezen álláspontot képviselőknak címezte Ady a cikk záró sorait, melyek a küldetésként megélt életprogram visszhangjaként szóltak: „A magyarságot... ne féltsek: Ez a magyarság azért élt eddig, mert tovább kell élnie”.²⁹¹

3. 4. IRODALOM ÉS KÖZÖSSÉG

Mint korábban utaltam rá, az a sokszálú viszonyrendszer, ami Szabó Dezsőt a progresszióhoz fűzte, a köztudatban a *Nyugattal* fennálló kötelekre vékonyodott le. Ez a kizárólag a *Nyugatra* fókuszáló kép azért félrevezető, mert a Nyugat körébe tartozás kevésbé fejezi ki Szabó Dezső gondolkodói pozícióját, mint a Jászival és a polgári radikálisokkal fennállt viszonya, deklarált szociáldemokrata szimpátiája, vagy az a hatás, amit az irodalmi avantgarde-ra gyakorolt. Ez a kijelentés messzemenően igaz az irodalom szerepéről vallott felfogására, ugyanis Szabó Dezsőnek az irodalom elsődlegesen társadalmi-politikai elkötelezettségét hirdető szemlélete mindenképp túlmutatott a *Nyugat* önmeghatározásán.²⁹²

Ezt a távolságot markánsan fejezte ki a Társadalomtudományi Társaság által 1912 tavaszán megtartott ankét, amelynek témáját az irodalom és társadalom kapcsolata adta. Számunkra az ankét vitaanyagának, azon belül Szabó Dezső hozzászólásának, majd későbbi esztétikai tanulmányainak az ismerete nem csak azért fontos, mert ez segít Szabó Dezső gondolkodói pozíciójának meghatározásában. Legalább ennyire fontos, hogy ez irányú eszme-futtatásai ismételten rávilágítanak szupranacionális közösségeszményére, vagyis arra, hogy az irodalom hangoztatott politikai-társadalmi küldetésének kedvezményezettje maga az emberiség, nem pedig a magyarság.

I.

A *Nyugat* képviselői az ankét során egységesen kiálltak az irodalmi érték bármilyen „irodalmon túli” szempont szerinti értékelése ellen. Ignatus bevezető előadásában hangsúlyozta, hogy miként az esztétikai értéket nem lehet alávetni a konzervatív oldal „nemzeti jellegre” hivatkozó ízléskármánának, úgy a radikálisok politikai követeléseinek sem: „Az esztétikai értéket ez adja meg: a kifejezés, vagyis... nem magának a mondánivalónak tudományos igazsága vagy politikai kívánatossága, hanem az, hogy ezt a mondánivalóját a költő jól tudta-e elmondani... Elvben tehát azt lehet, sőt kell mondani, hogy mindegy, mit fejez ki a költő – hazugságot, ürességet, gonoszságot, világtól való elmaradottságot –, csak meg tudja érzékeltetni”.²⁹³

Schöpflin a l’art pour l’art értékét abban találta, hogy az lehetetlené tette, hogy „irodalmi művet politikai, erkölcsi, vagy egyéb, az irodalommal inkompatibilis szempontok szerint ítéljenek meg”.²⁹⁴ Elvetette a tendenciózusság „szocialisták részéről” megfogalmazott követelményét, amely az írók prédikátorra alacsonyítja. Az irányregények kivetendők a

szoros értelemben vett irodalom köréből, és a publicisztika körébe utalandók. Mondanivalójukat elvesztik, mihelyst a felvetett társadalmi probléma megoldódik. Ilyen irányregény *A falu jegyzője* is, amely aktualitását pusztán azért tartotta meg, mert az ábrázolt vármegyei visszaélések a jelent is átszövik. Az igazi irodalom Schöpflin szerint ugyanakkor nem jelent, nem is jelenthet társadalmon kívüliséget, az „egyéniség elefántcsonttoronyába” zárkózást, hiszen „a kor eszméitől, indulataitól mindenkire függ”.²⁹⁵ Mi több, az író az, aki a felszínre hozza, tudatosítja mindazt irodalmi formába öntve, ami a közösség többi tagjában csak „formátlanul lappang.” Schöpflin szerint tehát a művész önkéntelenül is a társadalomban jelentkező, lappangó eszmék, törekvések megjelenítője, de műve értékét nem az eszmék iránya, hanem a formai megvalósítás minősége adja.

Babits feltárt gondolataival továbblépett Schöpflin koncepcióján. Hozzászólásában azt fejtegette, hogy „annál kiválóbb művész valaki, minél jobban ellen tud állni az őt környező társadalom hatásának”.²⁹⁶ A költő mindig ellenzéke a mai többség ideáinak, nem pedig megjelenítője, hiszen újat kíván teremteni. Mindebből következően a társadalmi hatás, a jelen nem lehet művészetének bírója. Lackó Géza a fentiekhez hasonlóan nyilatkozott: „Az esztétikai értékmérésnek nem lehetnek szociális vonatkozásai”.²⁹⁷

Az ankét során egy hang énekelt ki a kórusból: Szabó Dezsőé. Szemben a *Nyugat* reprezentánsai körében hegemon irodalomszemlélettel, az esztétikai érték és a társadalmi hatás szoros összefüggését hirdette. Képlete szerint annál nagyobb az esztétikai értéke egy alkotásnak, minél nagyobb közösségben képes a társadalmi problémák megjelenítésével felébreszteni az egymás iránt érzett szolidaritást, valamint az együvé tartozást. Az „együvé tartozás érzésének” felébresztésén túl az irodalomnak az „új szociális ideát” is ki kell fejeznie, amely az új társadalmi rend kovásza lesz.²⁹⁸ Mindebből implicite következik, hogy Szabó Dezső irodalomeszménye értelmében az emberiség, mint „térben és időben” legnagyobb közösség, jövőbeli társadalmi berendezkedését kell az irodalomnak a lelkebe vetítenie. Szabó Dezső hozzátette ehhez, hogy a nagy történelmi-társadalmi változások gyökér-okai gazdaságiak, azonban önmagukban az irodalom eszménymegjelenítő, mintaadó szerepe nélkül nem vezetnének új társadalmi formához. Az irodalom azonban válhat a társadalmi fejlődés akadályává is, amennyiben ráható erejével „függetleníti a pszichikumot gazdasági feltételeitől, és egyes társadalmi osztályokban oly ideológiát tart fenn, amely a megváltozott gazdasági viszonyok között az illető osztály betegségét jelenti”.²⁹⁹ Mérlegre téve Szabó Dezső gondolatait, a fentiek ismeretében nem alaptalan Komlós Aladár ítélete, aki Szabó Dezső irodalomfelfogását elemezve arra a megállapításra jutott, hogy „ha a szolidaritás fogalmát az osztályszemponttal helyettesítette volna, a marxista irodalomszemlélet is elfogadhatná”.³⁰⁰

Természetesen Jászi is résztvevője volt az ankétnak. Az író Jászi szemében is a század lelkének, a kor haladó eszméjének kifejezője. Szabó Dezsővel egybecsengően az irodalom és általában a művészet lényegét annak társadalmi szerepében látta: „Az irodalom belső lényegében társadalmi funkció”. Ez a szerep a közösség iránymutatójának, „lélekvezetőjének szerepe, amely minden új morális elrendeződésnek” előkészítője. Jászi a „dogmatikus vallások” tényként kezelt visszaszorulása nyomán a vallás normaállító-életirányító szerepét is az irodalomra, mint „legalkotóbb vallási erőre” testálta.³⁰¹ A nyugatosok l’art pour l’art-ot védelmező érvelésének azt a pontját fogadta el, hogy az alkotást nem befolyásolhatják külső, rákényszerített normák, az csak a „művészi léleknek teljesen spontán emanációja” lehet. Azonban azzal, az elsősorban Ignotus által hangoztatott elvvel, miszerint a művészeti alkotás értékének egyedüli mértéke a kifejezési mód tökéletessége, szembehelyezkedett: „A l’art pour l’art elveinek ilyen teljes elismerése azonban nem jelenti azt, hogy a művészi alkotás értékmérésének ne lehetnének szociális vonatkozásai is”.³⁰²

A polgári-radikális Szende Pál jóval támadóbb volt a l’art pour l’art elvével, és az amellet kiálló nyugatosokkal szemben. A l’art pour l’art-ot úgy aposztrofálta, mint a „reakciós körök esztétikájának fő elve”, hozzátéve, hogy ez akkor is igaz, ha többen a „legprogresszívabb irány képviselői”, vagyis a nyugatosok közül is erre az álláspontra helyezkedtek.³⁰³ Helytelenítve azt a felfogást, miszerint az írónak függetlennek kell lennie kora társadalmi küzdelmeitől, azt az értékkritériumot fogalmazta meg az irodalmi művek esetében, hogy „a költői munka annál értékeesebb, minél jobban kifejezést ad a kora nagy áramlatainak, uralkodó eszméinek és érdekeinek”. Ezek közül pedig a legértékesebbek azok, amelyek „vezető eszménye a haladás irányába mozog”.³⁰⁴

II.

Az ankéton elhangzott, majd a későbbiekben a *Huszádik Században* megjelent felszólalások, úgy gondolom, plasztikusan kiemelték a Nyugat körébe tartozó írók és a polgári radikálisok irodalomszemlélete és a mögötte meghúzódó világlátás közötti különbséget, miként Szabó Dezső gondolkodói pozícióját is, amely jól érzékelhetően a radikálisokéhoz állt közel. Mindez még inkább dokumentálható Szabó Dezső azon – paradox módon javarészt a *Nyugatban* megjelent³⁰⁵ – tanulmányaival, amelyek a téma továbbgondolásából születtek, és bizonyos értelemben a vita folytatásaként értelmezhetők. Az anké során megfogalmazott tézisek részletesebb, de gondolatilag újat nem hozó kifejtését *Az irodalom mint társadalmi funkció* című írásában találjuk. Maga a címválasztás azon-

ban önmagában érdekes, hiszen Jászi általunk is idézett meghatározásának – miszerint „az irodalom lényegében társadalmi funkció” – átvételéről tanúskodik, miként azon utópikus eszme is Jászi felszólalására mutat vissza, amely az irodalomban a vallás életirányító szerepének trónfosztóját, az „új társadalom harmonikus, morális hitének” megalkotóját látja.³⁰⁶

Szabó Dezső egy másik, *A falu jegyzője* című tanulmánya Schöpflinnek az irányregényeket az irodalom köréből száműző eszme-futtatására adott replikaként olvasható. Megvédi benne a tendencia jogát, mint írta, az irodalom legnagyobb alkotásaiban mind iránymű. Az író Eötvös regényében – Schöpflinnel szemben, aki abban mélyebb művészi érték nélküli irányregényt látott, amely aktualitását a korabeli magyar társadalmi problémák továbbélésének köszönhetette – az irodalomeszményéhez leginkább közelítő alkotást ismerte fel a magyar irodalomban. *A falu jegyzője* ugyanis képes Szabó Dezső szerint annak az érzelmi hatásnak a felkeltésére, amely a legnagyobb művészi érték. Ez az érzelmi hatás az olvasóban kialakítja „a nagy belső ölelést, amellyel magunkhoz szorítjuk az élet minden kitagadottját. A gyermeki meleg eláradást, amellyel a gyermek a megbántott elé dobja magát. És hiszi, hogy felbuzgó akarata, szájalma, fenyegető öklöcskéi abszolút védelem és igazság az egész gonosz világ ellen. A szép első java, hogy gyermekké és hőssé teszi az embert”.³⁰⁷ Ezzel szemben a l’art pour l’art pusztán „meddő játék”.³⁰⁸

Egy másik, a *Huszedik Században* megjelent tanulmányában arról írt, hogy Eötvöst ezen érzelmi hatás megteremtésére személyisége tette alkalmassá, amely a valóságot „szájalmán át éli magára”.³⁰⁹ Ezt a valóságmegélést pedig képes volt művészete erejével másokban is felkelteni, kialakítva az emberek közötti szolidaritást. Sőt mi több, elérve az irodalom végső célját, tettekre sarkall, „akaratra lázítja az embereket”.³¹⁰ Eötvös művészetének felbecsülhetetlen értéke, hogy képes volt a magyar nép szenvedéseit minden nép szenvedésének szimbólumává emelni, gondolatilag eljutva az „univerzális forradalom szükségességéhez”.³¹¹ Szabó Dezső zseni-koncepciójában is a fenti univerzalista ihletettség szólal meg: „A zseni par excellence, saját maga ellenére is, szervezete általános szimpátiájánál fogva, mely őt zsenivé teszi: mindig demokrata. A zseni az organikus egy emberiség kifejező szerve”.³¹²

3. 5. AZ EMBERISÉGTŐL A MAGYARSÁG FELÉ

Nyilvánvaló, hogy *Az elsodort falu* eszmevilága alapvetően eltér az 1911 és 1915 között megjelent írásokétól, melyek ez idáig vizsgálódásom tárgyát képezték. Az eddigi elemzések eredményeit kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Szabó Dezsőnek ezen írásokból kirajzolódó közösség szemlélete a Jászi-féle polgári radikalizmus és a szociáldemokraták nézeteinek határmezsgyéjén helyezhető el. A regény azonban már a magyarság sorsa körül forog, fő szólama a magyarságféltése. Miként azt Szerb Antal megfogalmazta, *Az elsodort falu* „magyarság-mítosz” a „nagy megszállott”, vagyis Ady művészetéből lett kibányászva.³¹³ Nem szabad azonban ezt a tényt visszavetíteni a múltba, meghamisítva ezzel Szabó Dezsőnek *Az elsodort falu* előtt írott munkáinak eszmevilágát. Joggal merül fel a kérdés – parafrázálva Szabó Dezsőt – hogy mikor és milyen készíttetésre szűkítette az író emberiségét magyarságra. Ugyanakkor a kérdés illetően megszővegezése félrevezető, hiszen Szabó Dezső eszmevilágának a későbbiek során is része az emberiség nembeli egységének, közös sorsának és feladatának képzete.

Inkább azt kell mondanunk, hogy *Az elsodort falu* tanúsága szerint Szabó Dezső számára az elsődleges közösségi identitássá a magyarsághoz való tartozás lépett elő, míg az emberiség nembeli egységének perspektívája nem tűnt el, csak elhalványodott, mint ezt a viszonyrendszert emberiség és magyarság között fordított előjellel a korábbi írásaiban tetten értük. Jegyezzük meg: az író soha nem vált azzá a nacionáldarwinista prófétává, amivé számos értelmezője preparálta.

A meghatározó gondolati összetevő Szabó Dezsőnél a herderi eszme: a magyarságnak, mint az emberiség kórusa egyik hangjának létezéshez való joga megismételhetetlen egyediségéből fakadóan, amely egyediség eltűnésével maga az emberiség válna szegényebbé. Ezt a képet persze árnyalja, hogy a magyarság és a németiség viszonyában a „mi” és „ők” antagonisztikus szembeállítását érvényesült, s mint látni fogjuk, ez Szabó Dezső két háború közötti nemzetszemléletének meghatározó elemét adta. Visszatérve azonban a feltett kérdésre, a válaszadás tekintetében nehéz helyzetben vagyunk, hiszen Szabó Dezső írásai, levelei kevés segítséget nyújtanak. *A Huszadik Században* 1915 augusztusától már nem jelentek meg tanulmányai, ami utal bizonyos eltávolodásra Jászitól, a *Nyugatban* pedig jelentősen megritkultak az írásai, 1915-ben és 1916-ban csak pár elbeszélése jelent meg, a következő évben pedig itt is elhallgatott.

Ezen írások alaphangja a háború feletti megrendülés. Az író Ady mellett azon kevesek közé tartozott, akik kezdettől fogva elutasították a háborút szemben például Jászival, Szabó Ervinnel, valamint a Nyugat körébe tartozó írók jelentős részével.³¹⁴ Szabó Dezső számára a háború

kitörése az egyesülési álmok megrendülését jelentette. Mint közvetlenül a háború kitörése után írta: „Rám lépett a háború és eltiporta utolsó büszkeségemet, utolsó mentségét a létezésnek. Hittem nagy emberi ideák termésében, a szépség ölelhető egyetemes hatalmában, hittem hitek halálán felépült szent emberiségben. Mit merjek most hinni és mit merjek tagadni?”³¹⁵

Mindenek felett azonban a háborúban az élet eltiprásának gyilkosvéres üzemét ismerte fel, amellyel szemben az ember teljesen kiszolgáltatott. Különösen a legvédtelenebb, az örök eszközként használt „föld népe”, akiket mint barmokat szállítanak a háború vágóhídjára. Az örök paraszt az örök szenvedés és eszköz-lét szimbólumává vált számára:

„Sokféle a te nyelved, de egyetlen a sorsod, a föld.

Te nemzel és születesz, szegény János és fizeted a hosszú következményeket. A Szomszédok isszák a torát. Te vagy az erős négy lábú és hátadon hordod kövér Szomszédaid...

Mikor már mindent teremtetted és lehetetlen volt többet szenvedned, íme jászolba születted és keresztre mentél, hogy mosolygás és szeretet legyen a szenvedés értetek, Szomszédok.

Te gondoskodsz, hogy új és új Szomszédaid legyenek a régi parancsolók helyébe. Mi lenne a termés értelme, ha nem volna rágó ember, miért élnél, ha nem volnának Szomszédaid?

*Mindenütt jelenvaló végtelen János. Megtört kenyér a te tested, mindenütt ömlő bor a te véred. Bányában téged zúznak, malomban téged örölnek, mészárosnál téged vágnak, szabónál téged szabnak, kohóban téged égetnek, törvényben téged ítélnek, pokolban téged jajgattatnak, mártír János, szent balek János.*³¹⁶

Fontos látnunk, hogy János nem a magyar paraszt szimbóluma, hanem a föld hatalmasai, a mások felett rendelkezők, vagyis „a Szomszédok” akaratóból eszközlésre nyomorított egyetemes emberé: „Sokféle a te nyelved, de egyetlen a sorsod, a föld”. Az *elsodort faluban* azonban a „szent balek” már a magyarság, a magyar paraszt jelzőjeként szerepelt, mint „örök balek faj”. Az 1914 és 1917 között megjelent írásaiban is azonban még elsősorban gondolkodásának univerzalista orientációja csendül ki. Az egyetlen, 1917-ben született *A fül* című elbeszélése, aminek a *Pesti Napló* adott helyet, ugyancsak erről árulkodik. Az író az elbeszélésben egy orosz és egy magyar paraszt háborús sebesülése és a kórházban való véletlen cseréjének abszurd történetén keresztül mutatja be a különböző nemzetiségű parasztok érzésvilágának azonosságát, becsapottságuk és kihasználtságuk hasonlóságát, szenvedésük közösségét.³¹⁷

Pusztán egyetlen olyan helyet találunk szövegeiben, amikor a háborús borzalom kizárólag magyar szenvedésként és veszteséggként jelenik meg. Ez a korábban már idézett *Egy elhetetlen ember levelei* című írásból való: „Én, a szerető betűk Donkisottja fegyvertelen kézzel, haszonta-

lanul tántorgok s egyszerű vad testvérem káromkodik és fiatal testével csavarja be hazája megsebzett rögét. Ő nem volt szabadgondolkodó, szocialista, humanitárius, egyszerű fajember volt.”³¹⁸

Az elsődleges közösségi identitás megváltoztatásának, az emberiségtől a magyarság felé történő érzelmi elmozdulásnak pontos folyamatát a rendelkezésre álló források alapján nem tudjuk rekonstruálni, csak magát a tényt konstatálni. A mikor kérdésénél azonban fontosabb a miért kérdése. Erre világít rá *Az egész emberért* című írásának egyik passzusa, amely közvetlenül *Az elsodort falu* 1919. májusi megjelenése előtt, már a tanácsköztársaság idején látott napvilágot. A cikkben a szenvedő, a háborúban kihasznált magyarság melletti szükségszerű erkölcsi kiáltsárról beszélt, amely nem jelenti az emberiség ügyének sutba dobását: „Én nehéz pályám azzal kezdtem, hogy saját felekeztem, saját fajom korlátoltságait, bűnös élheterlenségeit ostromoztam, s szomorú vidéki városok kitagadottja voltam tíz évig. De most, hogy a magyarságot pazarló buta gyermeksege a nagy sír szélére vitte, most, hogy ez nem érdem, majd megmondhatom, hogy minden percemen átrontó sajjás ennek a tízmillió fájdalmas múltú embernek a sorsa, hogy életem minden eredő patakjában egy vagyok velük, s hogy ezáltal csak szélesebb s fájdalmasabban eltökélt egyetemes ölelkezésem az ember felé”.³¹⁹

A cikk azért is érdekes számunkra, mert itt villan fel először az a magyarságkép, amely *Az elsodort falut* is uralja: a mindig mások érdekében ugrasztott, hősies, bízó gyermeki lelke miatt kihasználható nép képe. Az 1919 májusi írás Ady versének, a *Mesebeli Jánosnak* a prózai átíratákként hat: „A dolgok menete így volt. A nagyszerű bika visszaszegte hajszolt fejét, és szarvait belerázta uszító gyomrába. A világ legkevésbé imperialista népe, mely azért ment háborúba, hogy jó fiú legyen, hogy sugárzó legénységét odakacérkodja a halál elé, a kerítő legendák eposza helyett tetveket, ekszkrementumot, dürrgemüzet, a nyomorúságnak, kis piszkoknak és csalásoknak végtelen pocsolóját találta”.³²⁰

Negyedik fejezet

4. KÖZÖSSÉGI IDENTITÁS A MAGYARSÁG JEGYÉBEN

Mint azt korábbi vizsgálódásaink megmutatták, a magyarság háborús szenvedései nyomán Szabó Dezső világképén belül a közösségi identitások hierarchiája megváltozott. Szabó Dezső elsődleges közösségi identitását a magyarsághoz való tartozásban lelta meg. Ez egybekapcsolódott az író személyes küldetéstudatának kikristályosodásával, amelyről már *Az elsodort falu* is tanúskodott, későbbi publicisztikai írásai pedig bizonyossá tették ennek meglétét. Szabó Dezső saját önmitizált szerepének meghatározásakor elsősorban az Adyval való összehasonlítás eszközével élt. Eszerint Ady „műve egészében... csak döbbenetes tetemrehívás”, amelyből hiányzott a jövőnek szóló iránymutatás.³²¹

Ezt az iránymutatást Szabó Dezső szerint saját regénye hozta el: „*Az Elsodort Falu* hozza a tragikus küzdő akarat korát a magyar irodalomba. 1919. május 23.-ának – *Az Elsodort Falu* megjelenésének napja – jelentőségét egész egyetemes nagyságában csak akkor fogják látni, mikor már senki sem félhet, hogy az érdekek, irigységek, féltékenységek hálóján, mely a mindennapi élet szövete, rést üthetnek élő ökleim. Az engem megelőző nemzedék, az Ady-nemzedék pesszimizmusa a megmutató és megsirató pesszimizmus volt. Az enyém a tragikus pesszimizmus, melyet a jövő megölhetetlen heroikus akarata terem.” A gondolatsor végpontján fogalmazódik meg a tömör önmeghatározás: „életakarata vagyok fajomnak”.³²² Szintén a prófétai elhivatás csendül ki egy 1923-as írásából: „Az elhivatás minden mártírumságával érzem: ma sub specie aeternitatis én vagyok a magyar, ma én vagyok a magyar életakarata történelmi felkiáltása”.³²³

A közösségi kötődések átrendeződése, valamint a meghökkentő szereputat megszületése mellett is a „próféta” kezdetben alig beszélt megtalált közössége nyelvét, vagyis magyarságszemléletének biztos gondol-

lati tartópillérei még hiányoztak, vagy kialakulatlanok voltak. A magyarságszemlélet tartópillérei alatt azokat a meghatározó gondolati formákat, diszkurzív kereteket értem, amelyekben a közösségi identitást megalapozó korabeli nézetek tematizálódtak. Ilyen gondolati formát, tematikai egységet alkottak a nemzetkarakterológiai vélekedések, magyarság- és nemzetfogalom meghatározások, a közösségi hivatásra vonatkozó képzetek, a történelmi tapasztalatot narratívákba rendező, szimbólumokba sűrítő múltértelmezések. Szabó Dezsőnek a korábbi korszakát meghatározó, az emberiség egészére fókuszáló közösségszemléletéből ezek a gondolati formák részben hiányoztak, részben kritika tárgyát képezték. A következőkben azt tekintjük át, hogy *Az elsodort faluval* kezdődő negyedszázad során hogyan formálódott, tartalmában milyen változáson ment keresztül Szabó Dezső magyarságképe és fogalma, a magyarság hivatására vonatkozó elképzelései, valamint műtszemlélete. Ötödik tematikai egységként szerepel munkánkban az állam és közösség viszonyával, az optimális állami keretek kérdésével foglalkozó Szabó Dezső-i elképzelések bemutatása. Mindegyik téma kibontása kapcsán utalok az előzményekre, vagyis *Az elsodor falu* előtti írásoknak a témát érintő gondolataira.

4. I. MAGYARSÁGKÉP ÉS NEMZETKARAKTEROLÓGIA SZABÓ DEZSŐ ÍRÁSAIBAN

A két háború közötti nemzetkarakterológiai elképzelésekkel foglalkozó szakirodalom nem szentelt komolyabb figyelmet Szabó Dezső ilyen irányú elgondolásainak.³²⁴ Ez annyiban érthető, hogy Szabó Dezső bizonyos távolságtartással figyelte a nemzeti jellem – szellem meghatározására vonatkozó, az 1930-as években elburjánzó kísérleteket. Ezt fejezte ki egy 1934-ből származó kijelentése, miszerint „meghatározásba adni, hogy mi a magyar, épp úgy nem lehet, mint azt, hogy mi a francia, az olasz vagy a német. De azért van francia, olasz és német”.³²⁵

Az is igaz, amit Lackó Miklós állít, miszerint Szabó Dezső jellemzésében döntően társadalmi rétegek, a parasztság, a középosztály, valamint az uralkodó elit magatartástípusait írta le.³²⁶ Sokkal inkább beszélhetünk Szabó Dezső írásai kapcsán „osztálykarakterológiáról”, mint a korszakban meghatározó, a nemzet egészére, mint kollektív individuumra tekintő klasszikus nemzetkarakterológiáról. Mindezek figyelembevételével mellett is átfogóbb kép rajzolható a „mi a magyar” kérdésre adott Szabó Dezső-i válaszról, mint amivel a kérdésre vonatkozó szakirodalomban találkozunk.

I.

Mint azt korábban megállapítottuk, a szocialista–polgári radikális korszaka idején Szabó Dezső a magyarság lényegét a visszahúzó „keleti energiában”, valamint a magyarság legjobbjaiban ezen „keleti energia” mellett munkáló „nyugati hivatás” tragikus kettősségében határozta meg. Ez a gondolat egybekapcsolódott a Beöthy-féle hivatalos nemzeti önkép elvetésével. Az *elsodort faluban* a korábitól lényegesen eltérő magyarságkép rajzolódott ki. Szerb Antal szerint Szabó Dezső magyarságképe Ady költészetének, magyarságverseinek átírata. Szerb a költő verseiben megjelenő, Szabó Dezső regénye által „népszerűvé tett” „magyarság-mítoszt” a következőképp jellemezte: „A mítoszt ismerjük, benne nőttünk fel. A magyar társtalan, magányosságra ítélt nép a népek tengerében, elátkozott keleti királyfi, mindig másokért harcol, a zsákmányból mindig kisemimizik a gyáva ügyesek. A magyar költő pedig fajtájának tragikumát testesíti meg. Csodálatos tehetsége... nem tud tiszta szépségben kibontakozni ebben a szürke, üzleties világban, ahol az ügyesek az urak; nagy álmiai bemocskolódnak a haszonéhes korban és milióban”.³²⁷

Szabó Dezső regényében kétségtelenül a Szerb Antal által kiemelt vonás a legfontosabb a közösség képének megrajzolásakor. A Farkas Mik-

lós szájába adott Szabó Dezsó-i vízió a magyar történelmi fejlődésről és a magyar jellemről kétségkívül igazolja Szerb Antal jellemzését:

„A többi nemzetek haladva értek el a huszadik századhoz, külső és lelki életük összes bonyolultságával. Mi belepottyantunk, mint egy főnyereménybe. Ha nálunk akad ember, kiben a faj ereje bármely tehetségben felzsúfolódott: szerencsétlen, és már az anyja méhében elítélt ember. Mert nincsenek megfelelő utak, ahol lezúgassa erőit, nagyszerű vállalkozásokba élje életét... A magyar különben temperamentumával, elátkozott királyfi-lelkével sem ért el a demokrata versenyig. Nézd meg, kik vezetnek a politikában, irodalomban, kereskedelemben, művészetben, kik a hivatalfőnökök, kiké az uralkodás és az élvezet. Német, szláv és zsidó magyaroké. Mert ezek a versenyképes erős közepes emberek... A magyar a mélyére süllyesztett kincsekkel duzzogva kullog félre, mint egy orron ütött kutya... A magyaroknak mindig kell valaki, aki szeresse, biztatgassa, elismerje, másképp elbitangol, elzüllik. Nincs magányosabb szomorúság a világon, mint egy magyar tehetség! Miénk a vér ömlése, a bezúzott homlok, a nehéz munka birkózása, s hozzánk botlott kis ügyeseké a tejfel. A magyar a világ-történelem legnagyobb balekja”.³²⁸

Az idézet tanúsága szerint a magyarság egészét átfogó nemzetkarakterológiai vonásként jelenik meg a könyöklésre, a kisszerű életlökődésre való alkalmatlanság, a tehetség dacára kínzó lelki bizonytalanság, önbizalomhiány. A magyarságnak, mint kollektív individuumnak, amely sajátos tulajdonságokkal bír, két további vonása jelenik meg *Az elsodort faluban*. Ezek is Ady – költészetében rögzült – magyarságszemléletének visszhangjaként hatnak. Adynak a háború kitörése árnyékában, majd a háború alatt írott verseiben a magyarságot ostorozó prófétai hang elhalikul, és felerősödik a becsülő-féltő szereteté. Miként Vatai László jellemezte; bár „Ady irtózott a háborútól, mégis büszkeséggel nézte a mesebeli János harcát”.³²⁹ A költő kései verseiben megrajzolt magyarság a történelem csapásaival való dacos küzdelmével, ezeréves megmaradni akarásával, léletszeretetével és vitalitásával vált méltóvá a megbecsülésre.³³⁰ Ezt a csodáló szeretetet fejezik ki a *Nótázó, vén bakák* sorai:

*Hogy zúg, zuhog, árad a nóta
Valamennyi vén fiú torkán
S hogy ölte órákig az orkán
Künn őket a próba-mezőkön.*

...

*Így járnak a Végezés ormán
Ezer és ezer évek óta,*

*Mindig a Halálba loholtak
S el nem hagyta őket a nőta.*

*Miért? kiért? mikor?: erősön
Állták, mert így rendelteték el
S be szép ilyen végzetes néppel
Ugyanaznak tudni magunkat.*

*Ez a regéknek ősi népe
S hősi népe túl minden hősön,
Rosszkor jöve, s rossz helyre téve
Atugrik Sorsot, Jelent, Voltat.*

*Fátum és dal népe, ha voltak
Sírok: te megbirtál a véggel,
Búsultál, ütöttél, nótáztál
S halsz és élsz: így rendelteték el.*

Az *elsodort faluban* található a jelenetsor, melyben Farkas Miklós a fronthoz közeli városban a Monarchia hadserege különböző nemzetiségű újoncainak nótázó felvonulását figyeli. Mintha Ady versének alakjai, a nótázó, vén bakák – ugyan megfiatalodva – léptek volna át Szabó Dezső regényének ezen jelenetébe. Szemben a „tót legénykék” megtört, „uhubékák panaszkodását” idéző, fájdalmas énekével, valamint az osztrákok lemondó, édeskés, „mézespogácsás” dalával, a magyar katonák nótája egy nép törhetetlen életerejének hangjaként szól:

„És akkor egyszerre, távolról, mint fiatal erdő riadalmas zúgása, mint vidáman lobogtatott majálisi piros zászló, átcsapott egy magyar dal forró hulláma. Tejcsordulósszájú gyermek-legénykék jöttek hetyke vállal, felvetett fejjel, szilaj mozdulatokkal, a fiatalság isteni ritmusával. Ezeket nem tették rabszolgává a kenyér, a legyűrt sötét századok, megmaradtak királyfiaknak, s Kelet minden napja kiözlött belőlük s az ős tágas síkság friss levegője... lehetetlen, hogy ennyi szépséget, ennyi fiatalságot, ennyi ritmust elnyeljen a halál”.³³¹

Szabó Dezső regényében a sebezhető lelki nemesség és a „sötét századokat” legyűró életakarát mellett harmadik vonásként az összetartozás-tudat kifejeletlensége, a közösség tagjai közötti szolidaritás gyengesége jelenik meg, mint a magyarság meghatározó jegye. A magyarságon belüli kohéziós erők hiánya más közösségek összetartozás-tudatának fejlettségével állítatott kontrasztba. A fenti általános nemzetkarakterológiai vonások mellett – amelyek valóban Ady magyarságképével állíthatók párhuzamba – a regényben feltűnő társadalomrajz egészítette ki a szerző magyarságképét. A két szint, a magyarságra mint kollektív indi-

viduumra tekintő nemzetkarakterológia, valamint az egyes társadalmi rétegeket jellemző társadalomábrázolás nem állt minden tekintetben összhangban egymással.

A regény adta társadalomrajz a korábbi írások kritikus szellemében fogant. A szellemi horizont nélküli famulus középosztályról, a kártyás dzsentriről, a lealjasító körülmények közé szorított parasztságról, a más nyomorán élőködő tőkés csoportokról, valamint a népidegen arisztokráciáról szőtt gondolatok, amelyek a *Nyugatban* és a *Huszedik Században* megjelent írásokat is jellemezték, a regénynek is gondolati összetevői. Ezt legjobban a parasztságról kialakított képpel lehet demonstrálni. Szemben azzal a felfogással, amely Szabó Dezső regénye kapcsán parasztromantikát emleget, helytállóbb az a megközelítés, amely *Az elsodort falu* komor, naturalista parasztábrázolását hangsúlyozza. Szabó Dezsőnek a regény előtti írásaiban, amennyiben a parasztság kérdése felmerült, ilyen megállapításokkal találkozunk: „Falun végzett tanulmányai-ban fényképszerű pontossággal ismerte meg az ezer nyomorúságában szükségszerűen fertelmes népet”.³³² Az előbbi megállapítás szellemében születtek a regény parasztképei, amelyeket bajos lenne a parasztromantika körébe utalnunk:

„Az emberek, behúzódva vackaikba, mert hiányzott a robot, nem tudtak mit csinálni magukkal. Ettek, ittak, kinek mije volt, pipáztak, elvágódtak és buta álomba süllyedtek. Azután megint ettek, ittak, pipáztak, aludtak. Közben egyik-másik ölelkezett, imádkozott, s vasárnap a nőténye és a vénje a templomba is elkullogott.

A kis folyó megnőtt s felzavart sárga hullámai tengert játszottak. A medréhez közel álló házak egy részét elsodorta, a többiből kikergette a lakosokat... ez így ment minden évben, s ahogy az ősz továbbállt, és az ár lefogyott, megint odarakták kis vityillójukat, anélkül, hogy gondoskodtak volna védelemről az ár ellen. Nép voltak, magyarok voltak, s ittak, ettek az új őszig”.³³³

A regényben ugyan a falu a magyar megújulás helye, azonban a parasztság kollektív nemzetmegváltói szerepe, amely pár évvel később publicisztikájának vezérgondolatává nő, a műben még nincs jelen. *Az elsodort falu* szelleme szerint még a Bőjthe Jánoshoz hasonlatos, a néppel való alapvető közösségre rádöbrent középosztálybeliek hordozzák a magyarság megváltásának lehetőségét. Azok, akik képesek eggyé válni a néppel, hogy annak vezetőivé legyenek:

„Én mióta visszajöttem a nagyvilágból, egyebet sem gyakorlok, minthogy kidobjak magamból minden gondolatot, minden felesleges kultúrát, hogy teljesen nép legyek, egybetestessedett húsdarabja fajomnak, hátha így magammal ragadhatnám az élet fölé”.³³⁴

A Bőjthe János alakja által megtestesített, a valóság természetét ismerő, az életverseny fortélyait bíró, ha kell, a magyarságért minden „lelki

finomkodást” elhagyó praktikus szellemek képesek a magára hagyott, megnyomorított népet felemelni. Olyanok, akik Bőjtével együtt vallják:

„*Ha kell, leszek mocsoktalan hős, vagy ravasz család, de feltámasztom a falumat... A cél szentesíti az eszközöket*”.³³⁵

II.

Az elsodort falut követő években forr ki az a társadalomkép, és a hozzá kapcsolódó „osztálykarakterológia”, amely két évtizeden keresztül jellemzi Szabó Dezső írásait. A regény eszmevilágához mérten a legfontosabb változás, hogy Bőjthe János „szent önzése”, praktikus szelleme rávetül a magyar parasztságra, mint annak alaptulajdonsága: „A vád igaz. Kétségtelen, hogy egy ős ösztönű, ezer ravaszágú, és ezer kezű nyereségvágy sarkallja a magyar parasztot a szerzésre... hála Istennek, hogy megvan ez a bűne!”³³⁶

Ennek köszönhető ugyanis, hogy a magyarság minden ellenére megmaradt a történelem viharaiban: „Ez a görcsös, makacs, elharaphatatlan kapaszkodás az élet mindennapi érdekeibe, ez a minden zengő mondaton... kegyes malaszton győzedelmeskedő szent paraszt önzés mívelte azt a csodát, hogy minden örvénylő bűneink közepette még egy fiatal, duzzadó erejű magyarság áll a jövő kapujában”.³³⁷ Az életmegtartó gyakorlatiasság mellett a parasztság vonta el Bőjthe alakjától a közösségmegváltó szerepet is. Szabó Dezső egy 1928-as írásában már így fogalmaz: „A magyar falu, a magyar paraszt, az alfa és az omega, minden erőnk, teljes feltámadásunk, egyetlen jövőnk”.³³⁸ Mindemellett a parasztság a magyarságot reorganizálni képes „ősi pszichének” is egyedüli hordozója.

A parasztság ilyen idealizálásával párhuzamosan a középosztály magába szívta a korábban a magyarság egészére vonatkoztatott negatív nemzetkarakterológiai vonást, a közösség tagjait egybekapcsoló szolidaritás hiányát. Szabó Dezső a két háború közötti írásaiban a középosztályt egy szűk szellemi horizontú, anyagi elnyomódását zokszó nélkül tűrő, a hatalom előtt meghunyászkodó, a parasztsággal szemben elleneséges, kezdeményezőkézség és felelősségvállalás híján lévő masszaként mutatta be.³³⁹ A parasztságban – szemben a középosztállyal – megvan a szolidaritást biztosító „faji ösztön”, amelynek nyomán az egyén a közösség többi tagjával „egyetlen élő organizmusnak érzi magát”.³⁴⁰

Azt mondhatjuk a fentiek alapján, hogy a húszas évek publicisztikájában – *Az elsodort faluban* még a magyarság egészét jellemző két vonás – az életakarát, valamint a szolidaritás hiánya szétoszlik a parasztság és a középosztály között. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy a parasztság nemzetmegváltó szerepre tett szert Szabó Dezső eszmevilágában: a korábban kihasznáaltsága miatt szánt magyar parasztság csodás emberi érté-

kek egyedüli hordozójává emelkedett. Szabó Dezső szerint ezen értékek jelentik a magyarság megújulásának egyetlen forrását, a kiutat jelző fényt a „sötét századok” labirintusából.

Az *elsodort faluban* döntő szereppel bíró nemzetkarakterológiai vonás, a sebezhető lelki nemesség, a „keleti királyfi” „magyarságmítosza” – miként azt Szerb Antal nevezte – tovább hatott a későbbi írásokban. Az 1920-as évek elején született publicisztikai eszmefuttatások ebben a tekintetben a regény gondolatait mintázták: „A magyar keleti súlyosságával, erős méltóságérzetével, beteg szemérmességével nem alkalmas a törtetésre, versenyre. Minél mélyebb tudása van, minél nagyobb tehetséggel hívta el a természet, annál hamarabb kiáll a kis törtetők könyökléséből... Az idegeneket pedig tolja erős faji szolidaritásuk. És mert a szabadversenydemokrácia a kis közepesek szürete, apró agyvelejüket oly belterjesen művelik, fogacskáik és körmőcskéik olyan alaposan mozgatják, hogy állás, pénz, elismerés okvetlenül az övék lesz”.³⁴¹ Ez a vonás a későbbiek során sem kopik ki Szabó Dezső magyarságképéből.

4. 2. SZABÓ DEZSŐ MAGYARSÁG- ÉS NEMZETFOGALMA

Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalma az utókor értékelésében számos eltérő olvasatban jelent meg. Az állampárti időszak idején meghatározó volt az a szándék, amely a fajelméletek családfáján kísérelte meg elhelyezni Szabó Dezső gondolatait. Jellemző példa erre Horváth Zoltán 1965-ös tanulmánya, amelyben Szabó Dezsőt „az erőszakra épülő, s az erőszakra igényt tartó fajelmélet” első magyarországi hirdetőjének aposztrofálta.³⁴² Ennek az értékelési sémának a szellemében született meg Nagy Péter könyve Szabó Dezsőről. A szerző munkája végszavában Szabó Dezső „végletes faji teóriái” – ugyan „torz, de logikus” – következményének nevezte a gázkamrákat, a hungarista gypűt, és a Számonkéről Széket.³⁴³

Munkáikban mindketten adósok maradtak azzal, hogy megállapításait alátámasszák Szabó Dezső szövegeivel. Nehéz is lett volna, hiszen az író munkáiban nem találhatunk fajbiológiai teorémákat, vagy a népek közötti értékhierarchiát valló nézetet, sőt, írásaiban – mint látni fogjuk – éppen ezen gondolatokat állította pellengérré. Ennek hiányában Szabó Dezső elgondolásainak fajelméletté torzítása két pilléren nyugodott Nagy Péter és Horváth Zoltán írásaiban: a „faj” kifejezés használatán, valamint azon a Szabó Dezső által is vallott gondolon, miszerint egy adott kulturális-nyelvi közösséghez tartozás meghatározza az egyént.

A magyarság szinonimájaként használt „faj” kifejezést Szabó Dezső mellett nem csak Németh László vagy a népiek, de többek között Szekfű Gyula, Horváth János, sőt Babits Mihály is használta. Emlékezhünk rá, hogy Szabó Dezső polgári radikális korszakában is a „faj” elnevezéssel élt, amely nem volt kirívó ebben a körben, hiszen Jászi, Ady, vagy éppen a szociáldemokrata tagsága mellett a polgári radikalizmushoz is ezer szállal kötődő Ágoston Péter is alkalmazta azt írásaiban. Az egyén nemzeti, ha úgy tetszik, faji meghatározottsága – hogy rátérjünk a Szabó Dezsővel szembe fordított vádpontra – pedig minden nemzetkaraktrológiai vélekedés gondolati magját képezte, Herder eszmefuttatásaitól, Taine és Beöthy gondolatain át, egészen az 1930-as évek magyar közgondolkodását átszövő nemzetkaraktrológiai vélekedésekig.

Más értelemben – bár szintén megbélyegző tartalommal – beszélt Király István és Szabó Miklós az író „faji gondolatáról”, „rasszista nyelvezetéről”. A két szerző – szemben Nagy Péterrel és Horváth Zoltánnal – nem valamifajta hierarchizáló fajelméletet vagy fajbiológiai teorémát olvasott Szabó Dezső fejére, hanem azt a Lukács György írásaira visszavezethető gondolatot, miszerint Szabó Dezső a létező osztálykonfliktusokat etnikai szembenállássá színezte át, így fosztva meg azokat valós karakterüktől.³⁴⁴

Szabó Dezső nézeteit a fajelmélethez kapcsoló értékelésekkel vitázott az emigrációban kiadott könyvében Gombos Gyula. Munkájában a tényeknek megfelelően hangsúlyozta, hogy Szabó Dezső magyarságfogalma kizár bármiféle fajbiológiai megközelítést, a népre mint történelmi képződményre tekintett. A szerző emellett kiemelte a nyelv kitüntetett helyét Szabó Dezső szemléletében, valamint hogy az író a magyarságot a parasztsággal azonosította.³⁴⁵ Az utóbbi két évtizedben született munkák a két háború közötti nemzetfogalmak értelmezésekor a „kultúrnemzet–állam-nemzet”, vagy „népi nemzet – politikai nemzet” tipológiából kiindulva Szabó Dezső elgondolásait az első skatulyába osztják.³⁴⁶

Alapjaiban elfogadva Gombos Gyula megállapításait, és komoly megszorítások mellett elismerve, hogy Szabó Dezső „nemzetfogalma” az etnikai-nyelvi megalapozású nemzetfogalmak sorába illeszthető, meg kell jegyeznünk azt, hogy a fenti megközelítések közös gyengéje, hogy egy változatlan, kimerevített képpel jellemzik Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalmát. Valójában azonban mind nemzet-, mind magyarságfogalma rendkívül sokrétű, hiszen különböző korszakokban, vagy akár egy korszakon belül is más-más szempont szerint határozta meg jelentésüket. Ennek megfelelően az általunk vizsgált több mint két évtized során különböző gondolatmenetekbe ágyazottan jelent meg Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalma. Az alábbiakban ezek bemutatására vállalkozom.

I.

Az első Szabó Dezső-i gondolatmenet az 1920-as évek legelejétől, egy elvi liberalizmuskritikából kiindulva, a dualizmuskori liberális állam és a magyarság életérdekeinek feloldhatatlannak vélt konfliktusát írta le. Ennek egyfajta függeléke a korszak állam- és nemzetszemléletének elvetése. Szabó Dezső nem járt egyedül ezen a gondolati úton, hiszen a meg-rázó történelmi tapasztalatok hatására az 1920-as években a közgondolkodásban kítapintható volt bizonyos fenntartás a dualizmuskori állammal, illetve a politikai nemzettel, mint olyan társadalmi formákkal szemben, amelyek elszívták az életető nedveket a magyarságtól. A fiatal Németh László gondolatai a húszas évek második feléből ennek, a Trianon után gyökeret eresztett ellenérzésnek viszonylag késői hajtása: „Kettős várban vonja meg magát a népek öntudata. A külső vár neve ország, a belső vár neve: faj... Nem csoda, hogy az utolsó tíz évben többet emlegettük a fajt, mint az ezredév tíz századában. Csalódtunk az országban. Nem hiszszük, nem hihetjük többé, hogy egy palánk a mi egységünkbe abroncsolhatná a világ minden közénk vetődő gyülevését”.³⁴⁷

Az 1920-as évek elején tehát a dualizmus korának hivatalos állam- és nemzetfelfogása, asszimilációs szemlélete, liberalizmusa, „álhazafias

frazeológiája” mind a vádlottak padjára került. E perben a legnagyobb hatású, a közgondolkodásba mély barázdát húzó vádbeszédet Szekfű Gyula és Szabó Dezső tartotta. Szekfű már az 1920-ban megjelent *Három nemzedék*ben is arról írt, hogy a közjogi szemlélet mellett a társadalmi kérdések háttérbe szorultak,³⁴⁸ a közjogi viták elszívták az erőket a társadalmi cselekvéstől: „Az állam fogalma maga alá gyűrte a nemzetét és népét, egy jogi konstrukció, egy hideg formula azt a magasztos élőlényt, amelyet mi erkölcsi öntudatra ébredt európaiak nemzetnek nevezünk”.³⁴⁹

Az 1924-es *Állam- és nemzetfenntartás* című tanulmányában a múlt nemzedék illúziójának írja le azt a felfogást, amelyben nemzet és állam egybeesett. Ebben a valósággyilkos, önámító korban – vélte Szekfű – az teljesedett be, ami irrealitásnak látszott: az állam szétesése, a magyarság szétdaraboltatása. Trianon önmagában alapot ad arra – szövegezte Szekfű konklúziója –, hogy a „régikorszak állam-, és nemzetfelfogását elavultnak, az új időkben hasznavehetetlennek tekintsük”.³⁵⁰ A dualizmuskori hivatalos nemzetfogalmat, amely a nemzet részének tekintett mindenkiket, nemzetiségi, anyanyelvi különbségtől függetlenül, a „jogi elmék siralmas véget ért fikciójának” nevezte.³⁵¹

Mielőtt vizsgálódásunk tárgyává tennénk Szabó Dezső narratíváját a liberalizmussal egybekapcsolt dualizmuskori állam és az etnokulturális közösség konfliktusáról, érdemes Szabó Dezső liberalizmusbírálatát, illetve a mögötte meghúzódó történelemfilozófiai vélekedést szemügyre vennünk.³⁵²

Szabó Dezső még a háború kezdetén született, *Az individualizmus csődje* című írásában arról értekezett, hogy két jelentős kultúrkorszakra osztható az európai történelmi fejlődés. A múlt világát a „keresztény-monarchikus-rendi” jelenti, míg a jelen a „szabadverseny-demokrácia” jegyében áll. A kultúrkorszakok mögött „lelki formák” húzódnak meg, jobban mondva ezen lelki formák objektivációja maga a kultúra.³⁵³ A keresztény-monarchikus rendi világot az „egyéni princípium”, az individualizáció erodáló ereje morzsolta szét, elsöpörve érvényesülése útjából minden külső tekintélyt: „dogmát, mintát, szabályt”. A „szabadverseny-demokrácia” Szabó Dezső szerint az egyéni erők gyilkos versenyévé tette a világot. Az író az államok egymásnak feszülő viszonyából ugyancsak a kor szívét hallotta ki: „így természetesen az egyes államok egymás közötti versenye is nagy, érvényesülésre törő egyének viszonya lesz”.³⁵⁴ Szabó Dezső az individualizációs folyamat „paroxizmusát”, „logikus legvégső kifejlését” látta az első világháború szörnyűségeiben, amely ugyanakkor megnyithatja az utat egy új történelmi korszak előtt.³⁵⁵

A fenti kultúrkritikai gondolatok, amelyek tetemre hívták az individualizmus korát, jól illeszkedtek a húszas évek liberalizmusellenes közhangulatába. Szabó Dezsőnek nem kellett mást tennie, mint hogy az elítélt kor és a kárhoztatott individualizáció jelenségére nem elsősorban a „sza-

badverseny-demokrácia” vagy a szocialista konnotációjú „burzsoá rabló demokrácia” megnevezést, hanem a „liberalizmust” használja. A kor feletti ítélet 1919 után már nem a várt „új társadalmi rend”, hanem a magyar-ság életérdekeinek szempontjából hangzott föl.

Az 1920-as évek liberalizmuskritikájának értelmében a liberalizmus mint eszme, társadalmi megvalósításának kísérletekor önmaga ellentétébe csap át. Az egyéni szabadság elvére épülő társadalom olyan struktúrákat hoz létre, amelyek éppen ezt a szabadságot teszik lehetetlenné: „Ez az egyetemes internacionális Üzlet, a verseny minden emberileg törvénytelen, szennyos eszközökkel dolgozó korlátlanúsága a legnagyobb elnyomást és veszélyt jelenti az egyénre, az egyéni értékekre. A liberalizmus tehát történelmi végzettségűséggel: végeredményben olyan valamit idézett elő, mely saját lényegét, a liberalizmust semmisíti meg”.³⁵⁶ A szabadság gondolatából kinőtt szabad verseny a gazdaságban az erősek korlátlan uralmát hozta el a gyengék fölött. A verseny, az érvényesülési harc, mint mindennek mozgatója, nem csak hogy elfogadhatatlan egyenlőtlenséget, egyesek számára teljes kiszolgáltatottságot jelent, de valójában kontraszelekczióra épül: „Ha az emberek csak azzal vettek volna részt a versenyben, ami bennük nemes, kiváló és termőerő, egy szociális luxusonaton rohantunk volna az örök boldogságok paradicsomába. De ezt csak naiv örültek várhatták a szüntelen étvágyú emberállattól. Az éhes egyén túlekedik igazi erőivel, igazi képességeivel, bűneivel, perverzitásával, hazugságaival, gyengeségeivel. A rikoltó piacon az ezüstöt veri a talmi ezüst... a közéletben a súlyos tehetségű, morális tekintetektől megkötött embert veri az immorális, minden ordításra kapható ezerfogú, éhes emberbestia”.³⁵⁷

Számunkra liberalizmusbírálatában a továbbiak szempontjából az a lényeges, hogy az író a dualizmuskori magyar államot az élet egészét átható korszellem, a gyűlölt liberalizmus megnyilatkozásának tekintette. A vizsgált gondolatmenetben liberalizmus és állam szinte egylényegűvé válik, és léte feloldhatatlan ellentétbe állítatik a magyarság életérdekeivel. Fontos utalni itt egy fogalomhasználati kérdésre. A szocialista-polgári radikális korszakában Szabó Dezső a „nemzet” megjelölést – ugyan alig élt vele – a faj szinonimájaként használta. Ezzel szemben a vizsgálódásunk tárgyát képező gondolatmenetben, a húszas évek folyamán a dualizmuskori politikai nemzet megjelölésére alkalmazta a „nemzet” kifejezést, miközben a magyarságra kizárólag a „faj” fogalmát használta.

Így az író gondolatmenetében a magyarság nem csak az állammal, de a politikai nemzet értelmében használt „nemzettel” is élesen szembeállított: „Nemzet, állam: súlyos, költséges, nagy, szép szavak ezek. És nekem, a későn jött fiúnak már üres a bugyellárisom. Már nem tudok luxusra költeni. Nekem már csak a faj sajog, az a kis árva, töredék faj: ezt szeretném holnapra spórolni, mint a pislogó gyertyát. Ezt szeretném feléleszteni, mint a hamuba rejtett parázst.”³⁵⁸

Szabó Dezső az írásaiban az állam liberális politikáját tette felelőssé a földreform elmaradásáért, illetve ennek következtében „a magyar faj rögtúró őriásrészének” kivándorlásáért, a középosztály anyagi biztonságának hiányáért, az erdélyi telepítési politika zátonyra futásáért. Az író a probléma forrását elsősorban abban látta, hogy „a szabadverseny kiszorította az életből a magyart”.³⁵⁹ Ehhez a kiszorításhoz az állam hol statisztált a laissez faire politikájával, hol annak tevőleges előmozdítója volt. Mivel Magyarország társadalmi fejlődése kényszerűen letért az európai főútról, így a Szabó Dezső által a „demokrácia előiskoláinak” nevezett ipar, városok, polgárság csak csökevényes formában alakulhattak ki. A kiegyezést követő erőltetett államépítés, amely az évszázadok során felhalmozott lemaradást kívánta fészített ütemben behozni, „idegenek” munkájára szorult. Ők, az idegenek adták „az aktív és fürge erőt a sietős versenyben”.³⁶⁰ A magyar parasztság helyzetéből, a nemesség pedig mentalitásából fakadóan bizonyult képtelennek a szükségszerű változás teremtete lehetőségek megragadására.

Szabó Dezső szerint az állam lázas önépítésében – mostohagyermekként kezelve a magyarságot – eszközként használta a kor nemzetfogalmát és az asszimilációs politikát. Ennek következtében a „fajnak mint alapszolidaritásnak” a tudata elhomályosult a politikai nemzet és az állam mellett. Szabó Dezső az államot saját népével szemben idegenül álló, mesterséges képződményként ábrázolta, amelyet megalkotói „mint az arab mesék sarlatánjai, a levegőbe rögtönöztek”.³⁶¹ Egyik írásában a politikai nemzetet „irtózatos Bábelnek” nevezve, szükségét érezte az általa használt fogalom meghatározásának: „a nemzet azt a politikai fogalmat jelenti, amelynek a szabadverseny-politika odaáldozta a magyar fajt”.³⁶²

Szabó Dezső mint a Horthy-kurzus ádáz kritikusa, a magyarság érdekeinek és az állam működésének konfliktusát a Trianon utáni korszak alapadottságának tekintette. A „legegységesebb életgép”, vagyis az „Állam” birtokbavétele a forradalmak után sem történt meg, mivel a politikai elit elsikkasztotta „a magyar evolúció páratlan történelmi alkalmát”. Ennek következtében a „sub specie aeternitatis magyarság: a föld népe... magára hagyatottabban áll, mint valaha”.³⁶³ Szabó Dezső számára azonban a dualizmus korának elemzéséből nyert értelmezési séma nem csak a jelenre vonatkozóan bírt valóságfeltáró erővel és aktualitással, de az ezer éves magyar történelem egészére is. Eszerint az idegen erőkre támaszkodó államépítés nem pusztán a dualizmus korát, de már az államalapítás művét is meghatározta.

II.

Gombos Gyula is utalt arra könyvében, hogy Szabó Dezső a magyarságot a parasztsággal azonosította. Szabó Dezső egy 1923-as írásában valóban úgy fogalmazott, hogy „a magyar paraszt = a magyarság, a magyar faj”.³⁶⁴ Ezt a kijelentést azonban nem szabad úgy értelmeznünk, mintha az író a parasztságon kívül mindenkit kizárt volna a magyarság köréből, hiszen korabeli írásaiban éppúgy beszélt a magyar munkásságról vagy a magyar középosztályról, mint a magyar parasztságról. A fenti egyenlet valójában arra utal, hogy Szabó Dezső a parasztságban látta az „ősi magyar psziché”, vagyis a magyarság lényegének, eszenciájának hordozóját, azt a közösséget, amelyben ez a lényegiség a maga teljességében, romlatlanságában jelen van. Szemben a magyar középosztállyal, amely híján ennek a „pszichének” nem több, mint egy „szétfoszlott beteg képlet”.³⁶⁵

Rendkívül érdekes, amit Szabó Dezső a nemzeti érzés tartalmáról mond. Ezekben a gondolatokban tovább él a háború előtti írások fenntartása a hagyományos, történeti igazolású nemzeti eszmével szemben. Szabó Dezső megkülönböztette egymástól a „hazafias öntudatot”, mint a középosztály sajátját, és a „faji öntudatot”, mint a parasztságot átható „lelki állapotot”.³⁶⁶ Az előbbi egy történelmileg szerzett tudatos lelki elem, amely egy történelmi és területi egységhez tartozás tudatát jelenti. Ezzel szemben a „faji öntudat” alapja a közösség tagjai közötti ösztönös szolidaritás, amelynek nyomán „az egyén egyetlen individuumnak, egyetlen élő organizmusnak érzi magát összes egyvérű, egypsichéjű, közös eredetű hasonlójával. Mindenik ilyen hasonlóját saját élete védelmének, saját szerzése megkönnyebbített lehetőségének érzi. Robusztus, termékeny, orgánikus önzés ez, mely saját vére fogyását sírja a fajtájabeli sebében...”³⁶⁷ Jól érzékelhetően a „faji öntudat” ugyanazt, a személyiség határait lebontó, a többi emberrel egyesítő varázsfórmula szerepét tölti be, mint korábban a katolikus reneszánsz idején a „lelki egység”, vagy a szocialista korszakban a „mentális egység”. A misztikus egyesülésben résztvevők köre azonban összeszűkült.

Szabó Dezső ugyanakkor kísérletet tett a faji öntudat és az emberiség egysége és közös sorsa közötti egyeztetésre. Eszerint a faji öntudat kiterbélyesedése nem jelenti az egyes népek közötti feszültségek növekedését, sőt, általa a háború is lehetetlenné válik, hiszen a közösség tagjai közötti szolidaritás kiépülésével az egyén „mintegy saját test-lelkének érzi egész fajtát... mint saját teste épségéért, mint saját énje integritásáért riadnak fel legmélyebb életösztönei minden csepp vér kiontása, a jövőnek minden megterhelése ellen.” A faji érzésben tehát „hatalmas biztosíték van minden hiábavaló és igazságtalan háború, minden lelkiismeretlen kaland ellen”.³⁶⁸

Emellett, aki saját közössége lelkét érti, az más lelki formák sajátosságai és törekvései iránt is nagyobb megértéssel viseltetik, hiszen csak azt tudjuk megérteni, amit magunk is átéltünk. Figyelemre méltó a gondolatsor végső pontja, konklúziója, hiszen nyilvánvalóvá teszi, hogy Szabó Dezső nem adta fel „az emberiség... harmonikus egységének” reményét: „az emberiség egysége az individualizmus [vagyis népi egyéniség – K.D.] teljes érintetlenségével fog megvalósulhatni. Anélkül, hogy egyéni színek, sajátos erők pusztulnának el az emberiség gazdagságából”.³⁶⁹

III.

A magyarság meghatározásának, a „ki a magyar” kérdésre adható válasznak újabb változatát ismerhetjük meg Szabó Dezső *Segítség!* című regénye második kiadásának 1925-ös előszavából: „Nekem nem kevert multu úr a magyar, akinek élvezet az élet, mert őseinek tépő karmai voltak, és tudtak jogot építeni ezekhez a karmokhoz. Nekem nem az magyar, aki élvez, aki kizsákmányol, aki élősködik. Nekem az magyar, aki dolgozik. Aki hivatalban, iskolában, gyárban, műhelyben, s künn a széles mezők barázdáinál csiholja az emberek kenyerét. Nekem a tízezer boldog nem magyar. Nekem magyar: az élet nyolcmillió verejtékes szomorú gladiátora”.³⁷⁰

Amennyiben a fenti gondolatok forrásvidékét kutatjuk, két szellemi égtáj felé kell tájékozódnunk. Az egyik Ady eszmevilága. A magyar arisztokrácia idegenségének gondolata Ady költészetében játszott fontos szerepet. Ők Ady verseiben a „zsebrákok”, az idegen zsoldosok, a „tavalyi cselédek”, a pénzért, hatalomért ideverődött szolgálattelküzlőlovagok, a későbbi magyar arisztokrácia, akiket az uralkodók használtak fel a magyar nép ellen. Kizárásuk az „új magyarság” köréből Ady *A tavalyi cselédekhez* című verse alapján kategorikus:

....
Kirabolt, szegény, kis magyar,
Kitáruul felé a karom,
Kit magyarrá tett értelem,
Parancs, sors, szándék, alkalom.
Magyar Sors jószoltat velem:
Grófok nem jöhetnek velem,
Egy-két harcot most már állunk,
De új értelem, új magyarság
Lesz most már minálunk.

...

A másik forrásvidéket a polgári radikálisok nézetrendszere jelenti. Jegyezzük meg, Jászi publicisztikájában is feltűnik a gondolat, miszerint

a magyar arisztokrácia „az idegen feudális kalandorok és szerencsevá-
dászok utódai”.³⁷¹ Ennél azonban fontosabb, hogy a polgári radikálisok
éltek a nemzet körének kijelölésekor a munka, a produktivitás distinkci-
ós elvével, amely a Szabó Dezső-i előszó magyarságfogalmát is jellemzi.
Jászi értelmezésében a magyarság kizárólag a dolgozó rétegeket foglalta
magában.³⁷² A szintén polgári radikális Méray-Horváth Károly megfogal-
mazása szerint a „nemzet mindenki, akinek bárminemű produktív mun-
kásságából a nemzet él, gyarapszik és fejlődik”, és nem tartoznak a nem-
zet körébe a dologtalanok, a közösség parazitái.³⁷³

Az arisztokrácia már *Az elsodort faluban* a „nemzetközi, rothadt”
jelzőket kapta Szabó Dezsőtől.³⁷⁴ A későbbi publicisztikában az arisztok-
rácia történelmi ténykedése mint „megszakítatlan sötét bűnkrónika”
kerül jellemzésre, jelen szerepe kapcsán pedig a következő megállapítás
olvasható: „a magyar arisztokrácia ma csak tehertételt, betegséget és
destrukciót jelent a magyarságnak”.³⁷⁵

IV.

Az 1920-as évek végétől Szabó Dezső a különböző fajbiológiai teoré-
mák éles kritikájából bontotta ki magyarságfogalmát. Szabó Dezső esze-
rint közösségfogalma kialakításakor nem csak a dualizmuskori politikai
nemzettel, de a fajbiológiai alapú közösség-meghatározásokkal szemben
is kijelölte saját megközelítését. A kritika alá vont elméletek fajbiológiai
egységként tekintettek a magyarságra. Ezen teorémák szerint a magyar-
sághoz, mint a természettudományi értelemben vett fajhoz való tartozás
kritériumait a változatlan antropológiai jegyek és „vérstruktúrák” képezik.³⁷⁶

Szabó Dezső 1929-es, *A végzet* című írásában a rá jellemző kímélet-
len gúny célpontjává tette nem csak „turán tökkelütött analfabétáit”,
hanem a „bolondok másik alfaját” is: „a bolondok másik alfaja már modern.
A jó öreg kórság helyett a fajbiológia rázza. Vérvizsgálata elől az ángyod
terde sem menekülhet, vagy pedig 12. századi oklevelekben kutatja: nem
szenvedett-é a takarítónód vérkeresztezést a tatárjárás előtt, mert ebben
az esetben téged sem tekint magyarnak, és nem hajlandó egy országban
levegőt szívni veled. Ez már igen vegyes társaság. Katedrában szürkeál-
lománytalanuló féltudós, patológikus okokból bélistázott vidéki rendőr-
kapitány, dada-leejtéstől megtörténelmiosztályosult dzsentri, miniszté-
riumi heretisztviselő, ki leborotvált bajusza helyett fáját pödörgeti. Nagyon
tanár tanár, és a kényszerzubbonyig grófi gróf. De mindnyájan hallatlan-
ul fajszakértők. Csak rápillantanak a fülkagylód tekervényeire, és már
megállapíthatják, hogy nem vagy tiszta-magyar... Mindkét vállfajú bolon-
dot jellemzi, magyarságuk abban dagadoz, hogy a környező nemzetisé-
gekről buta és pimasz lekicsinyléssel beszélnek”.³⁷⁷

Szabó Dezső a „fajszakértők” értelmezésének bírálataként fogalmazta meg, hogy a fajnak mint „történeti-politikai” fogalomnak semmi köze sincs a faj természettudományi fogalmához. Ennek kiemelése végett használta írásában a szekfűi „történeti fajhoz” igen hasonlatos „történelmi faj” kategóriát.³⁷⁸ Az a tény, hogy a magyarság „a múlt végtelenjén különféle elemekből jött létre”, nem jelenti azt, hogy ne lenne minden más néptől különböző entitás.

Miként az idézetből kiderült, Szabó Dezső a turánizmus jelenségét is bírálta. Az író már egy 1923-as cikkében a középosztály jellegzetes típusának nevezte a turánizmus követőit, akik „a mesés valótlanságok ópiumán” élve képtelenek a realitások felismerésére.³⁷⁹ Ez a valóság szorításából menekülő önáltatás így veti képzelete horgonyát a távoli időkbe, „soha nem történt múltat játszani”.³⁸⁰ Szabó Dezső szerint a múltszemlélet zsákutcába terelőjévé egy „hazugul hazafias svindli irodalom” vált, amely a szűk horizontú középosztályt elvonja az igazi irodalmi értékektől. Ezen utóbbit, azaz az élő művészetet ugyanis nem lehet „rég megfuladt királlyal, avas táltosokkal, döglött hunokkal létrehozni”.³⁸¹

V.

Az eddigiek során bemutatott gondolatmenetek ugyan különböző jelentőséggel, de az 1930-as években is keretét adták Szabó Dezső magyarságról, nemzetről szőtt elgondolásainak. A fentiek közül egy eszmefuttatás szorult háttérbe, és adta át helyét egy másiknak az 1930-as évek végén. Ez a magyarság, a magyar faj, valamint az azon túlnyúló közösségi forma, a nemzet szembeállítására épülő, a dualizmus korát érintő múltszemléleti narratíva volt. Ez a múltszemléleti séma igazolta a húszas években a zsidó és német származásúakat nem magába foglaló magyarságfogalmat. Szabó Dezső ugyan nem zárta ki az asszimiláció lehetőségét, hiszen a magyarság kialakulása is ezen az úton történt, azonban azt több generációt átívelő folyamatként határozta meg, amely független az egyéni szándéktól, és sikeressége ráadásul az idegen eredet tudatának eltűnését is megköveteli.³⁸²

Ezen felfogástól való eltávolodás első lépését jól illusztrálja az 1934-ben írt *Karácsonyi levél* című tanulmánya. Az írásban egyrészt a már ismert érvekkel és szempontokkal találkozunk. Ezek szerint Magyarországon voltak és vannak „fajok és felekezetek”, de „Nemzet” soha nem volt, és a jelenben sincs.³⁸³ A múltban éppen a „hivatalosan agyondobolt nemzet szóval” semmizték ki a magyarságot.³⁸⁴ Új szempont azonban, hogy Szabó Dezső veszteségként tünteti fel, hogy hiányzott és hiányzik az a közösségi forma, amely a Magyarországon élő magyarokat és nem magyarokat egybekapcsolná: a „Nemzet”.

Az 1930-as évek második felének nagy összefoglaló-programadó tanulmányaiban – mint amilyen az 1938-as *A holnap nácionalizmusa*, vagy az 1939-es *A magyar jövő alapproblémái* – a nemzet mint realitás tűnt fel és vált központi jelentőségű közösségfogalommal. A tanulmányok értelmében a magyar nemzetet a magyarság és a kisebbségek együttesen alkotják. A Szabó Dezső-i kiskaté „mi a nemzet” kérdésre adható válasza: „egy külön történelmi műhely munkásainak egyeteme a közös nyelv, közös kultúra, közös történelmi célok egységében”.³⁸⁵ Vagy egy másik megfogalmazás szerint: „A Nemzet: mindenek előtt és mindenek fölött: egység. Történelmi egység, lelki egység, kulturális egység, a legfőbb életérdekek egysége”.³⁸⁶ A magyar nemzet közös nyelvét és kultúráját „az Állam-alapító, az Állam-birtokos faj”, vagyis a magyarság adja, miként a nemzet történelmi céljai is egyenlők a magyarságéval.³⁸⁷

Szabó Dezső nemzetállami programja értelmében a kisebbségek, fajok saját nyelvüket és kultúrájukat kizárólag az „egyéni élet viszonylataiban” ápolhatják.³⁸⁸ Az új keletű Szabó Dezső-i gondolatmenet az egyén számára kizárta a kettős kötődés lehetőségét: „Bármilyen egyéni adottságú polgár számára csak egy nemzet van: a magyar nemzet, csak egy állam: a magyar állam, parancsot, irányítást csak ezektől kaphat, csak ezek érdekeinek szolgálhat”.³⁸⁹ A fenti gondolatokból sejthető, hogy Szabó Dezső nemzetkoncepciója élesen kizárta a kisebbségek számára a területi autonómiák biztosítását. Az autonómia gondolatában az „örök viszály”, az „állandó anarchia” elvét látta, „a Nemzet egységének... tagadását”, amelynek haszonélvezője mindig valamely területi zsákmányra éhes nagyhatalom.³⁹⁰

Nem pusztán az író nézetrendszerének szerkezete, de az annak igazolására felhozott érvek is a dualizmus korának nemzetállami koncepcióit idézték, az írásokat ugyanis átszövik a magyarság történelmi jogaira, civilizációs szerepére vonatkozó eszmefuttatások, amely gondolatmotívumok a korábbi írásokat nem jellemezték.³⁹¹ A jelen szorítása között született szempontváltás nyomán Szabó Dezsőnek a nemzetfejlődés folyamatáról kialakított nézetei is módosultak. Mint láttuk, még 1934-es tanulmányában is azt írta, hogy Magyarországon nemzet soha nem volt. Ezen kategorikus ítélettel szemben az 1930-as évek végén született tanulmányokban a hangsúly éppen a nemzetfejlődés múltbéli sikereire helyeződött. Eszerint a 18. század végétől „az egész történelmi Magyarországon szerves folyamatokban és mély gyökerekről megindultak a magyar Nemzetté fejlődés gyönyörű jelenségei. Ez annál érdekesebb és jelentősebb tünet: mert uralkodóház és államhatalom nem akarói, elősegítői, hanem: gátlói és elnyomói voltak ennek a fejlődésnek”.³⁹²

Ennek a szerves folyamatnak egyik fő okát a magyar kultúra jelenségei adták, amelyek „természetes erővel sodorják magukkal az ország bármilyvérű értékeit és becsvágait”.³⁹³ A magyarság „nemzetformáló

szuggesztíója” a 19. század első felében szétterjedt az egész országra. Ennek további érvényesülését a dualizmus korának bűnös politikája gátolta ugyan, „de azért tévedés és elfogult állítás volna azt mondani: hogy a kiegyezéstől a világháborúig tartó korszakban megszűnt a magyar nemzettéalakulás folyamata. Nem: ezt még az akkor dúló »nemzeti politika« sem tudta végképp elgátolni”.³⁹⁴

Joggal merül fel a kérdés: mi az oka a nemzet mint közösségi identitásforma megváltozott helyi értékének az író eszmevilágán belül? Szabó Dezső – mint oly sokan az 1930-as évek második felében – az ország területén élő különböző társadalmi–vallási–nyelvi csoportok közötti kötelékek végtelen meggyengülését regisztrálta. Része volt ebben a német háttérű magyarok körében megfigyelhető disszimilációnak, miként a magyar zsidóságot a közösség köréből kiszorító törvényeknek. Emellett az egység, a közösségi kohézió kérdését vetette fel az első revíziós sikerek nyomán magyar állampolgárrá váló nem magyarok közösségbe integrálásának problémája. Mindeközben egyre elviselhetetlenebbé vált, és árnyékot vetett az ország életére a nagyhatalmi fenyegetettség, amely szorosan összefüggött a disszimiláció és a zsidóság jogfosztásának kérdésével.

Valamifajta, az etnikai kereteken túlnyúló közösségi identitás megteremtésének az igényével született meg, még a húszas évek végén, a közeli jövőben remélt revíziótól hajtva a „szentistváni állameszme” gondolata. Az eszme két legjelentősebb képviselője, Bethlen István és Szekfű Gyula elméletben nem csak a széleskörű kulturális és nyelvhasználati jogokat, de az 1930-as évek végére a területi autonómia gondolatát is elfogadták.³⁹⁵ Velük szemben Szabó Dezső számára a belső kötelékek megerősítését a feltámasztott „Magyar Nemzet” koncepció volt hivatva biztosítani. Az író munkáiban az egységet, hosszabb távon az állami létet elsősorban a német kisebbség, valamint a német háttérű középosztály kettős identitásától látta fenyegetve, és a kizárólagos lojalitást követelő nemzetállami koncepció erre kívánt választ, megoldást adni.

Ugyanakkor fontos vonása egységáhitó nemzetkonceptiójának, hogy a zsidótörvények szellemét és valóságát éppen nemzetértelmezéséből kiindulva utasította el: „lehetetlen, hogy egy egészséges, modern Államban akár a fajiség, akár az osztályhoz tartozás szempontjából különböző rendű polgárok legyenek, akik számára már a születés az érvényesülés több, vagy kevesebb feltételét jelenti áthághatatlan paranccsal. Lehetetlen, hogy az Állam polgárainak bizonyos rétegét, bármi szempontból, külön részlet-intézkedéssel elkerteljük a polgárság egyetemétől, s neki több vagy kevesebb jogokat, az érvényesülés több vagy kevesebb feltételét adjuk”.³⁹⁶ Miként fogalmazott, a múlt torz társadalmi fejlődésére nem lehet válasz a „nemzeti test valamely darabjának beteg izolálása”.³⁹⁷

Szabó Dezső a magyar társadalom széthullását ugyancsak feltartóztatni kívánó szentistváni állameszme koncepciójára ellenségesen tekin-

tett. A területi autonómiák gondolatát is magába foglaló szentistváni állameszme érvényesülése – szólt Szabó Dezső érvelése – Magyarországot megfosztaná magyar jellegétől, „mutyi állammá” változtatná, amely így pusztán „különbféle népeknek tetszőleges, külön-külön egységű összeállása lenne”.³⁹⁸ Ezek a gondolatok már átvezetnek következő témánkhoz, Szabó Dezső állameszményéhez, a magyar állami keretek kérdéséhez.

4. 3. ÁLLAM ÉS NEMZET

Állam és közösség egymásrautaltsága, sőt mi több, a közösségi lét lehetetlensége az állam életorganizátori szerepe nélkül, az 1910-es évek írásainak is fontos tanúságaként szerepelt. Szabó Dezső akkori állam-eszménye értelmében ugyanakkor az állam egyik kiemelt feladata éppen a partikulárisnak tekintett faji-felekezeti érdekeknek a társadalmi egység nevében történő háttérbe szorítása volt. Ezzel szemben a két háború közötti időszakban Szabó Dezső számára, írásai tanúsága szerint, a döntő kérdéssé az vált, hogy a magyarság miként tudja meghódítani azt az államot, amelyből ezer éven keresztül kiszorították. Az állam meghódítása tehát az 1920-as évek publicisztikájának egyik központi kérdéseként szerepelt: „Minden politikai, gazdasági és szociális küzdelem végeredményben az állam problémája: harc azért, hogy ezt a legegyetemesebb életgépet kiknek a szolgálatára állítsák be, kiknek jelentsen termést, s a földi javak megvédett élvezését”.³⁹⁹ Az 1930-as évek végén született tanulmányoknak is egyik vezérgondolataként jelent meg „Nemzet” és „Állam” lényegi egymásrautaltsága: „alapelv gyanánt mondatjuk ki: hogy modern Állam nincs Nemzet nélkül és hogy a modern Állam mindig egy Nemzet legegyetemesebb hatalmi szerve, történelmi életformája”.⁴⁰⁰

Mindezek után fontos annak tisztázása, hogy Szabó Dezső „a történelmi műhelynek” nevezett magyar állam területi kiterjedéséről miként gondolkodott. Az író vajon a „magyar faj”, vagyis a magyarság, vagy a „Magyar Nemzet” számára keresett megfelelő „történelmi műhelyt”? Ennek megfelelően egy, a néprajzi határookra épülő magyar állam, vagy a történelmi Magyarország szerepelt Szabó Dezső írásaiban elérendő célként, optimális otthonként a közösség számára? Vagy talán – miként a szakirodalom számon tartja – Szabó Dezső a fennálló helyzetet elfogadva, a magyarokat és a környező népeket egybefogó államszövetségben látta a jövő útját?

I.

A magyar történetírásban az elmúlt két évtizedben több olyan fontos munka született, amely a Horthy-korszakban fogant, az optimális állami keret kérdésére reflektáló revíziós elképzelések átfogó bemutatására törekedett.⁴⁰¹ Érthető a korabeli elgondolások feldolgozására és értékelésére vállalkozó történetírói szándék, hiszen a két világháború közti időszak útkeresésének legdöntőbb meghatározottságát éppen a versailles-i békerendszer teremtette feltételek és az arra adott magyar „kitörési kísérletek” összjátéka adta. Talán nem aránytévészto az a kijelentés,

hogy a kérdéskör megfelelő feltérképezése nélkül a korszak egészének reális megítélése válik kétségessé.

A történetírás fentiekben vázolt meghatározási törekvéseinek gyümölcse az a tipológia, amely a két háború közötti közgondolkodásban a revízió kérdésében három, egymástól látszólag markánsan elkülönülő álláspontot különböztet meg: az ún. integrális revízióét, az etnikai revízióét, ill. a különböző konföderációs elképzeléseket, amelyek éppen a területi revíziós szemlélet meghaladását képviselték⁴⁰². Ezen típusan értelmében a közvélemény és a politikai elit túlnyomó többségének gondolkodását az integrális revízió, vagyis a történelmi Magyarország helyreállításának programja hatotta át a két világháború között és a második világháború alatt egyaránt. Ennek szellemében fejtette ki tevékenységét a magyar külpolitika, ezt képviselte a hivatalos propagandagépezet, valamint ennek megvalósításáért küzdött a kormányzó politikai vezetőréteg.⁴⁰³

Az etnikai határrevízió gondolata a politikai gondolkodás fő áramától távol, a különböző ellenzéki csoportok körében hatott. Ezek közé tartoztak a szociáldemokrata párt, valamint az ellenzéki pozícióban lévő liberális, liberális-demokrata pártszerveződések. Elképzelésük értelmében – szakítva a történelmi Magyarország integritásának gondolatával – új elméleti alapon, az önrendelkezési elv alapján az etnikai revíziót támogatták. Mindez a gyakorlatban a határ menti magyar többségű területek visszacsatolásán túl a Székelyföld és a szórványmagyarság nemzeti autonómiájával egészült volna ki.

A fenti tipológia szerint az elképzelések harmadik fő irányát azok a nézetek alkották, amelyek, elvetve az etnikai határok mentén meghúzott nemzetállami, valamint a történelmi Magyarország helyreállítására vonatkozó terveket, a szomszédos nemzetekkel való összefogásban látták a térséget kínzó feszültségek feloldásának lehetőségét. A szakirodalomban ezen gondolat képviselői közé sorolják Szabó Dezső mellett Jászi Oszkárt, Németh Lászlót, valamint a népi írók táborába tartozókat. Romics Ignác a tanulmányában Szabó Dezső és Jászi Oszkár nevét említi, mint akik a Trianon utáni helyzetben „a határokat elfogadva keresték a megoldás kulcsát”, amelyet előbbi a „kelet-európai szláv népekkel való összefogás”-ban, utóbbi a dunai konföderációs gondolatban talált meg⁴⁰⁴. Szabó Miklós a konföderációs elképzeléseket – amelyeket Szabó Dezső és a népi írók szellemi alkotóműhelyéhez kapcsol – „a területi revízió ellenpólusának” tekinti⁴⁰⁵. Zeidler Miklós a népi mozgalomhoz és a polgári radikális emigrációhoz kapcsolja a föderációs-konföderációs terveket, akik, mint fogalmaz: „a birodalmi és a nemzetállami paradigmát egyaránt elvetették”, és „a hasonló történelmű, gazdasági és társadalmi szerkezetű „testvérnépek” szélesebb kulturális és politikai együttműködésére” tettek javaslatot.⁴⁰⁶

Összefoglalóan elmondhatjuk: a kérdéssel foglalkozó történeti munkák Szabó Dezső szerepét megemlítő passzusai a Trianonban kijelölt állami határokat elfogadó, a kormánykörök irredenta politikáját támadó, a kelet-európai kisépek együttműködését ösztökélő író képét rajzolták meg. Amennyiben segítségül hívjuk a róla készült monográfiák ide vonatkozó részleteit, akkor az eddigi képet nem megváltozni, hanem csak erősebb kontúrokkal kirajzolódni látjuk. Nagy Péter könyvében olvashatjuk: „... a határok kérdését sosem feszegette, ... az irredenta csatornauszításával legtöbbször szembeszegült”.⁴⁰⁷ Gombos Gyula munkájában pedig úgy fogalmaz, hogy Szabó Dezső „az irredentát örült és hazug képzelődésnek tartja”,⁴⁰⁸ valamint: „elkerülte azt a hibát is, melybe mindannyian bele szoktunk esni: nem Kelet-Európa úgynevezett újjárendezésével kezd, nem áll elő határkiigazító elképzelésekkel; a *status quo*ból indul ki, a vitás kérdéseket arra az időre halasztva, amikor a méltányos megoldáshoz a konföderáció megléte és működése már kedvezőbb légkört teremtett”.⁴⁰⁹ A mozaikszerű és töredékes megnyilatkozások után indokolt Szabó Dezső ezen kérdéssel foglalkozó tanulmányainak, írásaiban behatóbb áttekintése, és egy teljesebb kép megrajzolása. Ez az áttekintés reményeim szerint árnyaltabbá teszi nem pusztán Szabó Dezső nézeteinek, de egyben a fentiekben taglalt revíziós tipológiának a történetírásban rögzült képét is.

II.

Annak magyarázatát, hogy a szakirodalomban miért vált egyeduralkodóvá azon értékelés, miszerint Szabó Dezső az állami határok kérdésében elfogadta a *status quo*-t, elsősorban abban a vehemens bírálatban kell keresnünk, amellyel az író a hatalmi elit irredenta politikáját részécsítette. Másrészt abban, hogy írásaiban a magyar sorskérdések taglalásakor a határok problémája háttérbe szorult a társadalmi reformok, valamint a német veszély elhárításának kérdése mögött.

Kétségtelen, hogy Szabó Dezső írásainak másfél évtizeden keresztül, 1923-tól az első revíziós sikerekig visszatérő elemét adta a kormánykörök pellengérré állítása, azok részben felelőtlennek, részben manipulatív szándékúnak ítélt irredenta politikája miatt. Ehhez azonban rögtön hozzá kell tennünk – és ez az értékelésekből hiányzik –, hogy Szabó Dezső a kritikája mellett mindig deklarálta a revízió „szükségyszerűségét”, valamint hitet tett „örök jogaink” mellett. Írásaiban szembeállította az „irredentát”, mint olyan következetes politikai magatartást, amely kül- és belpolitikájában egyaránt tervszerűen nagyfokú előrelátással az elcsatolt területek visszaszerzését alapozza meg, valamint a hivatalos irredenta propagandát, amely „egy örült és hazug képzelődés, mely azt hiszi,

hogy a századok politikájával mesterségesen elveszített országrészeket... egy zavaros fejű bandával, kocsmai verekedés gyanánt, rögtönzött puccsal visszamarkolhatja”.⁴¹⁰ A felelőtlenség mellett a manipulatív szándékot kérte számon a kormányzati politikán, ugyanis bírálata értelmében a magyar politikai vezetőréteg a magyarság elemi érdekeivel szemben az irredentát a belpolitikai érvényesülés, a hatalommegtartás eszközévé alacsonyította le: „Három olyan szenvedély van a nagy viharokon átment lelkekben, amelyek mögé bújva, s amelyeket ügyesen kihasználva szétlophatják a magyarság öncélú megújulásának minden lehetőségét, s megépíthetik hatalmukat a ledőfött ország fölött. Az első:... a felvert antiszemitizmus. A második: az ország szétdarabolásának fájdalma... A harmadik: azok az indulatok, melyek a királyság körül marakodtak. A feladat világos volt: ébren tartani, egyetemes, mindent betöltő lázzá fokozni ezeket a szenvedélyeket, hogy lármájukkal a magyarság minden figyelmét levegyék a múlt kiáltó tanúságaitól, saját céljaitól, életérdekeinek megszervezésétől, és a szükséges védelmek megépítésétől”.⁴¹¹

Szabó Dezső szerint éppen a revíziós célokra való hivatkozással sikerült a hatalmon lévőknek a társadalmi reformok ügyét elodáztatni. Mint ahogy azt egy 1937-ben írott tanulmányában megfogalmazta: „A legvégzetesebb, legbűnösebb tévhit..., hogy most minden erőnket... az elvesztett terület visszaszerzésére kell fordítanunk, minden egyéb problémát bitangjában kell hagynunk. Mi volt az eredménye ennek az örült maszlagnak?”⁴¹² Véggöveztetése szerint a revíziós törekvéseket nem koronázta siker, ugyanakkor az elhanyagolt problémák mind több problémát és szenvedést okoztak a társadalomnak.

III.

A határkérdés emellett a magyar sorskérdések hierarchijában is háttérbe szorult. Ezen hierarchia értelmében a magyar politika elsőszámú célja nem a területek visszaszerzése, hanem a magyarság megmaradásának, szellemi és anyagi megerősödésének társadalmi reformok útján történő biztosítása, valamint a német veszély elhárítása.

Elképzelése szerint a revíziót halaszthatatlan társadalmi reformoknak kell megelőzniük. Ennek a belső reformnak legfontosabb eleme lett volna a népképviselő gyökeres átalakítása, általános választójog, a nagybirtok megszüntetése és földosztás, valamint az intézményi biztosítéki megteremtése, hogy a parasztság minél nagyobb része emelkedhessen a középosztályba. Az író felfogása szerint a területi kérdés nem lehet ennél fontosabb, és nem is választható el ettől, hiszen „a magyarság hozzájutása összes természetes jogaihoz elsősorban a belső megerősödést feltételezi”.⁴¹³

Szabó Dezső meggyőződése szerint az irredenta politika mellett, hogy a politikai elit számára eszköz a társadalmi reformok elsikkasztására, közéleti tőke a hatalom megtartására, a külpolitikai orientációt is hibás irányba tereli. Szabó Dezső ugyanis szembehelyezkedett azzal a széles körben elterjedt és általa rendkívül veszélyesnek tartott felfogással, miszerint Magyarország elszakított területeit csak egy szorosabb német-magyar összefogás útján lehet visszavenni. Ezzel szemben „a német-ség sorsához kötni sorsunkat, tovább is teret adni bármiféle német befolyásnak a magyar öngyilkosság legostobább módja”.⁴¹⁴ Továbbá úgy gondolta, hogy a rögtöni revízió, amely mint cél áthatotta a magyar külpolitikát, elvette attól azt a rugalmasságot, ami nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a háború utáni helyzetben Magyarország biztonságát biztosítsa. Ezt a biztonságot – jutott el Kelet-Európa koncepciójának megfogalmazásáig – kizárólag a kelet-európai nemzetek valamilyen formában történő összefogása alapozhatja meg. Fontos hangsúlyozni, hogy Szabó Dezső Kelet-Európa, illetve kelet-európai kisépek fogalma alatt a Németország és Oroszország között húzódó területet, illetve az ott élő nemzeteket értette.⁴¹⁵ A gyors revíziós megoldás hangoztatása ennek az együttműködésnek a lehetőségét semmisíti meg.

A Németország részéről fenyegető veszélyre Szabó Dezső rendkívül korán, már az 1920-as évek elején utalt, az akkori elképzeléseit összegző *Új magyar ideológia felé* című tanulmányában: „Különösen veszélyesnek tartjuk azt a leplezetlen német agitációt, amely az utóbbi időben mind fokozottabb erővel folyik. Vigyáznunk kell, az erős német faj, a történelem egy váratlan zökkenésével, megint felülkerekedhet.... Németország hatalmi túlsúlya csak átmeneti rövidegességgel lehet kedvező nekünk”.⁴¹⁶ Az 1920-as évek végére már egyenesen a német-ségben látta a magyarság legnagyobb ellenségét: „... nekünk legelsősorban Németországgal szembe kell a védekezés hatalmas rendszerét kiépítenünk, politikailag, katonailag, gazdaságilag, kulturálisan, mindenképpen.... Németország, mint sorsunkat kezében tartó szövetséges, nagyobb veszély ránk, mint sorsunk ellen törő ellenség”.⁴¹⁷ *A béke útja és a magyarság* című írása foglalta össze külpolitikai elképzeléseit az 1920-as évek végén. Eszerint Németország az egyedüli európai állam, ahol egy háború a reális számítások tárgya lehet. Gazdasági terjeszkedésében visszaszorítva, nemzeti büszkeségében megalázva törvényszerű a szándék egy „mindent megfizető háborúra”.⁴¹⁸

Magyarországnak éppen ezért – fejtette ki álláspontját Szabó Dezső – nem szabad a sorsát Németországhoz kötni, s ki kell gyógyulnia abból a téves képzelgésből, hogy a történelmi Magyarország az elvesztett területeit a Németországgal való szövetségben, annak segítségével támaszkodva vissza tudja szerezni. A németek célja Kelet-Európa és a Balkán meghódítása. A magyarságra terveikben vagy a vak eszköz szerepe, vagy a puszt-

tulás vár, feloldódva a hatalmas német néptengerben.⁴¹⁹ Ebből vonta le azt a következtetést, miszerint a német imperializmussal szembeni védekezés – éppen azért, mert a német célok a magyarság létét fenyegetik – előbbre való, mint a revíziós törekvések. Ennek szellemében írta le Szabó Dezső, hogy „bármilyen nagy szenvedést és veszteséget jelent a mai állapot, még mindig az élet több ígéretét jelenti, mintha mi Németország segítségével vennők vissza az elvett területeket. Ez a végleges halál győzelme volna a magyarság fölött”.⁴²⁰ A Németország fenyegetésével szemben életre hívni kívánt kelet-európai kisépítési összefogás megteremtése létkérdés, ezért Szabó Dezső szerint Magyarországnak „nem mondván le semmiről amiről lemondani nem lehet”, bizonyos időre szóló *modus vivendi*-t kell kialakítani a szomszédos országokkal.⁴²¹

Szabó Dezső 1935-ös helyzetértékelése szerint a revíziós törekvések hangoztatását annál is inkább fel kell adni belátható ideig, mivel beteljesülésük rövid időn belül elképzelhetetlen. Úgy látta, hogy a szomszédos országok lakosságában a területnyereség jogosságába vetett hit annyira erős, hogy elképzelhetetlen a területek akár csak egy kis részének a visszaadása.⁴²² Németországnak, bár törekvései látszólag azonosak a békerendszer szétverésében, hegemoniája a magyarság fokozatos megsemmisülését és teljes védtelenségét jelentené. Franciaország pedig bármennyire is látná a trianoni rendezés tarthatatlanságát, saját érdekei kockáztatása nélkül belátható időn belül nem szakíthat volt háborús szövetségeseivel. Ebből vonta le azt a következtetést, hogy „rövid időn belül a józanésznek semmi kilátása nincs arra, hogy akár békés úton, akár a több erő tényével a szét tépelt magyarság újból egy impérium alá kerüljön”.⁴²³ Ennek megfelelően a magyarság stratégiai szempontjai mellett a politikai realitás is azt diktálja, hogy rendezzük viszonyunkat szomszédainkkal, és belátható ideig szorítsuk vissza a revíziós retorikát.

IV.

Mint azt a fentiekben láttuk, Szabó Dezső számos írásában használta az „örök jogaink”, „természetes jogaink”, „nem mondhatunk le arról, amiről nem lehet” megfogalmazásokat. Szabó Dezső írásából ezek pontos tartalmára, az általa optimálisnak vélt állami keretekre, és így a szükséges revízió jellegére és mértékére vonatkozóan – még akkor is, ha ez csak a magyarság hosszú távú stratégiáját jelentheti, hiszen belátható ideig a szomszédos államokkal való jó viszony az elemi érdek – nem kapunk biztos támpontot egészen az 1939-ben született, *A magyar jövő alapproblémái* című tanulmányig. Az „örök jogok” homályban tartása feltehetően nem véletlen. Másfél évtized publicisztikai termésében mindössze három megjegyzést találunk az „örök jogok” tartalmára vonatkozó-

an, amelyek azt erősítik meg, hogy az 1930-as évek végéig Szabó Dezső az etnikai törésvonalak mentén meghúzott határookban ismerte fel a magyarság „természetes jogait”. Ez összhangban állt volna közösségsszemléletének a magyarságra fókuszáló alapkarakterével. Emlékezhetünk rá, hogy az 1920-as évek publicisztikájának tanúsága szerint Szabó Dezső némi- leg kritikusan szemlélte a középosztály sajátjának tekintett „hazafias öntudatot”, amelynek középpontjában a történelmi Magyarország és a hozzá fűződő képzetek és érzelmek szerepeltek. Ezzel állította szembe a parasztságot átható „faji öntudatot”, amelynek lényegét a magyarsághoz tartozók közötti ösztönös szolidaritás képezte.

Szabó Dezső egyik árulkodó megjegyzését *A béke útja és a magyarság* című 1928-as cikkében találjuk. Ebben egy fél mondatban utal arra, hogy a vegyes etnikumú területek esetében a területi autonómiák rendszere jelentené a célszerű megoldást.⁴²⁴ Ez áttételesen arra is rámutat, hogy Szabó Dezső a vegyes etnikumú területekkel szemben az elszakított, tömbszerűen magyarlakta területek esetében a határkiigazításban gondolkodott. Ehhez hozzá kell azonban tennünk, hogy a fél mondat értel- kelését meglehetősen megnehezíti, hogy az autonómia említése kapcsán nem derül ki, mely állam keretei között valósulna az meg. A három évvel később született *A németység útja* című írásában a felek közötti kompromisszum szükségességéről szolt a határok kérdésében, amely szintén azt igazolja, hogy Szabó Dezső a magyarság „örök jogai” alatt nem a történelmi magyar államkerethez való ragaszkodást értette.⁴²⁵ Ezt a gondolatot ismétli meg az 1938. május 15-én kelt, Darányi Kálmánnak címzett nyílt levelében: „A szomszéd népek be fogják látni: hogy mindnyájunkra több előny van egy kisebb lemondású megegyezésben, mintha engedjük, hogy egy éhes nagyhatalom folytonos pumpolással kijátsszon bennünket egymás ellen, s végre lenyeljen mindnyájunkat”.⁴²⁶

Mindezzel szöges ellentétben az 1939-ben megjelent, *A magyar jövő alapproblémái* című tanulmányában Szabó Dezső expressis verbis hitet tett a teljes revízió, a történelmi magyar állam területi integritása mellett. Elítélte azokat, akik „örök jogainkat csupán a faji közösségre hamisított jogigénnyel azonosítják”.⁴²⁷ Ez a magyarságot – mint írta – egy minden hódításnak szabad teret adó területre zsugorítaná. A magyarság jogos igénye az egész történelmi Magyarországra kiterjed, függetlenül attól, hogy milyen nyelven beszélnek, milyen etnikai csoporthoz tartoznak az ott élők: „Nekünk a történelmi Magyarország minden rögére egyenlő jogunk van, bármilyen nyelvtani törvények uralkodnak az egyes rögök lakói beszédében. Miénk minden rög a legszentebb elvülhetetlen emberi jogok alapján: az elvégzett munka, a meghozott véráldozat, az építő gondolat jogán”.⁴²⁸

Szabó Dezső érvelése átítatódott a magyarság történelmi jogát, civilizátori szerepét hangsúlyozó gondolatokkal. Eszerint a magyarság érde-

me, hogy egy „történelmi értelem nélküli néptöredékek” által benépesített területen képes volt államot alapítani, kialakítani a maga sajátos kultúráját, amely ugyanakkor beilleszkedett az egyetemes latin-keresztény európai kultúrkörbe: „Bejöttünk Európának egy szervezetlen, szanaszét népességű, s jórészt lakatlan területére, mely nem jelentett egységes történelmi műhelyet, sajátos kulturális arcot, szervezett életépítést és védelmet Európának. Magunkévá tettük, s ezer év türelmes munkájával, rengeteg véráldozatával, egységet jelentő gondolatrendszerrel minden egyes rögét beépítettük, bevédjük az európai kultúra egységébe, és ez védelmet jelentett Európának is”.⁴²⁹ Ezzel szemben – húzta alá – semmilyen jogra nem hivatkozhatnak az „akkor itt tengő történelmileg jelentéktelen népi képletek”.⁴³⁰

Mivel magyarázható, hogy az író átértékelte korábbi álláspontját? Kulcsot ad ennek megértéséhez a Szabó Dezső-i érv, miszerint az etnikai határok közé szorított ország minden hódítás szabad prédája lenne. A kis népek összefogása melletti argumentációnak is központi eleme volt azon érv, miszerint az összeállítás a magyarság védelmét szolgálja. A konföderáció lehetősége 1939 tavaszára minden realitását elvesztette, így Szabó Dezső a magyarság számára a német fenyegetéssel szembeni egyedüli védelmet a megerősített, egykori állami határait visszanyert Magyarországnak látta.⁴³¹ Párhuzamos ez a folyamat azzal, amit közösség szemléletében tetten értünk, nevezetesen, hogy Szabó Dezső eszmévilágában sor került a „Nemzet” mint identitásközösség rehabilitációjára. Szabó Dezső kétségbeesett eszmefuttatásaiban a Kelet-Európa tervek összeomlása után a magyarságnak a külső fenyegetéssel szembeni pajzsát a történelmi magyar államban és annak egységessé alakítandó közösségében, a „Magyar Nemzetben” remélte megtalálni.

V.

Megállapítható, hogy Szabó Dezsőnek a kérdéskörben megfogalmazott gondolatai összetettebbek és ellentmondással telibbek annál, mintsem hogy beilleszthetők lennének a tanulmány elején bemutatott revíziós tipológia Prokrusztész-ágyába. Szabó Dezső konföderációs tervei nem a „trianoni határokat elfogadva” születtek meg. A „mi tudunk várni, tudunk kezdet fogni tegnapi ellenségeinkkel Kelet-Európa egy egységesebb és védőbb szervezkedése érdekében, de lemondani nem tudunk soha”⁴³² megfogalmazás Szabó Dezső szemléletének és a benne rejlő ellentmondásnak hű tükrö. Szabó Dezső álláspontjának külön érdekessége, hogy az 1930-as évek végén született írásaiban a történelmi magyar állam, illetve az integrális revízió mellett foglalt állást, elméletben továbbra is fenntartva a többi kisépítéssel való összefogás gondolatát. Integrális revízió és kisépíté-

közeledés sajátos elegye a kortársak közül egyedül Bajcsy-Zsilinszky Endre felfogását jellemezte. Bajcsy-Zsilinszky a Nemzeti Radikális Párt 1930-as programjában egyszerre beszélt a történelmi Magyarország helyreállításáról, valamint a környező népekkel való összefogás szükségességéről.⁴³³ Az etnikai szempontú határkiigazítás lehetőségének fenntartása, ugyanakkor egyidejűleg a szomszédos népekkel való összefogás gondolata Szabó Dezső 1939-es állásfoglalása előtti írásai mellett Jászi munkáiban, valamint a Márciusi Front programjában is tetten érhető.

A konföderációs tervek képviselői közül valójában Németh László az egyedüli, akinek a magyarság sorskérdéseivel viaskodó írásaiban nem merül fel a területi kérdés.⁴³⁴ Abban ugyanakkor ő is bízott, hogy egy államszövetség a belső határokat meglazítja majd, ezáltal helyreállítva a magyar nemzetetek közti vérkeringést. Továbbá gyengítette volna a „tákolts országok” belső kohézióját, „s a magyar kisebbségek okos magartással természetes központjuk, Magyarország körül csoportosíthatók volna a birodalom magnépeit”.⁴³⁵

Jászi Oszkár – Németh Lászlóval ellentétben – az írásaiban ugyan az egyértelmű hangsúlyt a dunai konföderáció tervére helyezte, ugyanakkor mégis említést tett az etnikai elven alapuló határkiigazítás szükségességéről.⁴³⁶ A Bécsben 1920-ban megjelent *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás* című könyvében egy olyan nemzetközi jogrendben bízott, amely „lehetővé tenné az etnográfiai szempontok lojális keresztülvitelét”.⁴³⁷ Az 1929-ben, eredetileg angol nyelven megjelent *A Habsburg-Monarchia felbomlása (The Dissolution of the Habsburg Monarchy)* című művében pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy „a valódi békéhez és konszolidációhoz vezető út csakis a következő lehet: ... a határok revíziója minden olyan esetben, amikor egy homogén nemzeti kisebbséget nehézség nélkül lehet egyesíteni honfitársaival”.⁴³⁸ A Márciusi Front tizenkét pontjában pedig a következő szerepelt: „... magyar revíziót: a dunavölgyi népek számára a hovatarozandóság kérdésében az önrendelkezési jog tiszteletben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a dunavölgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását”.⁴³⁹

Ezek után joggal merül fel a kérdés, hogy indokolt-e a konföderációs elképzeléseket a területi revíziós szemlélet egyfajta ellenpólusaként fel fogni. Mindössze annyiban, hogy Németh László, Jászi Oszkár és Szabó Dezső elgondolásaiban is a hangsúly a kisépek összefogásának gondolatán volt – elsősorban a térséget veszélyeztető német és orosz veszély elhárítása okán –, még akkor is, ha közülük Jászi, Szabó Dezső, és a Márciusi Front fiataljai a területi módosítást szükségesnek tartották. Ilyen értelemben ezek az elképzelések a két háború közötti közgondolkodásban a helyzetértékelés, a nemzetstratégia egy, a közvélemény és a politikai elit szemléletétől eltérő csoportját alkották. Az a megközelítés azon-

ban átértékelésre szorul, amely a konföderációs elképzeléseket mechanikusan egybekapcsolja a revízió kategorikus elutasításával. Áttérve munkám következő problémakörére, látnunk kell, hogy – szemben Jászival – Szabó Dezső és Németh László számára a kisépek összefogásának gondolata nem pusztán a nagyhatalmi fenyegetettségben született külpolitikai koncepció volt, de a magyar hivatásgondolat szerepét is betöltötte.

4. 4. A MAGYARSÁG HIVATÁSA: KELET-EURÓPA

A két háború közötti korszak két évtizedének szellemi életét, közgondolkodását mélyen áthatották a különböző konföderációs elképzelések.⁴⁴⁰ Ezen tervek legmélyebb ihletője a nagyhatalmi fenyegetettség nyomasztó légköre volt, amely a kortársak közül sokakban ébresztette fel a versailles-i rendezés nyomán életre hívott cordon sanitaire államai és népei egymásra utaltságának és szükségszerű együttműködésének gondolatát. Kétségteljesen Szabó Dezső volt az első, aki ennek a gondolatnak még az 1920-as évek közepén hangot adott. Szabó Dezső ezen „elsőbbségét” emelte ki Gál István, az *Apollo* című folyóirat szerkesztője az 1940-ben írott értékelésében: „A ’20-as évek végén, a ’30-as évek elején a közép-európai, kelet-európai, Duna-konföderációs kérdéskomplexum a levegőben úszó közhely volt, és nem egy ember ötlötte ki. Az azonban tény, hogy a háború után Szabó Dezső hirdette elsőnek, és mindmáig a legnagyobb erővel. Ő az első hirdetője a kelet-európai kis népek összefogásának”.⁴⁴¹

A fentiekhez hasonlóan határozta meg Szabó Dezső koncepciójának lényegét és jelentőségét Balogh Edgár az 1930-as évek legvégén írt cikkében, hiszen ő is azt hangsúlyozta, hogy Szabó Dezső volt az első, aki a német veszéllyel szemben a „kelet-európai népek közös szabadságvédelmét” hirdette.⁴⁴² Gál István és Balogh Edgár egyaránt a német fenyegetéssel szembeni összefogás gondolatában látta Szabó Dezső koncepciójának eszmei magját. Az író álláspontjában ugyanakkor többet kell látnunk, mint a nagyhatalmi fenyegetéssel szembeni bizonyos racionális választ, amely a kossuth-i elképzelést követve azon belátásból született, miszerint megfelelő gazdasági és katonai erőkoncentráció nélkül a térség népei az orosz és német nagyhatalmi törekvésekkel, „a két malomkövel” szemben védtelenek. Eszméi szövetének gondolati sokszálúságára figyelmeztet Szekfű meghatározása, aki Szabó Dezső elgondolásában mindenekelőtt a magyarság kelet-európai hivatásának megfogalmazását ismerte fel,⁴⁴³ csakúgy mint Németh László, aki „Magyarország küldetésének” eszméjét hallotta ki Szabó Dezső írásaiból.⁴⁴⁴

Az előbbi gondolati összetevők mellett Szabó Dezső tanulmányaiban feltűnik a „kelet-európai emberek” sorsközösségének, és ebből fakadóan lelki alkatuk hasonlóságának gondolata. Az utolsó meghatározó eszmei szál Szabó Dezső Kelet-Európával kapcsolatos elképzeléseiben az a jövőkép, amely szerint a térség kisépeinek összeállása stációja annak az útnak, amely az európai népek, sőt, az emberiség békés együttéléséhez vezet. Azt mondhatjuk tehát, hogy a „két malomkövel” szembeni védekezés igénye, a magyarság sajátos hivatásának eszméje, a kelet-európai sorsközösség gondolata, miként az emberiség egységesülésének fel nem adott képzete egyaránt gondolati összetevőjét adta Szabó Dezső Kelet-

Európa konföderációs tervének. Az alábbiakban először a terv fejlődéstörténetének keretében mutatjuk be az egyes gondolati összetevőket, így a magyarság hivatásával kapcsolatos eszmefuttatásokat is. Majd ezek után Szabó Dezső konföderációs tervének, valamint azon belül a magyarság hivatására vonatkozó elképzeléseinek helyét kíséreljük meg kijelölni a korszak szellemi életében.

I.

Az elképzelés körvonalai 1926 végén jelentek meg Szabó Dezső eszmévilágában, amelynek első nyomát az erdélyi íróőnnek, Gulácsy Irénnek címzett levelében találjuk. Levelében „külpolitikai gondolatáról”, a „magyar-román történelmi együttműködés” eszméjéről írt levelező partnerének: „...A magyar és a román népnek germán és szláv veszélyek között olyan közös félelmei vannak, belső problémáik is annyira közösek. Mindkét nép oly fiatal, oly dús erejű még, mindkét nép ezentúl fogja kiteremni kincsei legszebbjét az emberiség számára. Mindkét népben annyi jószág s az átszenvedett múltnak annyi gazdag szenvedése van. Hát nem örülné-e, hogy egymást gyengítsük, hogy egymást faljuk? Hát nem lehetne-e megtalálni az összefogásnak azt a módját, mely mindkét félnek teljesen szabad fejlődést, több erőt és biztosítottabb jövőt jelent?”⁴⁴⁵

Jól érzékelhetően a levélben megfogalmazott magyar-román összefogás ideájából nőtt ki magát kelet-európai konföderációs elképzelése. Ennek első tételes megfogalmazására egy évvel később, az *Esti Kurír* hasábjain került sor. A lapban megjelent *Kossuth* című cikkében olyan magyar külpolitikát sürgetett – Kossuth szellemében, tanításai aktuálisnak vélt értelmét feltárva –, amely képes egy német hatástól független kelet-európai szövetség megalakítására, mintegy a „közös veszélynek kitett államokat egy hatalmas védőegységbe tömörítve”.⁴⁴⁶ Ausztria Németország általi bekebelezését 1927-ben prognosztizáló, *Anschluss* című írásában már megnevezte azon országok körét, amelyekkel elképzelhetőnek tartotta az együttműködést. Kiemelte Romániát és Jugoszláviát, de az írás tanúsága szerint lehetőleg az összes kelet-európai, illetve balkáni állam ezen szövetség tagja lett volna. Ehhez a Románia, Magyarország és Jugoszlávia képezte maghoz csatlakozott volna Lengyelország, Csehszlovákia és a balti államok: „... A német halálból egyetlenegy menekülés, a magyar jövőnek egyetlen útja van. Ez az egy út: Kelet-Európával és a balkáni államokkal elsősorban Jugoszláviával és Romániával, de lehetőleg az összes többivel egy nagy védőegységbe tömörülni. Ehhez az egységhez szükségszerűen csatlakoznák, Csehszlovákia, Lengyelország és a kis keleti új államok. Ez volna az egyetlen hatalmas védelem a megemészthető hatalmas germán imperializmus ellen, s ez volna a szláv veszély levezetésének egyetlen módja”.⁴⁴⁷

Elképzeléseit az 1928-ban Bajcsy-Zsilinszky Endre által alapított *Elő-
őrs* c. hetilapban gondolta tovább. Az *íjfűsűghoz* c. írásában tizenhá-
rom pontban foglalta össze a magyarság előtt álló legfontosabb teendő-
ket. Ebben egyetlen pont vonatkozott a külpolitikai feladatokra. Ez a
kitétel a szövetség tervét tartalmazta: „A magyarság a Dunamedencé-
ben, a Balkánon és az Oroszország nyugati szélén élő kisebb államokat
igyekszik egy hatalmas védő és gazdasági szövetségbe egyesíteni, mely
védelem legyen mindnyájának Németország és Oroszország politikai
vagy gazdasági elnyomása ellen”.⁴⁴⁸ A tény, hogy mindez programadó
írásában szerepelt, önmagában mutatja, hogy gondolkodásának megha-
tározó elemévé nőtte ki magát a kelet-európai összefogás eszméje.

A pár hónappal később megjelent, *Csűrázűk a jűvű* címet viselő cikké-
ben már úgy jelenik meg az összefogás megvalósítása, mint a magyarság
„történelmi missziója”. Másrészt ebben a cikkben kötötte először össze
a belső reformok ügyét a szövetség gondolatával. Eszerint a magyarság
nem töltheti be „történelmi misszióját”, ha nem képes széleskörű demok-
ráciát, igazságosabb társadalmi berendezkedést megvalósítani. Csak
egy olyan magyar állam és társadalom jelenthet vonzerűt a kis népek
számára, amely a „legszelesebb, legszabadabb, legtöbb igazsűgot osztó
emberi jűvű” ígérétét hordozza.⁴⁴⁹ Érvelése szerint amennyiben a refor-
mok tekintetében nem tud Magyarország az élen járni, akkor szembesűl-
nie kell annak veszélyével, hogy nem csak a környezű országok számára
nem tud mintát nyűjtani, de a határon túli magyarok szemében is leér-
télkedűk. Magyarországgal szemben ugyanis „azok az országok, melyek
részt kaptak a ledűfűtt magyarsűg vűrzű testébűl: mindinkább fűlismé-
rik a történelmi szűksűgszerűsűget, hogy egy új demokrácia felé mozdul-
janak, melynek folytonos erűt adó alapja: a paraszt”.⁴⁵⁰

Az 1920-as évek végére ezen irányű elképzeléseinek legteljesebb kifej-
tését *A béke útja és a magyarsűg* c. tanulmányban olvashatjuk.⁴⁵¹ Összeg-
zű jellege miatt érdemes az írás gondolatmenetét részletesebben ismer-
tetni. Itt Szabó Dezűsű arra figyelmeztet, hogy Magyarországnak nem sza-
bad a nemzetkűzi vérkeringéstűl távol tartania magát, hanem cselekvű,
kezdeményezű politikát kell folytatnia. A magyarsűgnek elű kell állnia
egy „történelmi elgondolással”, amely a nagyhatalmak számára épp annyira
elfogadható, amennyire számunkra kedvezű: „A magyarsűgnek az
élet egyetlen útja az, ha életjogait, fejlűdési feltételeit egy olyan történel-
mi elgondolásba építi bele, mely egysűrsűmind minél több szomszéd nemzet,
Kelet-Eurűpa és a Balkán minél több országának életérdekeire is a leg-
több védelmet s a fejlűdésének legnagyobb lehetűsűgét jelenti”.⁴⁵²

Szabó Dezűsű szerint ez a „történelmi elgondolás” a kis balti államok-
tűl le egészen a Tűrűkorszáig hűzűdű övezetben élű nemzetek katonai
és gazdasűgi összefogását jelentené. Az egyűttműkűdés elsűszűmű elű-
mozdítűja az a kűzűs veszűly, amit Németország és a Szovjetuniű jelent

a térségre. Németország főképp gazdasági fölényével, egyre erőteljesebb terjeszkedő politikájával, míg Oroszország népessége tömegével, kimeríthetetlen erőforrásaival és a proletárforradalom terjesztésének ideológiájával vet árnyékot a kis népek szabad fejlődésére.

Itt is megerősíti, hogy a konföderáció megvalósítása és irányítása lenne a magyarság „egyetemes küldetése”, amely mind a saját, mind pedig a kis népek számára az „élet, szabadság, fejlődés egyetlen útja”.⁴⁵³ Érvétele értelmében túl azon, hogy a közös félelmek a történelmi együttműködés lehetőségét erősítik, a sok tekintetben hasonló történelmi sors számos közös vonást alakított ki ezekben a népekben. Ezen a ponton tehát megjelenik a sorsközösség és az ebből fakadó alkati hasonlóság eszméje. Az író szerint a szövetségben részt vevő államok gazdasági és társadalmi szerkezete is hasonlóságot mutat. Az ipar Csehszlovákiát kivéve mindenhol hátramaradott, a népesség túlnyomó részét a mezőgazdaságban dolgozók teszik ki. Ebből a sajátos, Európa nyugati felétől jelentősen különböző társadalm szerkezeti adottságból Szabó Dezső számára az következett, hogy a megújulás társadalmi bázisa csak a parasztság lehet. Amennyiben Magyarország képes a parasztság társadalomba történő integrálásával egy szélesebb körű demokráciát kialakítani, ez primátust biztosíthat a magyarságnak a létrehozandó szövetségi államban. A magyarság ezen „nagyszerű történelmi missziója szükségszerűen egy magyar falun nyugvó demokráciát jelent”,⁴⁵⁴ ahol a parasztságból verbuválódik az új nemzeti középosztály.

Úgy látta, a szövetség stabilitását erősíti az a tény, hogy a csatlakozó államok egyike sem elég erős ahhoz, hogy a többiekre veszélyt jelentsen, ugyanakkor külön-külön mind védtelen Németország és a Szovjetunió hatalmi túlsúlyával szemben. Tanulmányában külön kitért a csehekre és a szerbekre. A csehek elsősorú célpontjai Németország keleti irányú politikájának, ezért kiemelt érdekük a szövetségben való részvétel. A szerbek kishatalmuk ellenére is felismerik azokat az előnyöket, amelyeket a konföderációban való részvétel jelent. Szabó Dezső fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az összeállítás mentes lenne mindenféle központosítástól, uniformizálástól. Kizárólag gazdasági és katonai együttműködést jelentene, amely a szuverén nemzeti fejlődést nem érintené. Ebben az írásban sem tért ki a gazdasági és katonai együttműködésből természetesen következő közös testületek, intézményrendszer jellegére.

Az európai status quo-ban érdekelt nagyhatalmak számára – szögezte le Szabó Dezső – szintén üdvös a kelet-európai kishatalmak összefogásának gondolata, hiszen egy ilyen konföderáció képes lehet mind a német imperializmussal, mind a bolsevik veszéllyel szemben ellensúlyt képezni, betöltve így a Monarchia által be nem töltött, a kisállamok övezetével, a cordon sanitaire-rel a jelenben betöltetlen kiegyensúlyozó szere-

pet. Továbbá demográfiai mutatói alapján komoly piacot biztosíthat az angol és a francia ipari termékek számára.⁴⁵⁵ Hogy elképzelését a magyar kereskedelmi és ipari érdekeltségek számára is vonzóvá tegye, felrajzolta annak vízióját, hogy a nagy gazdasági egység feletti irányításból fakadóan a magyar gazdasági elit az egyenlő fél súlyával tudná érdekeit megvédeni a külfölddel szemben.

A kelet-európai összefogás vezetésére – mint azt korábbi írásaiban is hangsúlyozta – a magyarság hivatott, aminek következménye, hogy a szövetség természetes központja Budapest lenne. Szabó Dezső eszméinek, „történelmi elgondolásának” a közgondolkodásba történő elplántálását egy hatalmas, összehangolt propagandától várta, melynek fontos eszköze lett volna egy „Kelet-Európa Intézet”, valamint egy, a térséggel foglalkozó folyóirat.⁴⁵⁶

Az *Előőr*sben megjelent 1928-as írások meghatározó vonása a magyarság konföderáción belüli vezető szerepének, európai jelentőségű hivatásának és kulturális missziójának kiemelése. Érvelése tehát számos dualizmuskori önértelmezési toposzt is felhasznált. Ezek közül az egyik a magyarságnak, mint a nyugati kultúra hordozójának műveltségközvetítő szerepe a Kelet felé: „Mi Kelet és Nyugat kapujában nem lehetünk arra hivatva, hogy a germán kultúra 'en détails' szatócsüzlete legyünk. Felszíva Nyugat egész gondolat természetét: nekünk a Balkán, Kelet-Európa s Nyugat-Ázsia adottságaiban kell keresnünk kultúránk hódító feladatait. E népek történetét, nyelvét, etnográfiját, gazdasági, kulturális stb. fejlődését kell saját magyar kultúránk mellett a magyar egyetemek, főiskolák, a magyar gondolat összes műhelyében feldolgozni, hogy Budapest és Magyarország nagy kulturális központjai magukhoz vonzzák e népek ifjúságát, mint a tudás és a jövő gazdag emlői”.⁴⁵⁷

Érdeemes idézni másik két cikkéből, amelyekben sajátosan ötvöződik a magyar hivatásgondolat, és a Szabó Dezső-i eszmevilágban töretlenül ható, az emberiség harmonikus egységéről szőtt utópisztikus vágy. Lírai hangvételű, pátosszal teli írásai közül az első Budapesthez, mint a megvalósítandó konföderáció központjához szól: „Te leszel a népek nagy ölelkezése: Ha teljessé nyílik a nagy magyar álmom: itt fognak megbékélni a temetők. A magyar kenyér tűzhelye előtt, a magyar gyermek bölcsője előtt, a magyar dal minden szívnek érthető nyelve előtt fog örök testvériségre kezét nyújtani a rokontalan magyarnak a szláv, a román, a török. És a germán tigris nem lesz többé mumus a nagy Duna gyermekeinek. Egy óriási bölcső ring lelkemben, bölcsőd eljövendő Hungária. Megímetlek erős vérű álmaimmal, rád csókolom végtelen szárnyaimat: hogy nőjj, és repülj a megígért föld felé. Te leszel a népek fiatal anyja és Budapest ragyogó bölcsőjében fogod táplálni Kelet gyermekeit: új hittel, új gondolattal, új szépségekkel”.⁴⁵⁸

A másik a magyarság heroikus, világtörténelmi léptékű küldetését fogalmazta meg, amely a népek közötti egység megteremtését, valamint az európai kultúra megújítását foglalta magába: „Ma nincs nagyobb egészség: mint magyarnak lenni. Mi a föld, a nap, a kenyér ős parancsait építjük meg az elbetegült Európában. Új hitet, új szépséget, új, erőink szerint való demokráciát. Ma ránk vár a legszélesebb eposz a Duna medencéjében, a hitek és fajok ősi Babelében mi fogunk teremteni egy új gazdag termésű emberi egységet. Ahol minden faj védelme lesz minden fajnak... egy egyetemes hit fogja élő egységgé ölelni őket... a közös célok hite. Szerb, horvát, román, cseh, lengyel, bolgár, török, litván, észt meg fogják hallani a magyar barázda hívását. És összetörnek minden egymás ellen való kardot és csinálnak ekét belőlük”⁴⁵⁹

Az évtized végén, *Az út - előre*, majd 1931-ben *A németiség útja* című tanulmányában ismerteti a kérdéssel kapcsolatos meglátásait. Az utóbbi írásban nyert konkrét megfogalmazást azon tézis, miszerint a kelet-európai népek szövetsége „Európa jövő egysége” felé is fontos lépést jelent. A magyarság „európai jelentőségű szerepe” egybeolvadt annak kelet-európai „vezéri hivatásával”.⁴⁶⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy a kelet-európai összefogásból kinövő összeurópai egység gondolata későbbi írásai-ból sem hiányzik. Jól mutatja mindezt, hogy az 1930-as évek legvégén a gondolat megvalósítása szempontjából reménytelen légkörben is felbukkan az eszme: „A balkán, Nyugat-Ázsia kis népeinek összefogása... új kultúrát, egy új Európát fog teremteni”, ahol már nem a „nagyobb gyilkolási képesség lesz a döntő érv a nemzetek közt”.⁴⁶¹

Az 1930-as évek közepére végső formát öltött Szabó Dezső Kelet-Európa koncepciója, amit a *Magyarország helye Európában: Kelet-Európa* című írásában bontott ki a legteljesebben. Lényegesen részletesebben – bár nem biztos, hogy megalapozottabban – került kifejtésre a térség népeinek korábban hangoztatott hasonló történelmi és társadalmi fejlődése, valamint ezen népek hasonló lelkiségének gondolata. Eszerint a kelet-európai államok csaknem mindegyike századokon át csatatere volt a nyugati kereszténység és a török küzdelmének. E küzdelem során területük több-kevesebb ideig az ázsiai hódítók megszállása alatt állt. A hódoltság és az a történelmi tény, hogy ezen népek legtöbbször már a korábbi századokban is szívott fel ázsiai elemeket, hatással volt fizikai és lelki továbbfejlődésükre. Ebből következően Kelet-Európa népei a különbözőség nagy arányai mellett is „mutatnak fel olyan közös vonásokat, melyeket bátran összegezhethetünk a kelet-európai ember neve alá. E népek egész lelki atmoszférája, tudattalan és tudatos lelki elemeik egybehatása mutat ilyen közösséget”.⁴⁶²

Érvrendszerében a térség torzult társadalomfejlődése is fontos szerepet kapott. Mivel e népek számára – Nyugat és Kelet küzdelme miatt – nem volt megadatva a nyugodt fejlődés lehetősége, igazi városi élet és jelentős polgári réteg csak a legújabb időkben kezdett kifejlődni. Ebből

adódóan nem alakulhattak ki azok a készségek, amelyek szükségesek voltak az ipar, a kereskedelem, a pénzügy, a városok igazgatása területén. Ezeket a feladatokat az arra hajlamosabb „idegen elemek” látták el. Ennek sajátos következménye lett, hogy a polgárisult középosztályban nagy számban voltak német és zsidó származásúak. Legfelsőbb osztályaik, az arisztokrácia a folytonos idegenbe házasodás vagy idegentől származás és leginkább az érdekelkülönülés révén szintén teljesen idegen képződmény a társadalom szélesebb rétegeit adó parasztság számára. Éppen ezért ez utóbbi a népi egyéniség egyedüli hordozója. E népeknek ebből következően történelmi feladatuk is azonos, hisz csak akkor lesznek képesek a közösség valódi érdekeit megjelenítő politikát folytatni, amennyiben a közösségi értékeket egyedül hordozó parasztságból képezik ki saját középosztályukat: „vezető, történelmet és kultúrát alakító” rétegüket. Ez a feladat „Kelet-Európának Nyugat-Európával szemben a fiatalság, s egy új alkotó nagy történelmi tavasz nagyszerű távlatát adja”.⁴⁶³

A szövetség működésének, közös testületeinek legrészletesebb ismeretetését is Szabó Dezso ezen tanulmányában találjuk, azonban az itt megfogalmazottak sem mutatnak túl az általános alapelvek meghatározásán. Eszerint a szövetség tagjainak közös feladata a katonai védelem megszervezése, közös hadsereg felállítására azonban nem kerülne sor. A közös külpolitika meghatározása és irányítása egy legfelsőbb, a tagországok külügyminisztereit tömörítő testület feladata lenne. A közös szerv mellett mindazonáltal minden tagország megtartaná saját külügyminisztériumát és önálló külképviseleteit. Az összefogásnak deklaráltan fontos célja, hogy a tagországok számára gazdasági védelmet és támogatást biztosítson, elsősorban a német gazdasági nyomással szemben. Ebből fakadóan szükséges a gazdasági termelés közös irányítása, összehangolása. Ez a gazdasági együttműködés egy közös piac megteremtését vonná maga után.

Szabó Dezso a kérdéssel behatóbban foglalkozó írásaiban, így itt is hangsúlyozta, hogy a kelet-európai kis népek összefogása a kultúra területén nem jelentene uniformizálódást. Az összefogásnak éppen az lenne a legfőbb értelme és értéke, hogy védelmet és így az önálló fejlődés legnagyobb lehetőségét biztosítja.⁴⁶⁴ Ugyanakkor, miként ebben az írásában is kitért rá, fontosnak tartotta azon intézmények megteremtését, amelyek elősegítik a különböző népek számára egymás kultúrájának megismerését.⁴⁶⁵

Az egy évvel később, 1936-ban született *Haláltánc a kisebbségi kérdéssel* című tanulmányában a magyarság konföderáción belüli vezető szerepének alátámasztására a magyar közgondolkodás hagyományos történelmi érveit sorakoztatta fel. Eszerint a rokontalan, csekély számú magyarság, amikor birtokba vette a Kárpát-medencét, „történelmi értelem nélküli néptöredékeket” talált itt, amelyeket különleges államszer-

vező képességének köszönhetően képes volt egy „új történelmi alkotás egységébe egyesíteni”. A szláv és német néptenger közepén úgy tudott egy sajátos arcú kultúrát létrehozni, hogy közben a latin-keresztény civilizáció előretört védőbástyája volt. Hatalmi súlyával századokon keresztül képes volt arra, hogy Kelet-Európa ezen része ne váljon a kisebb népek marakodásának színterévé, valamint a német vagy „szláv világhatalom” prédájává. Érdekes, hogy a magyarság államszervező képességén túl éppen rokontalan voltát jelölte meg, mint olyan tulajdonságot, amely a „legalkalmasabb történelmi eszközzé” teszi arra, hogy Kelet-Európa népeit egységbe szervezve elhárítsa a német és az orosz veszélyt.⁴⁶⁶

II.

Mint arra Gál István utalt, Szabó Dezső fenti gondolatai alakították ki azokat a szemléleti pályákat, amelyeken az 1920-as évek végétől a kisnépek együttműködésének kérdése tematizálódott a magyar szellemi életben. Melyek voltak ezek a szemléleti pályák? Az eddig elmondottak alapján erről a következő tömör összefoglalás adható: a kiindulási pont a magyar közgondolkodásban 19. századi gyökerekkel ágyazódó veszélytudat volt, amely a német és az orosz nagyhatalmi törekvések, „a két malomkő” szorításának ellenszerét a kisépítési összefogásban ismerte fel.

Szabó Dezső publicisztikájának már az 1920-as évek elejétől – amikor a német veszélyről szólni valóságidegennek tűnt – kiemelt célja volt, hogy felhívja a figyelmet Németország és a németiség hódító törekvéseire és az abból fakadó, a magyarságot fenyegető veszélyekre. Az író a német veszéllyel szemben a magyarság fennmaradásának legfőbb biztosítékát az Európa egységét célzó törekvésekben látta. Ebbe a keretbe illeszthető Kelet-Európa koncepciója, mint a német és orosz terjeszkedés vélt gátja, és egyben mint az európai egység, valamint az emberiség harmonikus együttélése felé vezető folyamat egy állomása.

A koncepció megvalósítását ugyanakkor Szabó Dezső a magyarság történelmi küldetésékként határozta meg, szinte az eszme első megjelenésétől kezdve. Úgy gondolta tehát, hogy a magyarság a kelet-európai népek összefogásának megteremtésében és vezetésében találhatja meg valós történelmi hivatását. A magyarság „vezéri hivatásának” azonban feltétele a széleskörű demokrácia és az igazságosabb társadalmi berendezkedés, amely mintaként szolgálhat a környező népeknek. A magyarságnak tehát mintanéppé, Magyarországnak mintaországgá kell válnia. A magyarság „vezéri hivatása” melletti Szabó Dezső-i argumentáció – hangsúlyosan az 1930-as évek második felétől – a korszak közgondolkodását meghatározó toposzokat is felhasználta, mint amilyen a magyarság államszervező képességére és civilizátori szerepére való hivatkozás.

Érvelése során továbbá hangsúlyozta, hogy az összefogást elősegíti a térség népeinek párhuzamos történelmi fejlődése, egyező társadalmi tagozódása, valamint hasonló lelki alkata. Szabó Dezső mindemellett fontos feladatnak tekintette az egymás megismerését elősegítő intézmények megteremtését az oktatás és kultúra területén.

Ferdinándy Mihály *Középeurópa* című könyvében, számba véve a térségre vonatkozó rendezési terveket, a Szabó Dezső-i vízióban annak egyediségét megkérdőjelezve, nem látott mást, mint a kossuthi gondolat némileg módosított változatát.⁴⁶⁷ Talán igaza van ebben Ferdinándy Mihálynak, amennyiben értékelése a gondolatok kiindulópontját képező szövetségi eszmére vonatkozik. Egy elgondolás azonban nem csak céljában, de céljának igazolásában is lehet egyedi. A nagyhatalmi fenyegetettségből sarjadó szövetkezési igény, amely a védelem, a külügy és a gazdaság területén az együttműködés szükségességét vallotta, valóban 19. századi forrásvidékkel bírt. A mellette szóló Szabó Dezső-i érvelésről, argumentációs eszköztárról azonban bizvást kijelenthető, hogy a két háború közötti időszakban új gondolati pályákat jelölt ki. A képzelt „konföderációs közösség” létének alátámasztására szolgáló sorsközösségi eszme, a nemzeti közösség világán túlmutató hivatás gondolata, a más népek számára történő normaadás eszménye, az egyetemessé mitizált parasztság kollektív messiási szerepe azok a gondolati szálak, amelyek Szabó Dezső elképzelései nyomán átszöttek a kisépek összefogásának korabeli elgondolásait. Ezek a gondolati szálak mind jól láthatóan jelen voltak Szabó Dezső eszme-futtatásaiban és inspirálták a későbbi terveket.

III.

Az előzőekben bemutatott gondolati elemek fellelhetők a kortársak közül többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre, Németh László, Szabó Zoltán, Féja Géza, Kovács Imre írásaiban. Miként azt Szekfű Gyula több helyen kiemelte, Szabó Dezső gondolatai komolyan befolyásolták a Trianon után szocializálódó fiatalok eszmevilágát.⁴⁶⁸ Érdemes hát bemutatni azon ifjúsági köröket, szervezeteket, amelyekre vállaltan hatást gyakorolt Szabó Dezső konföderációs elképzelése.

A Bartha Miklós Társaság 1925-ben alakult, tagjai túlnyomórészt fiatal értelmiségiek és egyetemisták voltak, akik főként az elcsatolt területekről kerültek Budapestre.⁴⁶⁹ A társaság politikai arculatát a sokszínűség jellemezte. A népiség eszméje, majd a népiekkel való kapcsolat azonban mindig meghatározó volt. A társaság vezetői közé tartozott Fábrián Dániel, akinek a nevéhez kötik 1928-as előadása alapján a „turáni-szláv paraszttállam” gondolatát.⁴⁷⁰ Ezt egy ideig a Bartha Miklós Társaság saját rendezési terveként ismerte el. Eszerint a turáni, vagyis a magyar paraszt-

ság és a szláv parasztság életmódja gyakorlatilag alig különbözik egymástól, így az abból táplálkozó népi kultúra is sok hasonlóságot mutat. Ez az életmódbéli, kulturális azonosság képezi az összefogás fundamentumát. Az összefogásnak azonban előfeltétele, hogy Magyarországon, de a környező országokban is a parasztság átvegye az állam irányítását, létrehozva így parasztállamok egész sorát a térségben. Az 1930-as évek elején koncepciójuk módosult. Eszerint a konföderációt hét dunai állam politikai szövetsége alkotná. Ennek értelmében Románia, Jugoszlávia, Bulgária, Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria területei egyesülnének egy gazdasági és államszövetséggé, demokratikus alapon, kifinomodott kisebbségvédelemmel.⁴⁷¹ Jól láthatóan mindkét elképzelés sokat merített Szabó Dezső írásainak eszmevilágából.

A Sarló, hivatalos nevén a Csehszlovákiai Magyar Főiskolai Ifjúság Sarló Mozgalma 1928-ban jött létre a felvidéki Gombaszögön.⁴⁷² A Sarló tagjai szervezetük és Szabó Dezső kapcsolatát a következőképp határozták meg: „A felvidéki ifjúság forradalmasította magában Szabó Dezsőt, hogy az író útmutatása benne életosztó, dinamikus erővé sűrűsödjön az építő erejű magyar forradalom holnapjai felé. Itt a gombaszögi táborban Szlovenszko magyar cserkészei megesküdtek, hogy ezt a programot írják ki cselekvő eszük és izmaik véérébe”.⁴⁷³ A Sarló nem csak a kis népek összefogásának Szabó Dezső-i gondolatát, de az író Kelet-Európai Intézet alakítási tervét is átvette. A Sarló azonban – szemben a Bartha Miklós Társasággal – nem alakított ki külön programot, csupán általánosságban tett hitet a Duna-völgyében élő népek valamiféle szövetségbe szerveződése mellett.

Végül fontos szólni az *Apollo* című folyóiratról, illetve azokról a fiatal írókról és kutatókról, akik a lapban tevékenykedtek.⁴⁷⁴ Ezen fiatalok az 1930-as évek közepén belépve az irodalmi életbe, sem az urbánusokhoz, sem a népiekhez nem csatlakoztak, programjuk éppen a két irányzat közötti ellentét áthidalása volt. A lap 1934-ben jött létre, egy fiatal irodalomtörténész és anglicista, Gál István irányításával. Önmeghatározása szerint az *Apollo* legfőbb törekvése volt, hogy a kultúrán, az irodalmon keresztül elősegítse a közép- és kelet-európai népek közeledését. A népiek és az urbánusok közötti kiegyenlítődés jegyében egyaránt a szerzők között találjuk Márai Sándort, Veres Pétert, Babits Mihályt, Bartók Bélát, Szerb Antalt és Illyés Gyulát.

Gál István az általa szerkesztett és az *Apollo* írói derékhada által készített tanulmányokat tartalmazó *Magyarország és a Balkán* c. könyv bevezetőjében, amely történeti áttekintésként szolgált azokról a kísérletekről, melyek a két világháború között a kelet-európai kis népek összefogását célozták meg, külön kiemelte Szabó Dezső szerepét, nem csupán mint a szövetség gondolatának első hirdetőjét, de mint az *Apollo*, vagyis egy, a kelet-európai nemzetek megismerését segítő folyóirat szellemi atyjáét is.⁴⁷⁵

IV.

Szabó Dezső az írásaiban nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy elgondolásai autochton jellegét kiemelje. Ezért határolta el nézeteit a kortársi elképzelésektől, és a múlt konföderációs terveitől egyaránt. Ennek megfelelően Szabó Dezső kifejezetten ellenségesen viszonyult ahhoz, hogy a fiatal nemzedék mind szélesülő körei veszik át a Kelet-Európa jövőjére vonatkozó elképzeléseit: „Mikor ezt a gondolatot ezelőtt kb. tizenkét évvel és aztán négy évvel később részletesebben felvettem, kis szellemi kegykosztosaim, a zsákmányszimatjuk után lézengő »nemzedékek« magukhoz rántották, s műveletlen és korlátolt agyuk zavaros váladékaival hoztórízították Kossuth dunai konföderációjához, s a Közép-Európa s a Dunamedence címek alatt történt inkább határozatlan próbálgatásokhoz... a kossuthi elgondolás ma már igen sok elemében elévült, s könnyen olyan nyelv- és népbábelt idézhetne elő, mely a rokotalan, kevészszámú magyarságot megfullasztaná. A Közép-Európa-kísérlet előbb-utóbb a német imperializmus eszköze lenne... a szerencsétlen »nemzedékek« mutatásom nyomán egyszerre elkezdtek a szláv orientáció után kiáltozni. Ez igen mély bölcsesség. Ezer évig ugyanis a németség fojtogatott bennünket. Most hát, ha csak a változatosság kedvéért is: fojtogasson a szlávtság. Ha nem is ezer évig, de legalább addig, amíg mi bírjuk szusszal”.⁴⁷⁶

Szabó Dezső a szláv orientációt hangoztató csoportok alatt feltehetően a „turáni-szláv parasztállam” elképzelését zászlajára tűző Bartha Miklós Társaságot értette. A Közép-Európa kísérlet kritikája pedig egyértelműen Németh László elképzelésére vonatkozott, akinek eszmefuttatásait nem egyedül ő tartotta – ugyan tévesen – a Naumann-féle Mitteleuropa-terv 1930-as évekbeli újrafogalmazásának.⁴⁷⁷ Az alábbi ironikus megfogalmazás pedig alighanem az *Apollo* körének kulturális misszióját gúnyolta ki: „Már szellemi és kulturális parlamentet sürgettek, hol bő nemes-lelkűségből mindenik más nyelvét beszélné, mindenik másik irodalmát, művészetét, lelkét élné, és valószínűleg mindegyik a szomszédja tüdejével lélegzene. Így aztán a népek e gyönyörű egyesülésében senki sem tudná, hogy fiú-é vagy lány, rutén-é vagy albán. A testvéresülés aztán annyira menne, hogy a finn a maga vizsketését a görögön vakarná meg, és az elhunyt török helyett egy élő lengyelt tennének koporsóba”.⁴⁷⁸

Szabó Dezső azonban, mint az idézett szövegből is kiderült, nem csak a fiatalok rendezési terveitől, de a korábbi konföderációs tervektől is elhatárolta saját koncepcióját. Első, a kérdést felvető 1927-es cikkében még mint a kossuthi tanítás aktuális értelmezője lépett föl, azonban az 1930-as évek közepén már fontosnak tartotta elképzelése sui generis jellegét megvédeni azzal szemben. Ekkorra már a kossuthi koncepciót túlhaladottnak nevezte, hiszen – mint fogalmazott – az „nyelv-, és nép Bábelt idézhetne elő”, valamint „a rokotalan, kevészszámú magyarságot meg-

fullasztaná”. Ezt a deklarációt azonban írásaiban nem követi ezen minősítést alátámasztó elemzés. Érdeemes megjegyezni, hogy retorikájában a „nép- és nyelv Bábel”, valamint annak ellenpólusa, az „uniformizálás” visszatérő verbális stigmaként szerepelt mindazon elgondolással szemben, amely rokonítható lehetett az övével.

Szabó Dezső a tanulmányaiban Kossuth Dunai Szövetsége mellett Jászi „Keleti Svájcával” szemben pozícionálta saját elgondolását. Ebben az elhatárolódásban kevésbé az eredetiség védelme, mint inkább a kompromittáló párhuzam lehetősége motiválta. Hogy Jászival, illetve tervével való rokonítás mennyire árnyékot vetett bármely elgondolásra, jól példázza Ottlik László – a *Magyar Szemlé*ben az 1920-as évek végén megjelent – írásának sorsa.⁴⁷⁹ A szerző az elutasító visszhangokra válaszul külön tanulmányban volt kénytelen „Új Hungáriáját” megvédeni a „Keleti-Svájccal” való rokonítás ódiumától.⁴⁸⁰

Szabó Dezső életidegen filozopternek láttatta Jászit, akinek racionalításában leegyszerűsítő, a gazdasági szempontoknak elsőbbséget biztosító teorémái nem érintették az élet valóságait. A *végzet ellen* című 1938-as írásában Naumann Közép-Európjával vonja közös nevezőre Jászi koncepcióját, azon az alapon, hogy végkifejletében mindkettő a magyar államiságot számolta volna fel.⁴⁸¹ Miként korábban láttuk, ebben az esetben sem a tételes összemérés és elemzés szolgált a különbségtevés és elhatárolódás eszközeül, sokkal inkább a retorikai fordulatok és szuggesztív képek. Jászi esetében emellett a személyiség kritikájából kívánta diszkreditálni magát a koncepciót: „Ez a gyökértelen intellektüel, aki a zsidóságból a vérkeresztelés és tanulmányai révén sok tekintetben különőtt, de semmi szerves kapcsolata nem volt a magyarsággal, és nem ismerte a magyar adottságok történelmi jelentőségét: tisztán racionális, logikai elgondolás révén, és szintén a gazdasági zsargon alátámasztásával akarta megoldani a szerves történelmi közösségek végtelen sok élő elemmel bonyolult problémáit”.⁴⁸²

V.

Az a gondolat, miszerint a magyarság a történelmi hivatását a Németország és Oroszország között húzódó térség népeinek összefogásában és vezetésében találhatja meg, Szabó Dezsőnek már az 1928-as, az *Előőr*sben megjelent cikkeiben szerepelt. Ezekben az írásokban a magyar vezetés a belső társadalmi reform feltételéhez volt kötve: a mintanép szerep betöltéséhez. Másrészt a „vezéri hivatás” történelmi-kulturális igazolást kapott a magyarság múltban betöltött kultúrközvetítői szerepével. Ez a hivatkozás az 1930-as évek második felétől kiegészült Szabó Dezső érvrendszerében a magyarság államszervező képességének, kultúraterem-

tó erejének, a múltban betöltött európai érdekű védgát-szerepének, a népek közt békét teremtő történelmi missziójának a magyar nemzeti tudatban mélyen élő toposzaival. A vezető szerep igazolásában az érvek között érdekes módon a magyarság rokotalansága is feltűnt.

Juhász Gyula a Horthy-korszak utolsó éveinek eszmetörténetével foglalkozó könyvében felhívja a figyelmet arra, hogy a korszakban nem csak Bajcsy-Zsilinszky Endrénél, valamint a népiek köréhez tartozó íróknál kapcsolódott egybe a magyar hivatástudat a kisépek összefogásának gondolatával, de azoknál, az elsősorban a *Magyar Nemzet* köré szerveződő konzervatív irányultságú tollforgatóknál is, akik ellenszenvvel tekintettek a német térnyerésre, és a szélsőjobb megerősödésére.⁴⁸³ Közülük kétségkívül maga a lap főszerkesztője, Pethő Sándor képviselte a legmarkánsabban a magyarság történelmi missziójaként felfogott szövetségi gondolatot. Nem véletlen, hogy Pethő 1940-ben a németveszély prófétajának, a nyilas-ellenes kirohanásairól is ismert, a konföderációs gondolatot immáron csaknem másfél évtizede hirdető Szabó Dezsőnek teret biztosított napilapjában, a *Magyar Nemzetben*.⁴⁸⁴

Pethő Sándor cikkeiben a nagyhatalmi protektorátus elkerülésének egyetlen módját abban látta, hogy a „kisebb népek egy karámba zárkoznak”. Pethő argumentációja az összeállásban betöltött magyar vezető szerep mellett a múlt érdemeire épül, mint azt az 1939 végén született *Dávid és Góliát* című cikke mutatja: „A magyar nép nagy órája akkor fog elérkezni, ha saját múltja felé fordulva és a maga hivatástudatának szózatát megszívlelve, felemelkedve az idők színvonalához, elére áll a kisépek felsorakoztatásának, és a maga mélyebb politikai kultúrájával, kulcs helyzetének történelmi öntudatával, szellemének előkelőségével, ruganyosságával és önzetlenségével magáévá teszi és küldetéseszméjével egyesíti az egymásra utalt kis népeknek egységes védőtestbe szervezését”.⁴⁸⁵

Juhász Gyula az elemzésében a Pethő-féle „hagyományosabb irányzat” és a népiek, elsősorban Szabó Zoltán szemlélete közötti különbséget abban láttatta, hogy míg az utóbbiak a magyarság elsőbbségét a gyökeresen megújított Magyarország vonzerejében, az ehhez kapcsolódó mintanép-mivoltban kívánták megalapozni, addig az előbbi a múlt érdemeivel igazolta a magyarság jövőre vonatkozó primátusát.⁴⁸⁶ Kétségtelen, hogy mind Szabó Zoltánnál, mind Németh Lászlónál az irányító szerep betöltésének feltételeként szerepelt a belső reform megvalósítása, míg Pethő Sándor cikkeiben ezzel a gondolattal nem találkozunk.

Szabó Zoltán a *Magyarság és Közép-Európa* című, 1939. augusztusi írásában „új magyar agráréletforma” kialakításáról értekezett, amely, mint fogalmazott: „minden közép-európai kisép számára minta” lehet.⁴⁸⁷ Ennek a megvalósításában rejlik a „két pogány” birodalom között elterülő Közép-Európán belül a magyarság primátusa: „Amennyivel előbb csináltuk meg a parasztság fölemelését, az, hogy mi adtuk a tervet és az,

hogy mi valósítottuk meg legelőbb, nagyon megbízható anyagi, szellemi, példaadási primátust biztosít a magyarságnak”.⁴⁸⁸

Németh László kiindulási pontja meggyezik az eddig idézett szerzőkével, hiszen maga is a nagyhatalmak fenyegette „kis népek övében” a kiutat egy „új centripetális erő” megjelenésében látta.⁴⁸⁹ Meggyőződése szerint a magyarság küldetése abban áll, hogy mint századok óta annyiszor, ennek a centripetális erőnek támasztékot adjon. Németh László hite szerint ez a támaszték a kisépek összefogásának gondolata, amely „eszme elterjesztése” a magyarság hivatása.⁴⁹⁰ Mindennek feltétele azonban a belső reform, amely „az egész kis népek zónájához szól: a szomszéd országok számára mozgalmi példát terem” és egyben biztosítja a magyarság primátusát a szövetségben belül.⁴⁹¹

A konzervatív irány és a népiek érvelésének megkülönböztetése tehát nem alap nélküli. Ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy miként Szabó Dezső kései írásait, úgy Németh László és Szabó Zoltán eszmefuttatásait is átszövik a kulturális-történelmi fölénytudat megnyilatkozásai. A vezető szerep igazolásaként Németh László is hivatkozik a múltra, arra, hogy „mi vagyunk itt a leeurópaibb történelmi nép”,⁴⁹² miként Szabó Zoltán is a történelmi múlt tapasztalataira utalva fogalmazott úgy, hogy „ezt a fölényünket kell megtartanunk és kiépítenünk”.⁴⁹³ Mindkét gondolat: a mintanéppé válás, mint a primátus szükséges feltétele, valamint a kulturális fölény, mint a vezetést megalapozó történelmi adottság egyaránt sajátja Németh László és Szabó Zoltán munkáinak, miként gondolataik ősforrásának, Szabó Dezső írásainak is.

4. 5. SZABÓ DEZSÓ MÚLTSZEMLÉLETE

Szabó Dezsó műltszemlélete kapcsán mélyen gyökerező meggyőződés, hogy azt az úgynevezett függetlenségi-protestáns történelemértelmezések közé lehet sorolni. Ezen értékelés azonban nem veszi figyelembe, hogy az író műltszemléletének egybekacsolása a függetlenségi történelemértelmezéssel Szabó Dezsó életművének pusztán egyik szakaszára igaz. A magyar historiográfia kérdéseivel foglalkozó munkákban kevés utalást találunk Szabó Dezsó műltszemléletére vonatkozóan, ezek azonban megegyeznek abban, hogy az írot – minden esetben összeboronálva Németh Lászlóval – a Habsburg-ellenes függetlenségi történelemszemlélet két háború közötti újrafogalmazójaként tartják számon, aki élesen szemben állt Szekfű Gyula történetírásának eszmeiségével.⁴⁹⁴

I.

Szabó Dezsónek a protestantizmus lényegéről, történelmi és kulturális szerepéről, a magyarság életében betöltött helyéről formált gondolatai az életmű egészét átszövik. Ezen gondolatok értelmezésekor, a lehetséges kontextusok feltérképezése során egy több szempontból jelentős hatástörténeti irodalommal is számolnunk kell. Szabó Dezsónek a protestantizmust érintő nézetei a kortársak közül többek között Ravasz Lászlót, Révész Imrét, Sebestyén Jenőt, Karácsony Sándort, Németh Lászlót, Móricz Zsigmondot és Ady Endrét sarkallták vitára. Mindezt kiegészítve Szabó Dezsónek Makkai Sándort, Baltazár Dezsőt, Sebestyén Jenőt, Ravasz Lászlót, vagy éppen Tavasz Sándort illető maró kritikáival, azt a kijelentést is megkockáztathatjuk, hogy az író témákat érintő tanulmányai, valamint az ennek nyomán született gondolati reflexiók kirajzolják a huszadik század első felében a magyar reformátusságon belüli önmeghatározási típusokat és irányokat.

Fontos kiemelni, hogy a hatástörténeti irodalom súlypontja egyértelműen a két világháború közötti időszakra esik, amelyen belül a recepció fő irányát a Szabó Dezsó-i kultúrprotestantizmus, és azon belül műltszemlélete elutasítása képezte.⁴⁹⁵ Az író legkövetkezetesebb kritikusaknak Sebestyén Jenő, a budapesti teológia dogmatika professzora, a *Kálvinista Szemle* főszerkesztője, a „történelmi kálvinizmus” irányzatának spirituusz rektora, valamint Révész Imre egyháztörténész, a „lelki kálvinizmus” 1920-as években fogant eszméjének megfogalmazója bizonyult.⁴⁹⁶ Szándékaik között párhuzamot teremtett, hogy mindketten hitvallásos alapon, a személyes hitéletet középpontba állítva képzeltek el a református egyház háború utáni megújulását. Az útkeresés ezen irányja kifejezte

az előző korszak szellemi légkörét uraló liberális kultúrprotestantizmus-sal való szakítást, amely nem a bensőséges vallásosságban, a hitelvekben, hanem a protestantizmus egyetemes kultúrtörténeti jelentőségében, valamint a magyar protestánsok nemzeti feladatvállalásában látta az egyént a felekezethez kapcsoló azonosulási pontokat.⁴⁹⁷ A két bíráló Szabó Dezsőnek a két világháború között a protestantizmusra vonatkozó gondolataiban a kultúrprotestantizmus gondolatkörének sajátos, annak századfordulós formájánál is visszásabb variánsát látták. Bírálatauk lényegi mondandója az volt, hogy szemben Szabó Dezső teoremaival, a kálvinizmus tartalma mélyebb és gazdagabb annál, mintsem azonosítani lehetne a nemzeti közösség önállósága érdekében vállalt történelmi szereppel. Mindenkori feladata pedig nem merülhet ki a nép társadalmi vezetésében: nem válhat kizárólag „nemzetmentő szociológivá” anélkül, hogy ne lenne elsődlegesen „vallás és keresztyénység”.⁴⁹⁸ Sebestyén Jenő megfogalmazása szerint Szabó Dezső hangoztatott elveivel túllépett a kultúrprotestantizmus hagyományos szemléleti keretein, ugyanis míg ezen utóbbi számára a nemzeti feladatvállalás mellett a vallás még játszott mellékes szerepet, addig „Szabó Dezsőnek szinte már kellemetlen... hogy a kálvinizmus még vallás is akar lenni”.⁴⁹⁹

Az állampárti időszakban kezdetben az életmű köré vont hallgatás, majd a pártfeladatként kiosztott „értékelések” légkörében Szabó Dezsőnek a protestantizmushoz fűződő viszonya fel sem merülhetett, mint vizsgálódás tárgya. Az állampárti értékelési monopóliumnak az 1970-es évek legvégén bekövetkező oldódásával a kérdés ismét előkerült, és ennek fórumát éppen a református egyház sajtóorgánumai, kiadványai biztosították. Ekkor jelentek meg a *Confessio*, illetve a *Református Egyház* hasábjain Szabó Dezsőnek a kálvinizmushoz fűződő kapcsolatát bemutató és elemző írások, amelyek mindig kiemelték azt, hogy az író menyire meghatározónak tartotta református gyökereit.⁵⁰⁰ Az írásokban az elkötelezettség fontos megnyilvánulásaként említették Szabó Dezső végrendeletét, amelyben az író művei szerzői jogát „második édesanyjára”, a Kolozsvári Református Főgimnáziumra hagyta. Érdemes megjegyezni, hogy az 1980-as évek közepén a Református Egyház Zsinatának sajtóosztálya adta ki Budai Balogh Sándor *Vadvizek futása* című munkáját, amelyben Szabó Dezső szövegei, és a szerző saját írásai mutatták be az író kolozsvári éveit azzal az egyértelmű üzenettel, hogy Szabó Dezső „a református kollégium fia volt! Hűséges, tántoríthatatlan fia!”⁵⁰¹

A rendszerváltozás után az 1990-es évek első felében számos munka hagyományozta tovább a fenti Szabó Dezső képet.⁵⁰² Ettől eltérő megvilágításba helyezve jelentek meg Szabó Dezsőnek a protestantizmus szerepéről megfogalmazott gondolatai az 1990-es évek elején újrainduló *Protestáns Szemlében*. Az írások a református egyház helyzetét, a jövő útjait számba véve idézték meg Szabó Dezsőnek a kérdést érintő eszme-

futtatásait, olyan kritikai kommentárral látva el azt, amely a két világháború közötti bírálatok szellemét idézte.⁵⁰³

A recepció évtizedeket átívelő anyagát áttekintve mondhatjuk azt, hogy a kritikus, illetve a méltató írások közös jegye, hogy értékeléseikben Szabó Dezsőnek a két világháború között született írásaira reflektáltak. A központi kérdéssé így Szabó Dezső kultúrprotestantizmusának megítélése vált, amely egyszerre jelentett harcos identitásvállalást, és bizonyos értelemben vallási indifferentizmust. Az értékelés ezen alapvető meghatározottsága mellett feledésbe merült Szabó Dezső protestantizmus-szemléletének másik arca, amelyet az 1910-es években a *Nyugatban* és a *Huszadik Században* publikált tanulmányok rajzoltak ki.⁵⁰⁴ Miként az is elkerülte az elemzők figyelmét, hogy Szabó Dezső harcos identitásvállalása, s ezzel szoros összefüggésben elköteleződése a függetlenségi történelemszemlélet irányába csak a húszas évek második felének fejleménye. Nem beszélhetünk tehát Szabó Dezső protestantizmus-szemléletének és ezzel szoros összefüggésben műltszemléletének konstans jellegéről, sokkalta inkább a különböző korszakokban megfogalmazott elképzelések alapvető különbözőségéről.

Éppen a fentiek okán, munkám jelen részében arra vállalkozom, hogy nyomon kövessem Szabó Dezső protestantizmusról formált nézeteinek, s ahhoz kapcsolódóan műltszemléletének változásait. Mondandónk eszenciáját részben megelőlegezve kijelenthetjük, hogy a háború előtt egy kultúrkritikából kinőtt történetfilozófiai rendszer alárendelt elemeként jelent meg az író protestantizmus-bírálata. Ezzel szemben a húszas években a magyar múlttól alkotott Szabó Dezső-i vízióban a protestantizmus szinte az egyedüli pozitív történelmi tényező szerepét töltötte be. Az életpálya különböző szakaszaihoz tapadó ítéletek nem pusztán előjelükben, de látószögükben is eltértek egymástól. Egyik esetben a protestantizmus mint az európai kultúrkörhöz kapcsolódó, annak egyensúlyvesztésében szerepet játszó szellemi-vallási mozgalom találtatott könnyűnek, míg a másik esetben mint a nemzeti identitás lényegi kifejezője emeltett piedesztálra.

II.

Mint arra emlékezhetünk, Szabó Dezső az individualizmus csapdájából való utat először az európai kultúra egészét átható katolikus reneszánsz lehetőségében ismerte föl. A felismerést későbbi visszaemlékezéseiben 1906-os párizsi tanulmányútja tapasztalataira vezette vissza. Önéletrajzában így emlékezett vissza Párizs reveláló hatására: „A kálvinista apák és anyák fiát, a kolozsvári református kollégium gyermekét... ezer titkos vonzással húzta maga felé az Egyház roppant egysége”.⁵⁰⁵

Érdemes talán megjegyezni, hogy azon francia intellektuelek körében, akik a „kereszténység nélküli katolicizmus” híveinek vallották magukat, a katolicizmus iránti adoráció egybekapcsolódott a protestantizmusnak, mint az anarchia szellemének kiátkozásával. A protestantizmusnak azon olvasata, miszerint az a társadalmi rend bomlasztója, széles körben érvényesült a századfordulós Franciaország szellemi életében⁵⁰⁶ és talán Szabó Dezső ezirányú gondolatainak forrását is itt kell keresnünk. Mindenesetre a fehérvári tanári évek a katolikus reneszánsz gondolatának jegyében teltek.

Érdemes betekinteni Szabó Dezső korabeli cikkeinek a magyar múltat megítélő passzusaira. A kereszténység felvétele úgy jelenik meg, mint egy adomány, amely lehetővé tette a „nagy szellemi egységbe” való belépést. Történelemszemléletében Szent István szerepére, illetve a kereszténység felvételére vonatkozóan nyomát sem találjuk a két világháború közötti markáns elutasításnak. Szent István politikai akarata úgy tűnik fel, mint ami találkozott a magyarság belső igényével: „Szent Imre ékesen beszélő példája annak a gyors és mélységes változásnak, mely Szent István alatt új életre hozta a nemzet lelkét. A magyarok ezrei mohón tartják oda tüzes ösztönöktől égő testöket a keresztvíz alá.” Az idegenből jött papság szerepe is egészen másképpen tűnik fel, mint a háború után: „Az országot előzőnlő, nagy szívű hittérítők jó része még a nép nyelvén sem tud, de szemeikből, honnan kiragyog a hívő lélek fénye, és a kezükben tartott keresztről bekiált a szívekbe a diadalmas keresztény eszme, s a kútfők mellett kialszik a pogány áldozatok tüze.”⁵⁰⁷ A fenti eszmefuttatások után nem csodálkozhatunk azon, hogy a város katolikus püspöke, Prohászka Ottokár dicsérte a „mélységes mély igazságú” gondolatokat megfogalmazó tanárt.⁵⁰⁸

Történelemszemléletét a szocializmus jelentette új társadalmi rend eljövételébe vetett bizalom korszakában is a comte-i történetfilozófiai vélekedései határozták meg. Comte hatása különösen szembetűnő a valóság mibenlétére, a katolicizmus és protestantizmus történelmi szerepére vonatkozó Szabó Dezső-i ítéletekben. Comte, akit Szabó Dezső „a most alakuló új kor Szent Ágostonának” nevezett, a katolicizmusra mint az emberi bölcsesség remekművére tekintett, amely nem pusztán vallási, de sziklaszilárd társadalmi és politikai normákat is felállított. Ennek következtében alkalmassá vált arra, hogy a mindig szétmutató egyéni érdekeket egy stabil társadalmi rend keretébe szervezze. A középkor végétől kezdődően számos szellemi jelenség mosta alá, több hullámban. Ezek közé tartozott individualista, antiszociális jellegénél fogva a társadalom egységének szövetét mélyen roncsoló protestantizmus is. Comte látomása szerint a több évszázada tartó széthullási folyamat végén a pozitívizmusra vár a társadalmi kötelékek újrateremtése.⁵⁰⁹ Szabó Dezső maga is a reformációig vezette vissza a társadalmi széthullás kezdetét:

„A mindent intézményekben objektíváló egyházi monarchikus társadalom ellen három nagy individuális áram jelenik meg, melyek végzetes logikus kapcsolatban vannak egymással: a protestantizmus, a karteziánizmus és a romanticizmus. Luther, Kálvin, Descartes, Rousseau nevei jelölik annak a szellemi fejlődésnek kanyarulatait, amely a hit, a megismerés és a morál terén a modern anarchiához vezetett... mind a három anarchikus princípiumra, a tiszta egyénre épít szociális bizonyosságokat.”⁵¹⁰

Szabó Dezső szerint ezen anarchikus princípium homokjára épített újkori társadalom teljesen terméketlenné vált, mivel minden életképes közösség alapja az egyén által megkérdőjelezhetetlen életelvek rendszere. Amely társadalom erről lemond, idővel önmagát számolja föl. Ennek a történelmi törvény rangjára emelt elgondolásnak az igazolását a protestantizmus sorsával vélte megjeleníthetőnek: „... bizonyos zsarnoksági princípium semmilyen életképes közösségből sem küszöbölhető ki. Más különben az a sokat említett tragikus eset áll elő, ahogy a protestantizmus közösségbe hívta az embereket a szabad vizsgálódás elvével: Gyerekek. Alakítsunk egy erős együttlevést azon az alapon, hogy mindenki szétfuthat arra, amerre tetszik, és akkor, amikor jónak látja. Az ilyen elvi alap is hozhat létre ideig-óráig valami negatív közösséget, melyet a közös támadások és védekezések érdeke összetart. De ez csak múltó, felületes, külső kapocs, s a közös veszély múltán szétzüllik.”⁵¹¹

Specifikusan a vallás területén vajon mihez vezet a protestantizmusban történelmi alakot öltött anarchikus princípium? Szabó Dezső úgy gondolta, hogy a lényege szerint minden dogma tagadására épülő „protestáns elv” végül elvezetett a saját használatra kreált magánvallásokhoz, amelyeket csak egy érzelgős, alaktalan istenkép kapcsol egybe. Eszerint a 19. századra megszületik egy olyan „Isten...”, mely többé már nem a dogmák istene, hanem egy alaktalan, fényes impotencia, egy minden tüdőbeteges varróleánnyal együtt síró tehetetlen jóság, a világ pórusain kicsepegő líra.”⁵¹² A fenti istenképre – szötte tovább gondolatát Szabó Dezső – nem lehet közösséget építeni. A protestantizmus tehát éppen azt a funkciót nem képes betölteni, amit Szabó Dezső mindenek fölé helyezett: az embereket egybekapcsoló közösségi kohézió biztosítását. Eddigi fejtegetéseink rövid összegzéseként mondhatjuk, hogy a háború előtt Szabó Dezső világvégén belül a protestantizmus mint az eszményi társadalmat összekapcsoló mentális egység történelmi antitézise vált bírálat tárgyává.

Rendkívül érdekes, és a két világháború között született írások nyomán kialakult Szabó Dezső képnek ellentmond, hogy az író szinte kizárólag egyetemes kultúrfilozófiai összefüggésben foglalkozott a protestantizmussal, anélkül, hogy azt a magyarsággal, a magyar történelemmel kapcsolatba hozta volna. Egyetlen rövid írás foglalkozik a magyar protestantizmussal, az 1913-as *A magyar protestantizmus problémája*

című tanulmány.⁵¹³ Szabó Dezső a halálát közvetlenül megelőző időszakban, 1944 decemberében írott önéletrajz-szakaszban ezen írását mint széthulló, gondolatilag bizonytalan munkát jellemezte, amelynek „mai elolvasása igazán nem düllesztett büszkeségi tokát a lelke alá.”⁵¹⁴ Az írás az általunk megrajzolni kívánt kontextus ismerete nélkül szinte értelmezhetetlen. De még ez sem adhat választ – ha nem is feloldást, de magyarázatot – számos, a cikkben felbukkanó gondolati salto mortale-ra, amennyiben nem vesszük figyelembe a személyes indulatoknak,⁵¹⁵ és a Nyugat körében közhelyszámba menő gondolatoknak a tanulmányra gyakorolt alakító szerepét. Ezen utóbbiak körébe tartoztak Adynak a protestantizmus és szocializmus szükségszerű szövetségéről, a református egyháznak a hatalom és a katolicizmus előtti behódolásáról szőtt elgondolásai.

A költő protestantizmus-meghatározását, miszerint az a haladás szelleme, az „emberiség jobbuló vágya”, Szabó Dezső csak a jövőre vonatkoztatva vette át: a protestantizmus a „folytonos haladás szervévé” válik, mihelyst „a szociáldemokrácia harcosszervezetévé” lesz.⁵¹⁶ Emellett a tanulmányban a katolicizmus, illetve a protestantizmus lényegére, múltbéli szerepére vonatkozóan a már jól ismert szempontokkal és jelzőkkel találkozunk. Eszerint a protestantizmus princípiuma anarchikus, „alapja a fül- és szemsértő illogikum.” A történelemben két nagy szolidaritás-teremtő eszme tűnt föl, amely érvényesítette a „societas elvét”: a katolicizmus és a szocializmus. A protestantizmus gyakorlatilag önmagát feladva e kettő közül választhat, amely a téma beállításából fakadóan egyben a múlt és a jövő közötti döntést is magában hordozza.

Ami a cikk kapcsán a későbbiek ismeretében a legérdekesebb, az Móricz Zsigmond hozzászólása, és az arra adott válasz Szabó Dezső részéről. Móricz az írásában azokat az argumentumokat sorakoztatja a protestantizmus mellé, amelyek egy évtized múlva Szabó Dezső írásaiban fognak visszhangozni. Móricz elsősorban azt nehezményezi Szabó Dezső tanulmánya kapcsán, hogy az nem tükrözi a magyarság és protestantizmus szerves, szétválaszthatatlan egybefonódását a múltban. Azt, hogy a történelem folyamán a protestantizmus ügye mindig egyet jelentett a magyarság ügyével. A kálvinizmus a „magyar faj szükségére teremtett szervezetként” jött létre, és így szerepe is „elsősorban nemzeti feladat vállalását jelentette”.⁵¹⁷ Szabó Dezső a válaszában megkérdőjelezte a protestantizmus és a magyarság problémája közti azonosítás létjogosultságát. Mint fogalmazott: „a magyar katolicizmus problémája éppen úgy a magyarság problémája. A magyarság problémája volt ez Pázmányban és a költő Zrínyiben, akik éppen egy nagy nemzeti koncepcióból voltak a protestantizmus ellenségei. A protestantizmusban látták annak a lelki egységnek anarchikus széttörését, mely egyedül szorította volna egy védő testté Magyarországot a török ellen, és biztosította a kultúrrokonságot Európa sok százados kultúrájával.”⁵¹⁸

III.

1920-ban Szabó Dezső a *Nyugatban*, valamint a *Huszedik Században* megjelent tanulmányainak egy részét *Egyenes úton* címmel külön tanulmánykötetben jelentette meg. A könyvhöz írt előszóban múltja nagy tévedésének nevezte, hogy a kereszténység „embermozdító nagy lelkét halottnak látta”.⁵¹⁹ A gesztusban nem szabad pusztán az új politikai hatalomhoz való idomulást, a keresztény kurzushoz való dörgölözés jelét látni, ugyanis az 1917 óta készülő regényéből, *Az elsodort faluból* kicsendülő gondolatok már jelezték a fehérvári évek eszméjéhez való újraközelítés lehetőségét. Érdeemes a regényből idéznünk Farkas Miklós monológját: „Háromszáz éven át voltak kálvinisták, makacsul, kötekedőn, és káromlón az őseim. És bennem felcsuklik az ősz katolicizmus mint egy letagadott lélek. Mert látod, az ember olyan egyedül marad, ha protestáns, úgy didereg! A vallás pedig azért van, hogy együtt legyünk, a vallás az egymásra ismert, fájdalmas emberek összeölelkezése. És nekünk, magyaroknak százszorosan az a vallás kell, amely egybe hoz és együvé tart”.⁵²⁰ Ez azonban csak az egyik eszmeszólama volt a regénynek, és a tragikus sorsú, akaratgyenge, a múlt Magyarországot szimbolizáló költő-géniusz vallotta. A másik eszmeszólam szerint – és ez uralja a későbbiek során Szabó Dezső gondolatvilágát – nem a vallásnak, nem a katolicizmusnak, és főleg nem a „meddő protestantizmusnak” kell a nemzetet egységbe fognia, hanem a magyarságnak kell vallássá válnia. Ennek hirdetője a regényben a cél- és tett-ember Bőjthe János, a jövő magyarja, aki szerint a „szétronszolt magyar fajnak egy új hit, egy új fanatizmus fog egységet adni: a magyarságé”.⁵²¹ Szabó Dezső számára ennek az egységnek való alárendelődés a felekezetek egyedüli szerepe és értékmérője. A reformáció ünnepén 1919-ben, a budapesti teológián tartott előadásában arról beszélt, hogy a történelmi változások a katolicizmust és a protestantizmust egy táborba szólították, a „keresztény-nemzeti egység boltozata” alá. Ebben a helyzetben nincsen helye semmilyen, az egységet bomlasztó parciális identitásnak. Egyértelmű az író fenntartása, a protestáns önanonosságot meghatározó – a 16. századtól induló szabadságküzdelmeket a középpontba állító – történelmi narratívával szemben: „a protestáns magyarnak éreznie kell, hogy gyökerei visszanyúlnak Szent István ezer éves Magyarországnak lelkéig”.⁵²²

IV.

Közismert, hogy Szabó Dezső a húszas évek legelején szakított és élesen szembefordult a kurzussal. Pamfletjeiben a Horthy-rendszer elitjére a nem éppen megtisztelő „görénykurzus” elnevezés mellett előszeretett

tel használta a „svábkurzus” megjelölést is. Az elnevezés szándéka szerint arra utalt, hogy az államgépezet, a kulturális és tudományos élet irányító helyei, az oktatási intézmények és a sajtó vezető pozíciói Magyarországon a német gyökerű asszimiláns réteg kezében összpontosult. Itt érkezünk el a Szabó Dezső-i helyzetértékelés egyik legfontosabb összetevőjéhez, amely az 1920-as évek elejétől az író haláláig uralta azt: a német veszély gondolatához. Ez a veszélytudat, és a hozzá kapcsolódó németellenesség mélyen meghatározta történelemszemléletét, társadalomkritikáját, a magyarság szerepéről kialakított felfogását, és természetesen a hazai németekről, illetve a német háttérű asszimilánsokról formált képét. A kurzussal való együttmenetelés rövid időszaka után – amelynek idején maga is „Szent István ezeréves Magyarországának lelkéről” szónokolt – történelemszemléletében az 1910-es években használt polgári radikális elemek tértek vissza. Az ezeréves magyar történelem ismét a nép, a magyarság vesszőfutásaként tűnik fel, a magyar állam pedig embernyomorító gépezetnek.

Szabó Dezső a magyar történelemre előszeretettel használta az „ezeréves kínzókamra”, vagy az „ezeréves babiloni fogság” metaforát. A kínzók, illetve a perzsák szerepét ebben a narratívában az úgynevezett germánság töltötte be. Egyrészt, mint akik a honalapítás óta állandó külső nyomást, fenyegetést gyakoroltak a magyarságra. Meg kell jegyeznünk, Szabó Dezső a legkevésbé sem differenciált a minden szempontból különböző történelmi alakzatok – a Habsburgok, Bismarck, a Német-római Császárság, a Weimari Köztársaság, vagy éppen a Harmadik Birodalom – között, hanem a germánság megjelölés alatt en bloc kezelte a különböző történelmi alakzatokat. Meg kell jegyeznünk, hogy *Az elsodort falu* előtti írásaiban ugyan történik utalás a német imperializmusra, azonban mindenfajta magyar vonatkozás nélkül.⁵²³ *Az elsodort falu*ban jelenik meg a német hatalmi ösztön magyarságot fenyegető jellege. A regényben a német hadsereg és állam képviselői pozíciójukat kihasználva, gyakorlatilag mint megszállók ráteszik kezüket a székelyföldi bányákra, az ott élő magyarokra pedig úgy tekintenek, mint egy „ausztráliai gyarmat” „bennszülőtteire”.⁵²⁴ A német veszély „ezeréves tanúsága”, amiről Ady is szólt, azonban csak a húszas években válik Szabó Dezső történelemszemléletének részévé.

Másrészt a Szabó Dezső-i múltszemléleti narratíva értelmében a „germánok”, mint „idegenek”, Szent István óta döntő szerepet játszanak az állam irányításában, hatalmukat mindig a magyarság kiszorítására, félreállítására felhasználva: „az államélet legfőbb irányításánál idegen érdekek befolyása, idegen szemek látása, idegen együvé tartozók szolidaritása lesz jelentős tényező. A hitet hirdető idegen, a betűt tanító idegen, a várost építő idegen... fejedelmi védelmet, kiváltságot kap az országban. Az ősmagyar pszichét pedig tüzes vasak, korbácsok, hóhérok, az új

államrend irtózatossá nevelő eszközei égetik, tépik, tiporják, annyiban van maradása, amennyiben sikerül őt kirémíteni magyarságából, s az idegen psziché szolgálatába hajtani. E kezdő napokban már egész terjedelemben igaz volt egész európai életünk tanúsága: ebben az országban előny volt idegennek, tragédia volt magyarnak lenni”.⁵²⁵

A magyar uralkodó réteg, az arisztokrácia idegenségének, pozíciója becstelen eredetének gondolata – mint korábban láttuk – elsősorban Ady költészetében játszott fontos szerepet. Versei mellett azonban cikkeiben is tetten érhető a fenti gondolat. A polgári radikális *Világban* jelent meg 1910-ben Ady *Robbanó ország* című cikke. Az írás tanúsága szerint Ady szemében Szent István volt az „első, csaknem tudatos szemétszállítónk”, aki a nép nyakára hozta „kőborlovag-szállítmányát”. Ez vált az ország „siserehadává”, mint magyar arisztokrácia: „Szent valóság és talán küldetésünk volt, hogy folytonosan csaltuk, hívtuk, szállásoltuk és becéztük a jövevényeket, akár keletről, akár nyugatról, akár más szakokról tolultak. De siserehadává az a legelső jövevényfajta lett ennek a szerencsétlen országnak, s szövetkezve és dűlva, jóformán rajta ül ma is... magyar történelem, magyar kérdés, magyar fátum, ennyi: néhány száz, erőszakos család uralkodott, álnokoskodott, kegyetlenkedett, barbárkodott egész Magyarországon. Ezek kinevezték magukat Magyarországnak, s a szent magyarság nevében kötötték az üzleteket, és zsebüknek egy kis sérelméért felborítottak mindent. Hogy a népet mindig elárulták, természetes. De elárulták választott dinasztiaikat, királyaikat, császárjaikat, sőt a vallástörténet szerint, ha kellett, isteneiket is”.⁵²⁶ Ady mellett Jászi publicisztikájában találkozunk azzal a gondolattal, miszerint a magyar arisztokrácia „az idegen feudális kalandorok és szerencsevadászok utódai”, akiket „osztrák érdekek hoztak ide, s jutalmaztak nagy földbirtokokkal, címekkel és állásokkal a kuruc magyar nép és a kisebb nemesség elleni küzdelemben”.⁵²⁷

A magyarság életből való kiszorítottságának gondolata, miszerint az állam mostohagyerekként kezelte a magyart, az államépítésben mindig idegeneknek adott teret, *Az elsodor faluban* jelent meg először, mint a dualizmus korának alapvető meghatározottsága. Szabó Dezső a húszas évektől a dualizmus korának elemzéséből nyert fenti sémát nem csak a húszas évek Magyarországra vonatkozóan tartotta aktuálisnak, de az ezeréves magyar történelem egészére is. Eszerint az idegen erőkre támaszkodó államépítés nem pusztán a dualizmus korát, de már az államalapítás művét is meghatározta.

Szabó Dezső történelemképe értelmében ezért Szent István – akinek műve a magyar állam – indító tette nyomán a magyarság ezeréves elnyomásának eszközévé vált, dicstelen szerepéből fakadóan nem lehet a „magyarságnak, mint fajnak nagy történelmi szimbóluma.” A magyarság történelmi sorsának kifejezője, „vérző szimbóluma” valójában Koppány.⁵²⁸

Hiba volna azonban ebben a szimbólumkeresésben, Koppány-kultuszban valamiféle turanista vonzódást keresni. Koppány szerepe Szabó Dezső műltszemléletében hasonló, mint a „Szent Keleté” Adyében: szimbolikus ellenpontja az ezeréves magyar történelemnek. A magyarság ezeréves vesszőfutásával szembeállított közösségi aranykor kifejezője, amelyben a magyarság torzító külső kényszerek nélkül, belső késztetései szerint élt. Koppány mellett még Dózsának jutott kiemelt hely Szabó Dezső történelemszemléletében. Szemben a tízes évekkal azonban Dózsa már nem a forradalom, hanem a „magyar életerő felszabadulási vágyának sugárzó szimbóluma”.⁵²⁹

Fontos kiemelni, hogy ami minden hasonlóság dacára elválasztja Ady és Szabó Dezső műltszemléletét, az nem más, mint hogy az „ezeréves kínozókamrával” szembeállított – Adynál meghatározó – „másik Magyarország” hagyományvonala Szabó Dezsőnél a húszas évek első felében még hiányzik. Szabó Dezső pusztán Dózsát és Koppányt, mint az ezeréves Magyarország két nagy áldozatát rajzolja be történelemképébe, míg Ady történelemszemléletében erkölcsi mintaként szerepel a mindig elbukott, de győztesek világával folyton dacoló erdélyi-protestáns-kuruc érték- és érzésvilág. Ady műltszemlélete a magyar ellenzékiiség hagyományára épült, és ennek volt a költő nagyhatású összefoglalója és kifejezője, miként azt Féja Géza lényeglátóan megállapította.⁵³⁰ A kereszténység a Szabó Dezső-i történelemképen belül a mindenkori germánság térhódításának lelki, ideológiai előkészítőjeként volt ábrázolva, amely tökéletesen idegen volt a magyarság ősi pszichéjétől.

Mélyen igaznak tartva Kodolányi János azon megállapításait, miszerint Szabó Dezső számára a szépirodalmi munkák is elsősorban ideológiáját voltak hivatottak propagálni, valamint hogy *Segítség!* című regénye az író 1920-as években vallott elképzeléseinek foglalata, az eddig elmondottak érzékeltetése végett érdemes a regényből hosszabban idéznünk.⁵³¹

Szabó Dezső regényében, a *Segítség!*-ben két szereplő visszhangozta az író történelemszemléletét. Mindketten sorsukban is a „magyar géniusz” szimbólumai. A magyar őstehetség Bokody Tamás a budapesti színházi életből kiszorítva, falujába visszavonulva, földművelésre adta a fejét, míg Szőke Gábor történész a magyar tudományos életből kirekesztve, párizsi emigrációban, alantas munkákat végezve pazarolta el képességeit. A fiatal történész szájába adott aktuális „szabódezsői” történelemszemléletet tükröző monológ:

„Minket agyonnyomott a Szent István koronája. Mi elhagyottak, hontalanok voltunk mindig saját honunkban. Idegenek, elhagyottak voltunk a kereszténységgel szemben, mely sohasem lett életünk formája, és idegen kizsákmányolóknak jelentett kenyeret, földet, hatalmat... Idegenek és elhagyottak voltunk az idegen betódulókkal szem-

ben, akiknek olcsó magyarkodásért mindent adtunk, és akik kitűnnek most bennünket. A magyar élet minden hatalmi pontján, a magyar lélek minden formáló műhelyén idegen érdekű emberek idegen törvényei szerint építettek életet. Ma még magyarkodnak, és a lencsés táblán még szép frázisokat nyújtanak felénk, de a nagy sír már meg van ásva. A fekete pálcát eltörte az idő fölöttünk. Germánia már feltátotta száját.”⁵³²

A fentiekhez hasonló gondolatokat tükröz Bokody monológja is:

„...a Szent István eltorzított politikájával evett meg bennünket a fészkes fene. Mi azon a címen, hogy asszimilálunk, kenyeret, földet, pénzt és hatalmat adunk, minden idegen éhségnek és minden éhes idegennnek... Mi ezer éven át egy nagy természetrajzi csalásra és rene-gátokra építettünk történelmet... Mi didergő árvák vagyunk a nagy árverés napja előtt. A nagy lenyelő a német lesz, s csak kisebb darab-kákkal fogja elhallgattatni a többi étvágyat. Hát nem germán elinté-zésben van már az egész ország? Eltehenkedték a tudományt, a köz-oktatást, a minisztériumokat, az egyesületeket, a magyar középsz-tály minden hatalmi állását”⁵³³

Történelemszemléletének alapkarakterét megismerve érthetővé válik, miért nevezte Szabó Dezső a magyar történelmet ezeréves kínzókamrá-nak. Narratívája alapján állam, vallás, kultúrformák ezer éven keresztül idegen kényszerzubbonyként feszültek a magyarságra, illetve annak lénye-gére, az úgynevezett „ősi magyar pszichére”, amely így belső tartalmait nem volt képes objektíválni, valósággá – azaz saját államává, vallássá, magaskultúrává – építeni.

V.

Fontos bemutatni, hogy a Szabó Dezső rajzolta Szent István-kép, és a vele kifejezni kívánt vízió a magyar történelem egészéről mennyire távol állt a bethleni konszolidáció idején, a húszas évek második felétől formá-lódó hivatalos történelemszemléleti sémáktól. Az 1920-as évek második felétől a magyar történetírás elsősorban Szekfü Gyula és Hóman Bálint munkásságára visszavezethetően Szent István alakját a magyar törté-nelmi pantheonban előtérbe állította, és életre hívta a „Szent István-i gondolat” gazdag jelentéstartalmú toposzát. Ezen toposz megteremtésé-vel döntően hozzájárult a biztos pontokat kereső társadalom ön- és múlt-képének, illetve szereptudatának megszilárdításához.

A „Szent István-i gondolat” jelentősége túlmutatott a revíziós célok ideológiai, történelmi alátámasztásán, miként azon a nyugati közvéle-ményre hatni kívánó nemzetkép-rehabilitációs törekvésen is, amely a nemzetiségek kérelmelhetlen elnyomójának magyarság-fantomjával szem-

be a befogadó, a tőle különböző nyelvi-kulturális entitások igényeit respektáló magyarságképet állította. A Szent István-i szimbólum a Trianon utáni szituációhoz kötött, a fentiekben említett jelentésrétegei mellett különösen Hóman történetírásában alkalmas volt arra, hogy a dualizmuskori nemzetkép, hivatástudat és múltszemlélet gondolatelemeit Szent István történelmi alakja köré szervezve újraírja.

Ez azonban sok vonatkozásban a köztudatban az irodalom és a történetírás táplálta kép átértékelését kívánta meg. Mint azt Hóman a Szent Istvánról szóló munkáiban maga is konstataálta, első királyunk „történeti egyénisége nem tudott a magyar szívekhez oly közel férkőzni”, mint Árpádé vagy Rákóczié.⁵³⁴ Ennek okát elsősorban abban kell látnunk, hogy Szent István alakjához és művéhez a közvélemény történelmi tudatában a történelmi megszakítottság és a nemzeti meghasonlás érzése is hozzátapadt, ugyan nem olyan kiélezetten, mint Szabó Dezsónél, és főként nem rávetítve a magyar történelem egészére. Mint azt bemutattuk, Szabó Dezső Szent Istvánban „tragikus alakot” látott, akinek állama idegen formáival a „magyar egyéniség elnyomásának, a magyar lélek szétszicskasztságának legfőbb hatalmi szerve lett”.⁵³⁵

Hóman éppen a fenti értékelés cáfolataként, a történelmi kontinuitást hangsúlyozva megkísérelte Szent István művét sok tekintetben a kereszténység felvétele előtti idők folytatásaként ábrázolni. Ennek legszembetűnőbb mozzanata volt, hogy a „Szent István-i gondolat” legfontosabb jelentésrétegét: a magyarság és államának a mások befogadására hajló, az erőszakos asszimilációt elutasító karakterjegyét is Hóman a nomád birodalmi hagyományból vezette le.⁵³⁶ Emellett Szent István politikai törekvését is az elődök szándékának folytatásaként mutatta be: „Politikája szerves folytatása volt az elődökének. A nyugati tájékozódás voltaképpen Árpáddal kezdődik, s már Géza idejében tudatossá, s állandó jellegűvé vált”.⁵³⁷

Hóman Bálint a történeti megszakítottság érzését feloldani kívánó szándékának megfelelően hangsúlyt helyezett arra, hogy Szent István történelmi alakját mentesítse az ősi hagyományok megsemmisítőjének köztudatban jelenlévő képzetétől, s alkalmassá tegye a nyugati mintakövetés és a nemzeti sajátosság ismert szintézisigényének megjelenítésére. Ennek fényében rajzolódik ki Hóman Szent István-portréja, aki bár nyugati mintákat ültetett át, „mégsem szakadt el az ősi hagyományoktól és a magyar talajtól. Nagy szeretet élt benne az ősök és a hagyományok iránt, és volt bölcsessége a bevált régi életformák, kipróbált jogszokások, életképes intézmények megkíméléséhez”.⁵³⁸ Ebből következően az új államrendszer nem jelentette a „magyar lélektől idegen” formák átvételét, „szolgai követést”, hanem a nyugati minta és a magyar „ősi hagyomány” szintézisét.⁵³⁹

A történelmi változások Hóman kontinuitást sugalló narratívájának megfelelően az „ősi szokásjog” keretei között élő „magyar nép mindennapi életét” sem forgatták föl, éppen ezen ősi szokásjog zavartalan továbbélése miatt.⁵⁴⁰ Így a magyarság ősi jellemvonásai sem sérültek, „a magyar lélek szétsikkasztásának” Szabó Dezső-i vádjá fel sem merülhetett. Jól érzékelhető, hogy Hóman a történelmi diszkontinuitás Szent István alakjához tapadt képzeiteit mennyire tudatosan a közösségi befogadást elősegítendő kísérelte meg eliminálni. Ez, a közvélemény elvárásaihoz, történelmi tudatához igazodó szándék még inkább kitapintható Szekfűnél. Szekfű az 1930-as években Hómannal egyezően, maga is az uralkodói műnek az ősi hagyományokkal való szervességét, valamint a magyarság karaktervonásainak változatlanóságát hangsúlyozta.⁵⁴¹

A „Szent István-i gondolat” megszületése előtti eszmeifuttatásai azonban még másként tárták fel a kontinuitás-diszkontinuitás problémáját. Szekfű egy 1923-as tanulmányában azt az irányt, amit Szent István kijelölt, „egy testileg-lelkileg idegen kultúrába” való „beolvadás” úttjaként jellemezte.⁵⁴² Szekfű szerint a nyugati társadalmi formák átvétele és a kereszténység felvétele a magyarság jellemét alapvetően módosító folyamat elindítója volt, amely a rendiség kialakulásával zárult le. Ennek a folyamatnak eredményeképpen: „A török-magyarnak egész gondolkodásában át kellett alakulnia, hogy belőle a rendiség embere, e germán-keresztény, nyugati lény kifejlődhessék. Ez utóbbi lényegileg is más, mint az előbbi, s közösségük egymással alig van többé”.⁵⁴³ A Szekfű által még a húszas évek elején mintázott Szent István-alak, aki drasztikusan elvágta a múlttal összekötő szálakat, a húszas évek második felétől az ősi hagyományok továbbépítőjének szerepében jelent meg.

Hóman a magyarság ősi, a honfoglalás kora előtti időkre visszavezetett legjellemzőbb tulajdonságát a „hagyományokban rejlő államépítő erőben” jelölte meg.⁵⁴⁴ Ennek a kollektív erőnek legnagyobb történelmi megnyilatkozását a „keresztény királysággal testet öltött és változó formák közt mindmáig élő magyar nemzetállamban” látta.⁵⁴⁵ A történész a magyar államiság gondolatának reprezentációja mellett a nemzeti egység, illetve a megteremtésének képzetét is Szent István szimbólumához kapcsolta. Mint írta: „A magyarok első nagy királya a lét vagy nemlét határáról hozta vissza népét, midőn a széttagoltság öngyilkos politikájával szakítva népét egyesítette”.⁵⁴⁶ Mindezek után nem meglepő, hogy a dualizmus korára kikristályosodó nemzeti hivatástudat is változatlan tartalommal, de mint a Szent István-i gondolat része jelenik meg Hómannál. Ezen „ezerestendős világtörténelmi hivatás” lényegét a következőképp határozza meg: „a Kárpát-medence természetes földrajzi, gazdasági és stratégiai egységének megfelelő politikai és művelődési egység fenntartása és a magyar határon találkozó, egymással ellentétes erők folyamatos egyensúlyozása, kapcsolatban a keresztény kultúra és a nyugati civi-

lizáció állandó védelmével és terjesztésével Kelet és Délkelet felé. Ez a hivatás egyértelmű az európai béke és egyensúly harcos és munkás szolgálatával”.⁵⁴⁷ Mindezek alapján mondhatjuk azt, hogy Hóman és Szekfű nemzetszemléletének a nemzeti hivatásra, jellemre, a nyugati mintakövetés és nemzeti sajátosság dilemmájára vonatkozó megállapításai nem lépnek ki a századforduló, sőt a 19. század alapvető toposzainak köréből, azokat a két történetíró puszta a korábbi felfogástól eltérően Szent István történelmi alakja köré csoportosította.

VI.

Az „ezeréves kínzókamra” kifejezte vigasztalan műltszemléleti keretben jelent meg új színként Szabó Dezsőnek a korábbiakkal szakító protestantizmus-értelmezése. Ennek dokumentuma az 1926-ban született, külön kötetben kiadott nyílt levél: *A magyar protestantizmus problémái*.⁵⁴⁸ A tanulmány szerkezetét a protestantizmus műltbéli és jelenbéli szerepének éles szembeállítás adta. Szándéka szerint a jelen nyomorúsága a műlt dicsőségének megvilágító fényében válik felismerhetővé. A kérdés a már bemutatott eszmefuttatások összefüggésébe ágyazódott. A tanulmány nyitó gondolata szerint a magyar állam minden irányító helye „idegen hódító fajok törtető katolikusai kezébe került”, és ez ellen a protestantizmus – lényegét megtagadva – semmit sem tesz: „A magyar kálvinista lélek nem Szent György lánzsája többé, a reakciós germán imperializmus irtózatosa tátott szája ellen.”⁵⁴⁹ Mindezzel szemben a műltben a protestantizmus létjogát évszázadokon keresztül az adta, hogy a nemzeti egyéniség védelmezője volt. A magyarság „éppen oly szervi szükségyszerűséggel termi ki a magyar kálvinizmusban a német-ellenes és Habsburg-ellenes politikát, amint az oroszán élettörvényei kitermelik fogazatát, karmait és izomrendszerét”.⁵⁵⁰ Emellett a protestantizmus visszatérést jelentett a „magyarság ősi pszichéjéhez”, amelyre nézve a katolicizmus csak idegenséget és kényszert jelentett.

A magyar kálvinizmus jótékony történelmi szerepéről megfogalmazott gondolatok eredetüket tekintve két csoportra oszthatók. Az egyikbe tartoznak azok, amelyek a 19. század második felére kikristályosodva a protestantizmus pozitív önképét alkották.⁵⁵¹ Jegyezzük meg, ezek azok az önértelmezési klisék, amelyek teljesen hiányoztak Szabó Dezső háború előtti, sőt, a húszas évek első felének protestantizmusképéből, vagy ha nem is hiányoztak, negatív hatásúnak voltak minősítve. Szabó Dezsőnek azon értékítéleteit, melyek szerint a protestantizmus mindig támasza volt a haladó eszméknek, kezdete volt „annak a nagy történelmi folyamatnak, amely az egyént felszabadította”, hogy presbiteri rendszere a demokrácia előiskolájának szerepét játszotta el a történelemben, vala-

mint hogy a magyarságot Európa szellemi horizontjában tartotta, bízást ide sorolhatjuk. Szintén 19. századi előképekbe kapaszkodik, és az ún. függetlenségi történetírás nyomait viseli az a műltszemléleti séma is, amely a nemzeti szempontok képviselését kizárólagosan a protestantizmussal kapcsolta össze, és amit korábban Szabó Dezső Móricz Zsigmonddal polemizálva elutasított.⁵⁵² Szabó Dezső a húszas évek végén már ezen függetlenségi-protestáns történelemszemlélet pozíciójából ítélte el Szekfű katolikusnak és habsburgiánusnak bélyegzett történetírását. Egyik interjújában a következő módon jellemezte Szekfű történetírói munkásságát: „A Bethlen-vitához nem szólhatok hozzá. De Szekfűnek, ennek a kicsi fejű sváb filozopternek elfogult germán katolikus működését régóta szemmel kísérem, és hiszem, hogy eljön egyszer az alkalom, amikor megmutathatom ennek a tehetségtelen, de magát ügyesen adminisztráló embernek káros működését. A cél nagyon átlátszó, és igazán nem csak a Szekfű műhelyében dolgoznak érte. Szétvágni, lekicsinyelni, megpiszkolni mindazt, ami érték a magyar öntudatban. Kimutatni, hogy mi csak germán hóhéraink étvágyán belül érvényesülhetünk”.⁵⁵³

A fenti szempontokkal szemben egészen sajátos és eredeti protestantizmus-szemléletének másik oldala. Ebben a húszas évek első felének keresztényellenes Koppány-kultuszát kapcsolta egybe a kultúrprotestáns tézisekkel: „Az életnek mégis volt két irlalma a halálba üzemezett szerencsétlen faj iránt. A reformáció és Erdély. A reformáció, mely a lelkek nagy demokráciáját hozza, megnyitja a népnyelv zilipjeit, melynek mélyvízű patakjaiban még ott rejlik az ősi psziché minden kincse. Az öklös, harapós vitairatok, a kuruc mennydörgésű prédikációk, az imák, fehér párájú zsoldárok Kálvinon túl egy szélesebb tenger gyönyörű vizeit hozták a magyar tikkadtságba. Az irtott, elfojtott, elátkozott magyar psziché öntött ki idegen gátjaiból, hogy az élet és fejlődés friss leheletét hozza a megtaposott lelkek felé. Nem hangsúlyozhatom eléggé megdöntetlen tételmet: ha az ember a folyamat mély, organikus folyamatait nézi, ... látja: hogy a magyar protestantizmus csak másodsorban, az élet kisebbik okából volt vallási esemény. Elsősorban, keletkezése legmélyebb miéértjében: a faji egyéniség, az idegen szálakkal összekötözött pogány magyar Gulliver kinyújtózása volt élete ősileg adott arányaira”.⁵⁵⁴

Eszerint tehát az „ősi pogány magyar psziché” találta meg önkifejezésének lehetőségét az új vallásban, mely kiszakította az „idegen kereszténység” szorításából. A katolicizmus által lefojtott ősi népléleknek önmegtalálása a kálvinizmusban más szerzőkre is hatással volt a két háború közötti magyar szellemi életben. Érdemes itt megemlítenünk Németh Lászlót, aki a magyar vallásos érzés évezredes állandóságából kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a magyarság ezen vallásos érzése számára a legmegfelelőbb lelki otthont a protestantizmusban találta meg.⁵⁵⁵ Féja Géza irodalomtörténetébe adaptálta a gondolatot, amikor a „pro-

testantizmusban felszabadult eredeti magyar természetről” értekezett.⁵⁵⁶ Gombos Ferenc (Simándy Pál) pedig a magyar kálvinizmus megújulási lehetőségeit számba vevő könyvében visszhangozta Szabó Dezsőt: „A magyarság elnyomott faji öntudata és Génusza az újkor elején a kálvinizmusban találja meg ezt a maga felszabadulását. A magyar fajiságnak ez a felszabadult lelkesége a szélesebb néprétegek számára sok tekintetben a régi, pogány magyar vallásos mentalitás reneszánszát hozta magával.”⁵⁵⁷

Mint azt az előzőekben láthattuk, az 1930-as évek második felétől Szabó Dezső írásaiban feltűntek azok a magyarságra, magyar múlttra vonatkozó történelem-értékelések, amelyek a dualizmus korában a nemzeti identitás meghatározói voltak, és a két háború közötti időszakban is tovább hatottak. Ezen értékelések sorába tartoztak a magyarság államszervező képességének, kultúrateremtő erejének, a múltban betöltött európai érdekű védgát-szerepének, a népek közt békét teremtő történelmi missziójának a toposzai. Ezen toposzok elméletben nehezen voltak összeilleszthetők az „ezeréves kízókamra” kifejezte múltszemlélettel. Szabó Dezső írásaiban azonban megfértek egymás mellett.

VII.

A megrajzolni kívánt, az író életművét meghatározó szemléleti változások tükrében – akár a magyar történelemre vonatkozó értékelések gyökeres fordulataira, akár a protestantizmus egyetemes jelentőségét kijelölő narratívák önön ellentettjébe fordulására tekintünk – azt kell konstatálnunk, hogy Szabó Dezső számára a múlt képe mindig egy, a jelenre hatni kívánó intenciónak rendelődött alá. Az író nem pusztán a jelen aktuálisnak érzett szorításából tekintett a múlt felé, de a múlttal, mint pedagógiai eszközzel kívánt hatni a jelenre.

A különböző múltértelmezési sémák Szabó Dezső számára önmagukban nem hordoztak igazságot, nem bírtak valóságfeltáró erővel, hanem pusztán demonstrációs eszközei, alárendelt gondolati elemei voltak egy „mélyebb igazság” kifejezésének. Ebben az összefüggésben válik érthetővé történelemszemléletének változékony, próteuszi jellege. A történelem eszközszerépéről formált gondolkodói magatartás egyben annak az ellentmondásnak a feloldását is jelentheti, amely Szabó Dezső széles alapú műveltsége, valamint az általa előszeretettel használt, leegyszerűsítő múltértelmezési sémák között feszült. Erre az ellentmondásra Kósa László hívta fel a figyelmet egyik tanulmányában, amelyben Szabó Dezső 1926-os protestantizmus-könyve, valamint későbbi írásai kapcsán a következő megállapítást tette: „Nehezen hihető, hogy a nagy olvasottságú író ilyen történetietlenülül gondolkozott, pedig tanulmányai erről vallanak... Mind az európai, mind a magyar protestantizmus története gazdagabb, változatosabb, tagoltabb, lényegében más is volt ennél az eszmei sémánál.”⁵⁵⁸

Szabó Dezsőnek az igazság mibenlétéről, a történetírás szerepéről vallott gondolatai teszik érthetővé, miért nem tulajdonított különösebb jelentőséget annak, hogy a különböző múltban fogant eszmei sémák közül éppen melyiket használja fel aktuális törekvései legitimizálására. Még a Nyugatban megjelent írások egyikében olvashatjuk: „Az abszolút igazságok, ha vannak, hideg csillagok, melyek nem érintik földünk pályáját... Nekünk csak eszköz-igazságaink vannak, és igazságaink olyanok, mint a kenyér, hogy együnk, mint a balta, hogy utat törjünk... Két hipotézis közül az az igazság, amellyel messzebbre boldogulsz az életben, a másik tévedés.”⁵⁵⁹ Egy gondolat értékének egyedüli mérője, hogy az mennyiben képes fokozni a közösség élet- és teremtő erejét: „Az igazság szó alatt ez értendő: a közösség életéhez szükséges termékeny gondolat.”⁵⁶⁰ Szabó Dezső háború utáni világlátásában, mint azt tudjuk, a par excellence közösség szerepét a magyarság mint etnikai és nyelvi közösség töltötte be.

Az igazság-fogalom Szabó Dezső-i meghatározása után magától értendő, hogy a történetírás szerepéről vallott felfogása a nietzschei „amennyire az életnek szolgál a történelem, csak annyira akarunk neki szolgálni” gondolat jegyében állt.⁵⁶¹ Az *Új magyar történetírás feladatai* című írásának alapgondolata, hogy a historiográfia minden esetben a közösség életakarátának, érdekérvényesítésének „agyara”. A történetírás a közösség múltjáról kialakított képpel törekszik „egy új életakarat”, szándék igazolását megteremteni.⁵⁶² Mindez vizsgált témánkra vonatkozólag azt jelenti, hogy Szabó Dezső számára a különböző, a történelmi jelenségeket rendező értelmezési sémák – mint Comte protestantizmus kritikája, vagy az úgynevezett függetlenségi történetírás protestantizmusképe – önmagukban olyan „hipotézisek”, melyek „igazsággá” csak a közösségi érdekekkel való találkozásukban emelkednek. Az általunk áttekintett időmetszetben azonban az író szemében a közösség feladatai – miként érdekei is – módosultak, amely változás mindig maga után vonta a múlt-ra vonatkozó korábbi ítéletek átértékelését is.

ÖSSZEGZÉS

Amennyiben sikerült Szabó Dezső írásait a korábbi értelmezésektől eltérő módon megvilágítanom, ha képes voltam Szabó Dezső nemzetfelfogásáról újat mondani, az részben annak köszönhető, hogy letértem az értelmezési hagyomány kijelölte útról. Ami korábban pusztán a „készülődés” időszaka címkét kapta az életművön belül, az elemzésem számára éppen olyan fontos volt, mint *Az elsodort faluval* kezdődő „szerepbetöltő” és „hatáskifejtő” korszak.

Az 1911 és 1917 között született írások elemzése nyilvánvalóvá tette, hogy szemben a Szabó Dezső által 1919 után megrajzolt önképpel, valamint az utókor értelmezéseivel, az író közösségi identitása, „Mi-tudata” ebben az időszakban az emberi nemhez tapadt, a magyarsághoz tartozás csupán periférikus jelentőséggel bírt számára. Szabó Dezső életpályája ezen szakaszában nem pusztán szimpatizált a szociáldemokrata, polgári radikális társadalmi elképzelésekkel, miként az közismertté vált a szakirodalom nyomán, hanem ezen csoportok szellemi szekértáborához tartozva sok ponton azok közösség szemléletével, a nemzeti problematikához kapcsolódó nézeteikkel is azonosult.

Munkám harmadik fejezetében láthatóvá tettem, hogy Szabó Dezső írásaiban szinte maradéktalanul felleljük azokat a gondolati formákat, érvkészletet, fogalmi hálót, amely a szociáldemokraták és Jászi nemzetszemléletét is jellemezték. Az időszak kezdetén elsősorban a szociáldemokrata toposzokat visszhangozták írásai. Melyek voltak ezek a gondolati elemek, toposzok?

Ezek közé sorolható a „két nemzetiség” teóriája, amely tagadva a nemzeti kötelék jelentőségét, a kizsákmányolók és kizsákmányoltak szupranacionális csoportjait ismerte el, mint egymással antagonisztikusan szembenálló valós érdekcsoportokat. Ezen, Szabó Dezsőnél is fellelhető

gondolati elemek sorába tartozik a világgallami jövőkép, amely a történelmi folyamat kívánatos és szükségszerű fejleményének tekintette a „népek testvériesülésével” megvalósuló világgallamot. Ebbe a gondolati körbe helyezhető el továbbá a manipulációs teória is, amely a nemzeti eszmét a hatalmi pozíciókat birtokló elit, a „kizsákmányolók” olyan manipulatív ideológiájaként tartotta számon, amely a nemzeti hagyomány- és sorsközösségre hivatkozva elhomályosítja az osztályérdeket, hogy így meggátolja az annak felismeréséből születő osztályharcot. A kétféle hazafiság gondolata is tetten érhető Szabó Dezső írásaiban, amely a haza, hazafiság szemantikai terét nem feladva, különbséget tett az uralkodó rétegek hazafisága, mint káros, és a „haladó erők” hazafisága, mint előremutató jelenség között. Az előbbi lényegét a nemzeti eszmében, mint manipulációs ideológiában, valamint az ahhoz tapadó, azt érzelmileg megerősítő hagyományokban vélte felfedezni, míg az igazi hazafiságot a szocializmus, mint az új társadalmi rend támogatásával azonosította.

Szabó Dezső megnyilatkozásait – akárcsak a szociáldemokrata tollforgatókét – áthatotta a múltgyűlölet és hagyományellenesség. Mindez a nemzeti hagyományt a kizsákmányolás társadalmi rendszere ideológiai tükröződésének tekintette. Eszerint a hagyomány nem más, mint a kizsákmányolók önglorifikációja, szerepe pedig a kizsákmányolás rendszerének igazolása, valamint a nemzeti egység és dicsőség hamis képzeteinek a köztudatba való elplántálása. Ezen nemzeti hagyomány elsődleges hordozója a hivatalos történetírás, amely nem a társadalmi fejlődés igazi tényezőit állítja érdeklődése homlokterébe, hanem a harci eredményeket felvonultató fegyveres küzdelmeket, amelyeket utólagosan dicsfénybe vonva, a „nemzeti” jelzővel lát el.

Mint azt kimutattam, Szabó Dezső korai írásainak fentiekben taglalt, szociáldemokratákra jellemző vulgár-internacionalizmusától megfigyelhető egy szemléleti elmozdulás a Jászi-féle taktikusabb felfogás felé. Mint emlékezhetünk rá, Jászi – hosszabb távon nem adva fel az egységesülés álmát, a világgallami perspektívát – a fennálló állami keretek elfogadását propagálta. Szabó Dezsőnél azonban az állami keretek elfogadása nem kapcsolódott egybe – mint Jászinál – a magyar vezető szerep és kultúrfőlény gondolatával, miként a nemzetiségek „testvéri asszimilálása” sem képezte az író eszmefuttatásainak részét. Szabó Dezső egyetlen írásában tűnik fel a „magyar vezetés” szófordulata, míg a mindenféle nemzeti törekvés alárendelése a közös állami céloknak, és ennek érdekében a „faji érzés érdekességeinek letörése” visszatérő gondolata volt publicisztikájának. Szintén a polgári radikális szemlélet jegyét viselte magán Szabó Dezső stilizált Nyugat-kepe, valamint írásaiban az „ázsiai Magyarország” és a kultúrával azonosított Nyugat éles szembeállítását, miként a két Magyarország Jászi-féle teóriáját is tetten értük írásaiban. Nem elhanyagolható különbség Jászi és Szabó Dezső nemzetközisége és világgallami ábrándja

között, hogy míg Jászi az egységes világtársadalom feltételének látta a nemzetek megszűnését, addig Szabó Dezső a nemzetek létét alapadottságnak tekintette, számolt a sajátos nemzeti jelleggel, bár az új világrend eszméi egyetemességében reményei szerint minden egyediség, így a nemzetek külön jellege is elhalványodik.

Összegezve a fentieket, a harmadik fejezet vizsgálatai annak megalapítására vezettek, hogy Szabó Dezsőnek az 1911 és 1917 között a nemzeti kérdés kapcsán megfogalmazott gondolatai: a szociáldemokraták és a Jászi-féle polgári radikalizmus köreiből megfogalmazott nézetekkel állítható párhuzamba. A kiemelt párhuzamok mellett sem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a számalom és szenvedés kiemelt szerepe, az „én börtönéből” való szabadulás vágya, az egyesülési misztika – mint Szabó Dezső világképének meghatározó jegye – írásainak is sajátos színt biztosítottak, amely megkülönböztette azokat akár Jászi, akár a szociáldemokraták érvelésének az ésszerűséget, illetve az érdeket előtérbe állító karakterétől.

Szabó Dezső belső fordulatáról, az elsődleges közösségi identitás megváltozásáról, az emberiségtől a magyarság felé történő érzelmi elmozdulásról elsőként *Az elsodort falu* eszmevilága tanúskodott, hiszen a korábbi, a háború alatt született írásokból is még gondolkodása univerzalista hangoltsága csendült ki. Úgy gondolom, hogy a közösségi identitásban bekövetkezett fordulat, és így az életpálya két szakasza közti kontraszt felismerése önmagában is hozzájárulás egy hitelesebb és igazabb Szabó Dezső-képhez. A teljesebb kép mellett az eddigi elemzések további hozadéka, hogy azok az íróknak a két háború közötti felfogására is új fényt vetnek, a szövegek értelmezéséhez fontos szempontokat adnak. Mint láthattuk, Szabó Dezső *Az elsodort falu*ban kezdi meg felépíteni a nemzeti eszmerendszer, vagyis a nacionalizmus jegyében álló nemzetfelfogását. A korábbi korszakhoz kapcsolódó bizonyos nézetek azonban az új gondolati építményben is helyet kaptak.

Mindenekelőtt ezek közé tartozik az emberiség egységéről és közös céljáról szőtt gondolat, amelynek retorikájával az 1920-as évek elejétől sorjázó írásaiban éppúgy találkozunk, mint a korábbiakban. A népek testvériesülésének, a nemzeteket egybefogó államnak az eszméje is továbbél a kelet-európai konföderáció terve alatt. Meg kell azonban jegyezni, hogy a népek szorosabb együttműködésének igényét érvelésében már a magyarság érdekében hivatkozva fogalmazta meg, és mindig kiemelte, hogy az összeállítás nem vezethet a magyarság „külön arcának” elvesztéséhez. Ugyanilyen gondolatmaradványra bukkanunk Szabó Dezső nemzetdefiníciója kapcsán is. A „here arisztokráciának”, mint gyakorlati munkát nem végző rétegnek a nemzet közösségéből való kizárása szintén a korábbi korszak szemléleti öröksége. A munka, a közös társadalmi munkavégzésben való részvétel mint a nemzetbe való belépés egyedüli

kritériuma a polgári radikálisok retorikájának volt része, de már Szabó Dezső korábbi írásaiban is felmerült, gondoljunk itt a Tisza Istvánhoz intézett nyílt levelére. Az író két háború közötti történelemszemléletének alaprétege, amely az ezeréves magyar történelemben a nép vesszőfutását, „kizsákmányolását”, vagy más szöveghelyek tanúsága szerint „kitermelését” látta, szintén az 1910-es évek első felének eszmehagyatéka. Azt is láttuk az elemzés során, hogy Szabó Dezső az 1920-as években a korábbi reflexeknek, érzelmeknek megfelelően ellenségesen viszonyult a történelmi műveltségre épülő nemzeti identitáshoz, amelyet – mint az úri középosztály sajátját – a közösségi összekötő kapocs torzult változatának tekintett. Talán a legfontosabb a továbbható elemek közül a hatalmi elit nemzeti retorikájának változatlan, a korábbihoz hasonló alapú elutasítása. Szabó Dezső a Horthy-korszak vezető rétegének a nemzeti érzésre apelláló retorikájában ugyanazt a manipuláló, a valós társadalmi problémákról a figyelmet elterelő jelleget ismerte fel, mint a késő dualizmuskori hatalmi elit nemzeti hivatkozásrendszerében. Az előbbieken számba vett gondolatmaradványoknak egy része megőrizte szerepét Szabó Dezső két háború közötti felfogásában, mások súlyukat veszítették, esetleg kikoptak belőle a több mint két évtized során. Megint másokhoz új jelentéstartalmak kapcsolódtak, sok esetben az eredetieket háttérbe szorítva.

A fentieket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a Szabó Dezső-i életpálya korábbi szakaszához kapcsolódó baloldali színezetű nemzetfelfogás ismerete nélkül a Horthy-korszakban megfogalmazott gondolatok egy részét sem vagyunk képesek a maguk teljes jelentésében megragadni. Ezeket a gondolatmotívumokat, miként Szabó Dezsőnek a két háború között kialakított összetett, több rétegű, sok esetben egymásnak feloldhatatlanul ellentmondó gondolati elemeket tartalmazó egész nemzetfelfogását nem lehet ugyanis levezetni olyan értelmezési keretből, mint „ellenforradalmi ideológia”, „jobboldali radikalizmus”, „fajelmélet”, „fajvédelem”, „völkisch transzfer”, stb.

Munkám negyedik fejezete arra az alapgondolatra épült, hogy Szabó Dezső két háború közötti nemzetszemlélete nem ábrázolható statikusan, csak folyamat-jellegében megragadva. Ezért használtam az építkezés metaforáját, amely utal a Szabó Dezső-i gondolaépítmény „kiépülésére”, vagyis módosulásaira. A Szabó Dezső-i nemzetfelfogás egyes kérdéskörével foglalkozó, azt érintő szakirodalom – mint láttuk – arról tanúskodik, hogy az értelmezők hajlanak arra, hogy egy-egy gondolatkörrel vagy vonással azonosítsák a valóságban az időben változó, összetett nézetrendszereket. Ennek az árnyaltsághiánynak lett következménye például, hogy Szabó Dezső történelemszemlélete és az úgynevezett függetlenségi történetfelfogás közé egyenlőségjel került, vagy hogy Szabó Dezsőnek a vezető réteg revíziós politikáját érintő bírálatából azt a következ-

tetést vonták le, hogy az író elfogadta a Trianonban meghúzott állami határokat. Az egyes alfejezetek elemzései, amelyek Szabó Dezső gondolatait a maguk összetettségében és változó jellegében kívánták ábrázolni, az alábbi fontos megállapításokra jutottak.

Szabó Dezső nemzetkarakterológiáját, amelynek alapjait az író *Az elsodort falu* című regényében fektette le, Ady „magyarság-mítosza” ihlette. Ez váltást jelentett korábbi nézeteihez képest, hiszen a *Nyugat* és a *Huszádik Század* hasábjain még a magyarság lényegét a visszahúzó „keleti energiában”, valamint a magyarság legjobbjában ezen „keleti energia” mellett munkáló „nyugati hivatás” tragikus kettősségében határozta meg. Ezzel szemben a regényben a könyöklésre, a kisszerű életlökődésre való alkalmatlanság, vagyis a sebezhető lelki nemesség mellett a „sötét századokat” legyűró életakarat, valamint harmadik vonásként az összetartozás-tudat kifejeletlensége, a közösség tagjai közötti szolidaritás gyengesége jelenik meg, mint a magyarság meghatározó jegye. *Az elsodort falut* követő években forr ki az a társadalomkép, és a hozzá kapcsolódó „osztálykarakterológia”, amely két évtizeden keresztül jellemzi Szabó Dezső írásait. Ennek megfelelően a húszas évek publicisztikájában *Az elsodort faluban* még a magyarság egészét jellemző két vonás – az életakarat, valamint a szolidaritás hiánya – szétoszlik a parasztság és a középosztály között. A pozitív vonást a parasztság kapta meg, míg a negatívát a középosztály. A harmadik nemzetkarakterológiai vonás, a sebezhető lelki nemesség, a „keleti királyfi” „magyarság-mítosza” – miként azt Szerb Antal nevezte – megmaradt az egész magyarságra vonatkozó karakterjegyként.

A hivatásgondolat, mint a nemzeti eszmerendszer fontos összetevője, hosszú időn keresztül hiányzott Szabó Dezső nemzetfelfogásából. Sajátos módon egy eredetileg külpolitikai doktrinaként megfogalmazott terv, amely a népek testvériesülésének eszményével is egybekapcsolódott, a kelet-európai konföderáció koncepciója fogalmazódott át nemzeti hivatásgondolattá. Az eszme, miszerint a magyarság történelmi hivatását a Németország és Oroszország között húzódó térség népeinek összefogásában és vezetésében találhatja meg, Szabó Dezsőnek az 1920-as évek végén megjelent cikkeiben tűnt fel. Ez a „vezéri hivatás” az 1930-as évek második felétől Szabó Dezső érvrendszerében a magyarság államszervező képességének, kultúrateremtő erejének, a múltban betöltött európai érdekű védgát-szerepének, a népek közt békét teremtő történelmi misztiójának a magyar nemzeti tudatban mélyen élő toposzaival kapott történeti-kulturális igazolást. Mindez az 1930-as évek végére Szabó Dezső nézeteit közel hozta a konzervatívok azon csoportjához, akiknél a magyar hivatástudat a kisépek összefogásával kapcsolódott össze, és akik akár csak Szabó Dezső, ellenszenvvel tekintettek a német térnyerésre és a szélsőjobb megerősödésére.

Szabó Dezsőnek a magyar történelemről kialakított felfogása több, az időben egymásra rakódott gondolatrétegből áll, amelyek szemlélete, érvrendszere sok esetben összeilleszthetetlen egymással. Szemben azzal a szakirodalomban szereplő megállapítással, miszerint Szabó Dezső műlt-szemléletét a függetlenségi-protestáns történelmi értelmezések körébe lehet sorolni, valójában csak az 1920-as évek második felétől jelentek meg a függetlenségi történelemfelfogás toposzai az írásaiban, pusztán egyik gondolatréteget adva műlt-szemléletének. Az 1920-as évek elején történelemszemléletében az elmúlt időszak gondolati elemei domináltak: az ezeréves magyar történelem a nép vesszőfutásaként, „ezeréves kínzókamaraként” tűnt fel, a magyar állam pedig embernemlő gépezetként. Fontos különbség azonban, hogy az 1920-as évek képzeteiben már nem csak az „urak” töltötték be a kínzók szerepét, hanem a „germánok” is, mint „idegenek”, akik a narratíva értelmében Szent István óta döntő szerepet játszottak az állam irányításában. Ez az oka, hogy Szent István Szabó Dezső történelmi szimbolikájában az eltévelyedés kifejezőjévé vált. A vele szembeállított Koppány szerepe az író műlt-szemléletében hasonló, mint a „Szent Keleté” Adyében: szimbolikus ellenpontja az ezeréves magyar történelemnek. A magyarság ezeréves vesszőfutásával szembeállított közösségi aranykor kifejezője. Ezen hasonlóság ellenére fontos hangsúlyozni, hogy Szabó Dezsőnek az 1920-as évek első felében kialakított műlt-szemlélete nem azonosítható Adyével, hiszen hiányzik az „ezeréves kínzókamrával” szembeállított, Adynál meghatározó „másik Magyarország” hagyományvonalával való azonosulás, vagyis a mindig elbukott, de a győztesek világával folyton dacoló erdélyi-protestáns-kuruc érték- és érzésvilághoz való kötődés. Ez, legalábbis a retorika szintjén, az 1920-as évek második felében változik meg, amikor Szabó Dezső adaptálja, beemeli műlt-szemléletébe újabb gondolati réteggé a függetlenségi-protestáns történelmi értelmezés legfontosabb elemeit. Szabó Dezső műltértelmezési narratívájában ettől kezdve a reformáció és Erdély az élet „két irgalmaként” ellensúlyozza a nép ezeréves vesszőfutását. Az évtized végén már erről az alapról támadja Szekfű Gyula katolikusnak és habsburgiánusnak bélyegzett történetírását. Utolsó gondolatréteggé az 1930-as évek második felétől Szabó Dezső írásaiban feltűntek azok a magyarságra, magyar múltra vonatkozó történelem-értékelések, amelyek a dualizmus korában a nemzeti identitás meghatározói voltak, és a két háború közötti időszakban is tovább hatottak. Ezek a magyarság államszervező képességét, kultúrateremtő erejét, a múltban betöltött európai érdekű védgát-szerepét, a népek közt békét teremtő történelmi misszióját hangsúlyozták. Mint azt korábban kiemeltem, ezen toposzok elméletben nehezen voltak összeilleszthetők az „ezeréves kínzókamra” kifejezte műlt-szemlélettel.

Szabó Dezsőnek a nemzetfogalommal kapcsolatos értékítéletei is jelentősen változtak a vizsgált két évtized során. Szemben a szocialista/polgári-radikális korszakkal, amikor az író a „nemzet” megjelölést a „faj” szinonimájaként használta, az 1920-as évek elejétől szövegeiben a dualizmuskori politikai nemzet megjelölésére alkalmazta a „nemzet” kifejezést, miközben a magyarságra kizárólag a „faj” fogalmát. Ez szorosan összefüggött azzal, hogy közösségeszményét, az etnikai-nyelvi egységként felfogott magyarságot részben a dualizmuskori államnemzet-konceptióval, részben a fajbiológiai teorémákkal állította szembe. Szabó Dezső korabeli írásaiban nagyon erőteljesen megjelent az a múltszemléleti narratíva, miszerint a dualizmus korában a magyarság érdekeit feláldozták a politikai nemzet megteremtésének oltárán. Szótárában tehát az 1920-as években a dualizmuskori államnemzettel vagy politikai nemzettel azonosított „nemzet” negatív értéktartalommal telített kategóriaként szerepelt. A magyarságot, vitázva a fajbiológiai alapú közösség-meghatározásokkal, „történelmi fajként” definiálta, amelynek lényegét, eszenciáját, az „ősi magyar pszichét” hite szerint a parasztság hordozza. Fontos szemléleti változást tükröz, hogy az 1930-as évek közepén született írásokban Szabó Dezső veszteséggént tüntette fel, hogy hiányzott és hiányzik az a közösségi forma, amely a Magyarországon élő magyarokat és nem magyarokat egybekapcsolná: a „Nemzet”. Mi több, az 1930-as évek végén írott programadó tanulmányaiban a „Magyar Nemzet” kategóriája mint realitás szerepelt, és tulajdonképpen központi jelentőségű fogalomként vált Szabó Dezső nézetrendszerében. Nem pusztán az író nézetrendszerének szerkezete, de az annak igazolására felhozott érvek is a dualizmus korának nemzetállami koncepcióit idézték, az írásokat ugyanis átszövik a magyarság történelmi jogaira, civilizátori szerepére vonatkozó eszme-futtatások, amely gondolatmotívumok a korábbi írásokat nem jellemezték. Paradox módon tehát az író, aki a korszak elején közösségfogalmát a dualizmuskori államnemzet kritikájára építette, az évtized végére egy ahhoz nagyon hasonló közösségkonceptió zászlóvivőjévé vált.

Szabó Dezsőnek az állami határok kérdésében elfoglalt álláspontja összetettebb, miként az a szakirodalomban szerepel. Mint emlékezhetünk rá, az író konföderációs terveit nem a trianoni határokat elfogadva alakította ki. A valóságfedezet teljes hiányában úgy vázolta a környező népekkel való szövetkezés gondolatát, hogy közben írásaiban hitet tett a magyarság „örök jogai” mellett. Ennek pontos tartalmát homályban hagyta, azonban bizonyos megnyilatkozásai arra utalnak, hogy az 1930-s évek végéig az etnikai törésvonalak mentén meghúzott határokokban ismerte fel a magyarság „természetes jogait”. Az 1930-as évek végén született írásaiban azonban a történelmi magyar állam, illetve az integrális revízió mellett foglalt állást, elméletben továbbra is fenntartva a többi kisépítellyel való összefogás gondolatát.

Az eddig összefoglaltak alapján kevés állandó gondolati elemet mutathattunk ki Szabó Dezső közösség szemléletében. Az író közösségi identitását vizsgálva nem pusztán a két nagyobb korszak állítható éles kontrasztba egymással, de a két háború közötti időszakban is sok esetben jelentős fordulatot regisztráltunk. Munkám második fejezete azonban reményeim szerint feltárta a megnyilatkozások változó felszíne mögött az író világgépének változatlan gondolati magját. A rekonstruált közösség-centrikus orientáció, amely meghatározta Szabó Dezső világgépét, egységbe foglalja az egyetemi évek lezárultától az 1940-es évek elejéig tartó időszakot. Mint azt láttuk, Szabó Dezső csaknem négy évtizeden keresztül az emberi egyesülés különböző formáihoz, előbb az emberiséghez, utóbb a magyarsághoz: a „közösséghez” kötötte az emberi egzisztencia alapkérdéseire adható válaszokat. Ennek megfelelően Szabó Dezső világgépében a közösség akarata az igazság forrásaként, a közösség érdekében mozduló tett az etikus élet alapjaként, a közösség sorsát alakító cselekedet a „halhatatlanság” egyetlen módjaként jelent meg. Ilyen értelemben kimutatható az életpálya három és fél évtizedének „organikus egysége”, még ha nem is úgy, ahogy azt Szabó Dezső tudatosan szerkesztett, az „egyenes út” motívumát hangsúlyozó visszatekintéseiben láttatni kívánta. Szabó Dezső nem az „örök balek” magyarsághoz, hanem egy közösségelvű etikához volt hűséges. Az előbbi felismerések arra a belátásra vezethetnek minket, hogy Szabó Dezső nemzetfelfogásának megértéséhez nem úgy jutunk a legközelebb, ha annak lényegét a változó múlt-szemléleti narratívákban, nemzetkarakterológiai vélekedésekben, nemzetfogalom-meghatározásokban keressük, hanem ha ezek mögé tekintve meglátjuk Szabó Dezső utópikus közösségsóvárgását. Ez a közösségsóvárgás keresett otthont és megnyugvást először a katolicizmusban, majd a szocializmusban, végül a „magyarság egyházában”.

JEGYZETEK

¹ Szabó Dezső: *Életeim* II. Püski, Budapest, 1996. 565.

² Uo. 542.

³ Szabó Dezső: *Előszó* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 5.

⁴ Németh László: *Szabó Dezső* [1928]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. III. Püski, Budapest, 1999. 1523.

⁵ Németh László: *Védőbeszéd Szabó Dezső mellett* [1932–33]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. III. Püski, Budapest, 1999. 1819.

⁶ Keresztury Dezső: *Szabó Dezső*. In: Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest, 2002. 270.

⁷ Jól példázza a fentieket Szabó Dezső kiemelt helye Takáts Józsefnek a pár éve megjelent, a modern magyar politikai gondolkodás történetét feldolgozó tankönyvében. Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2007.

⁸ Ezek közé tartoznak Dénes Iván Zoltán elemzései, melyekben Szabó Dezsőnek Németh Lászlóra gyakorolt eszmei hatását vizsgálta. Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011. 82–99. Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfü Gyulával*. Osiris, Budapest, 1999. 64–73. Ugyanezt Bognár Bulcsu Szabó Dezső és Erdei Ferenc vonatkozásában végezte el. Bognár Bulcsu: *Szabó Dezső harmadik utas öröksége: a nemzeti radikalizmus ideológusának hatása Erdei Ferenc társadalomfelfogására*. In: *Valóság*, 2011. 3. sz. 1–14. Bognár Bulcsu: *A népi-es irányzat a két háború között*. Loisir, Budapest, 2012. 53–104. Cseke Péter pedig Szabó Dezső és az erdélyi fiatalok közötti eszmei kapcsolatot tárta fel. Cseke Péter: *Szabó Dezső és az erdélyi fiatalok*. In: *Hitel*, 2008. 12. sz. 106–121.

⁹ Gróh Gáspár: *Az egész Szabó Dezsőért*. In: *Hitel*, 2009. 6. sz. 103–112.

¹⁰ Juhász Gyula: *Szabó Dezső*. In: Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest, 2002. 135–136.

¹¹ Németh László: *Szabó Dezső* [1928]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. III. Püski, Budapest, 1999. 1515.

¹² Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 2004. 134. 138.

¹³ Uo. 140–141.

¹⁴ John A. Armstrong: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982. 50–51.

¹⁵ Friedrich Meinecke: *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton University Press, Princeton, 1970. 20.

¹⁶ A nacionalizmuselméletek fő áramát jelentő marxista gyökerű modernista-instrumentalista elméletek két legismertebb alakja Eric J. Hobsbawm és Ernest Gellner. Tömör összegző írásaik: Eric J. Hobsbawm: Introduction: Inventing Traditions. In: Eric J. Hobsbawm – Terence Ranger (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003; Ernest Gellner: *Nations and Nationalism*. Blackwell Publishing, Oxford, 2006.

¹⁷ A nemzeti identitás pozitív vonásainak hangsúlya talán leginkább Anthony D. Smith és Schöpflin György munkáit jellemzik: Anthony D. Smith: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press, Oxford, 1999; Schöpflin György: *Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő, 2004.

¹⁸ S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Balassi, Budapest, 2005.

¹⁹ Gadamer saját értelmezői szituációnk „megvilágításának” szükségességéről beszél még akkor is, ha ez a „hatástörténeti reflexió” befejezhetetlen. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Osiris, Budapest, 2003. 337.

²⁰ Szeffű Gyula: *A mai ifjúság korosztályai*. In *Magyar Szemle*. 1928. 8. sz. 136–139.

²¹ Szeffű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik [1920]*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. 450.

²² Szeffű Gyula: *A népi elv két arca*. In: uő.: *Állam és nemzet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 230. Szeffű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Osiris, Budapest, 2002. 543–544.

²³ Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. In: Fehér Ferenc – Kenyeres Zoltán (szerk.): *Lukács György válogatott művei III. Magyar irodalom – magyar kultúra*. Gondolat, Budapest, 1970. 359.

²⁴ Lukács György előbb idézett, hírhedt *Népi írók a mérlegen* c. írásában szerepelt e kijelentés: „a népi írói mozgalom kezdetén Szabó Dezső áll”. In: Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. In: Fehér Ferenc – Kenyeres Zoltán (szerk.): *Lukács György válogatott művei III. Magyar irodalom – magyar kultúra*. Gondolat, Budapest, 1970. 355. Petrik Béla ezzel kapcsolatban állapítja meg: „A kommunista irodalompolitikának és egyúttal a kommunista vezetésnek ugyanis nagy szüksége volt erre a leegyszerűsítő megállapításra, hiszen Szabó Dezső emberi és eszmei megbélyegzéséből levezethetővé váltak a nemzeti függetlenséget és szuverenitást, a kommunista ideológiát elutasító álláspontok, az organikus nemzeti fejlődést és a parlamenti demokráciát, az európai szabadságjogokat középpontba helyező irányzatok lejáratása”. Petrik Béla: *A Szabó Dezső-recepció 1945 után*. In: Kortárs, 2008, 5. sz. 11.

²⁵ Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető, Budapest, 1978. 18.

²⁶ Az állásfoglalás a népi írókra gyakorolt negatív Szabó Dezső-i hatás két összetevőjének az irracionalizmust, valamint a „faji-mítoszt” láttatta. *Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról.* In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962.* Kossuth, Budapest, 1973. Nagy Péter: *Szabó Dezső.* Akadémiai, Budapest, 1979. 214–215.

²⁷ Az önéletrajzzal kapcsolatos hamisításokra lásd: Szörényi László: *Definitorium. Filológiai groteszk.* Helikon, Budapest, 2010. 59–62.

²⁸ Az értékelés hivatalos jellegét mutatja, hogy mennyire hasonlóan határozta meg a Szabó Dezső életmű lényegét Horváth Zoltán az 1960-as évek közepén. Horváth szerint a Szabó Dezső-i életmű tartópillére „a kizárólagosság igényével fellépő, tehát a humánummal szemben kényszerűen az erőszakra épülő és az erőszakra igényt tartó fajelmélet, amelynek Szabó Dezső első, még az első világháborút megelőző időkben fellépő magyarországi hirdetője.” Horváth Zoltán: *A Szabó Dezső-problémáról.* In: *uő.: Irodalom és történelem.* Szépirodalmi, Budapest, 1968. 108. Szabó Dezső fenti megítélése mellett az 1970-es évek végén is kitartott. Nagy Péter szerint Szabó Dezső egész életére igaz, hogy az író „nem osztályban és népben, hanem fajban gondolkodott...” Nagy Péter: *Szabó Dezső emlékülés (Hozzászólás).* In: *Irodalomtörténet.* 1979. 4. sz. 987.

²⁹ Szabó Dezső: *A magyar tanárság psychéjéhez.* In: *Nyugat.* 1911. II, 360.

³⁰ Szabó Dezső: *A magyar tanárság psychéjéhez* [1911]. In: *uő.: Egyenes úton.* I. Budapest, Püski, 2003. 155.

³¹ Gombos Gyula: *Szabó Dezső.* Püski, New York, 1975.

³² Skinner nagyhatású, *Meaning and Understanding in the History of Ideas* című írása az 1960-as évek végén jelent meg, a benne megfogalmazott módszertani elveket a szerző a rákövetkező évtizedekben folyamatosan újraírta. Quentin Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben.* In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 7–55. A cambridge-i eszmetörténeti iskolára vonatkozóan lásd: Horkay Hörcher Ferenc: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Utószó.* In: *uő. (szerk.): A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe.* 287–307. Valamint: Trencsényi Balázs: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció.* In: *uő.: A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007. 13–61.

³³ Quentin Skinner: *The Foundations of Modern Political Thought. Volume 1: The Renaissance.* Cambridge University Press, Cambridge, 1978. xiii.

³⁴ Quentin Skinner: *Hobbes politikai gondolkodásának ideológiai kontextusa.* In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 162–163. 190–191.

³⁵ Quentin Skinner: *The Foundations of Modern Political Thought. Volume 1: The Renaissance*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978. xiii–xiv.

³⁶ Hogy mennyire távol állt tőle a történelmi-társadalmi valóság egyneműsítése, jól mutatja, hogy még egy kisváros világát jellemző kifejezésmódok és erkölcsök kapcsán is a különbségek természet által meghatározott tagolódásáról beszélt. Wilhelm Dilthey: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokba*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 296.

³⁷ Wilhelm Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba. Kísérlet a társadalom és a történelem tanulmányozásának alapvetésére*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 46.

³⁸ Rudolf A. Makkreel: *Dilthey. Philosopher of Human Studies*. Princeton University Press, Princeton, 1975. 48–49.

³⁹ Wilhelm Dilthey: *Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 244–245. A francia történész-filozófus Henri Irénée Marrou mutat rá elméleti tanulmányában a dilthey-i „megértés” fogalmának a közfelfogásban élő félreértelmezésére, amely abban végső soron „titokzatos és irracionális jellegű, közvetlen intuíciót” lát. Ezzel szemben a szerzői szándék megismerése, a szöveg megértése Dilthey számára nem közvetlen intuitív beleérzésen, hanem mint azt a fentiek mutatják, tárgyi ismereten, történeti összefüggések alapos feltérképezésén nyugszik. Henri Irénée Marrou: *A mai francia történetírás ismeretelmélete*. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történetfilozófia a XX. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 110.

⁴⁰ Donald R. Kelley az eszmetörténetírás történetét feldolgozó munkájában a diszciplinán belül két alapvető szemléletmódot különböztet meg: az internalista és az externalista, vagy másképpen az intellektualista és a kontextualista megközelítést. Az egyik az eszméket önmagukban vizsgálja, míg a másik időbeli és térbeli kontextualizációjukat tekinti feladatának. Donald R. Kelley: *The Descent of Ideas. The History of Intellectual History*. Ashgate, Aldershot, 2002. 2–3. Ez az általános dichotomikus felosztás nem igazán alkalmas a kontextualista megközelítések közti különbségek érzékeltetésére, hiszen eszerint Marx vagy Foucault éppúgy kontextualista, mint Skinner vagy Dilthey. Igaz, írásaiban éppen Skinner kapcsán beszél a kontextualizmus „kifinomultabb” és „közönséges... társadalmi redukcionálisra hajlamos” változatáról. Donald R. Kelley: *Új eszmetörténet a globális korban*. In: *Helikon*. 2009. 1–2. sz. 30. Giovanni Levi markánsabb vonalat húz a kontextualizálás típusai között. Élesen megkülönbözteti a „funkcionalista megközelítést”, amely az emberi viselkedést a homogénnek ábrázolt társadalmi kontextusból magyarázza, valamint a Skinnerrel, a cambridge-iekkel azonosított másik felfogást, amely a kulturális kontextust úgy fogja fel, mint egy eszme

elhelyezésének koordinátarendszerét. Giovanni Levi: *A mikrotörténelemről*. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest, 2000. 140–141. A kontextus, kontextualizálás kérdéskörére lásd még: Gyáni Gábor: *Kontextus és kontextualizáció a történetírásban*. In: uő.: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest, 2007. 241–260, valamint Takáts József: *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*. In: uő.: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Kijárat, Budapest, 2007. 78–92.

⁴¹ Quentin Skinner: *What is Intellectual History?* In: *History Today*. 1985. October. 51.

⁴² Quentin Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 34.

⁴³ Quentin Skinner: *What is Intellectual History?* In: *History Today*. 1985. October. 51.

⁴⁴ Szabó Dezső: *A magyar református öntudat mozgósítása [1937]*. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 301–302.

⁴⁵ Hegedűs Loránt: *Nyitás a végtelenre*. Magyar Fórum Könyvek, Budapest, 2003. 132.

⁴⁶ Lásd a kérdéshez John Patrick Diggins Skinner-kritikáját. John Patrick Diggins: *The Oyster and the Pearl. The Problem of Contextualism in Intellectual History*. In: *History and Theory*. 1984. 2. sz. 151–169.

⁴⁷ Láncki András: *Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája*. Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest. 48. Meg kell jegyeznünk, hogy Leo Strauss szövegértelmezési módszere is számolt a szerző őszintétlenségével. Ezt részben a filozófusnak a hatalmi retorziótól, az „üldöztetéstől” való félelmével hozta összefüggésbe, másrészt a 17. század előtti írók-gondolkodók azon meggyőződésével, miszerint a „tömegek” nem értek a teljes igazságra, esetükben az „igazság adagolása” az indokolt. Ez a belátás pedig kialakította az ezoterikus és exoterikus tanítás kettősségét. Leo Strauss: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Atlantisz, Budapest, 1994. 39–44.

⁴⁸ Bultmann, Rudolf: *Történelem és eszkatológia*. Budapest, Atlantisz, 1994. 162.

⁴⁹ Bár az úgynevezett cambridge-i iskola szemléleti előzményével foglalkozó tanulmányok rendszerint megemlítik az elődök között Dilthey és Meinecke nevét, azonban nekünk a hasonlóságok mellett a különbségeket is konstataálnunk kell. John Dunn: *A politikaelmélet története*. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 270. A szemléleti különbség részben arra vezethető vissza, hogy valójában nem a német eszmetörténeti inspirációk hatottak Skinnerékre, hanem azoknak az angol filozófus-történész Collingwood által áthangolt változata. Collingwood ugyan a történeti vizsgálódás középpontjába a megértést, a történelmi szereplők szándékainak felfejtését

állította, azonban ezeket az intenciókat – eltérően Dilthey-től – kizárólag egy adott történelmi szituációban született problémamegoldási kísérletnek tekintette, és nem vizsgálta ezen szándék összefüggését a szerzői világgéppel, mint ahogy azt Dilthey vagy Meinecke tette. Collingwood történelmi koncepciójára lásd: Kelemen János: *Collingwood historizmus*. In: uő.: *Az ész képe és tette. A történelmi megismerés idealista elméletei*. Budapest, Atlantisz, 2000. 179–219. Skinner a Collingwood által kijelölt gondolati ösvényen haladt tovább, amikor programadó írásában amellet érvelt, hogy egy szöveg „mindig egy adott alkalomhoz kötődő, adott probléma megoldására irányuló egyedi szándék megtestesülése”. Quentin Skinner: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 50.

⁵⁰ Wilhelm Dilthey: *Bevezetés a szellemtudományokba. Kísérlet a társadalom és a történelem tanulmányozásának alapvetésére*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 46.

⁵¹ Ennek a felfogásnak az alapját Dilthey személyiség-koncepciója adja. Gadamer ezt így jellemezte: a személyiség „önmagában érthető egység, élet-egység, mely minden egyes megnyilvánulásában kifejeződik, s ezért mind-egyikből megérthető. Itt az előidézés rendjétől függetlenül sajátos alakzattá zárul össze valami.” Az emberi megnyilatkozásokra csak ezen „sajátos alakzat” vethet fényt, miként a személyiséghez tapadó gondolatképződmények vezetnek el ezen alakzat megragadásához, a hermeneutikai kör elvének megfelelően. Hans-Georg Gadamer: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlat*. Osiris, Budapest, 2003. 259.

⁵² Dilthey a világnézetet a „valóság értelmezésének” tekinti, amely „magában foglalja a világmegismerés, az életértékelés, valamint a cselekvés elveinek az összefonódását”. Wilhelm Dilthey: *A filozófia lényege*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2007. 62, 94. Heidegger számára a világnézet „az emberi ittlét és ezzel a történelem értelmének és céljának értelmezése”. A világnézet életformáló erő, „útmutató”, a cselekedetek mozgatója: „olyan összefogó elv, amely többé vagy kevésbé, kifejezetten és közvetlenül meghatározza a tevékenykedést... az útmutató az ittlét számára”. Heidegger: *A fenomenológia alapproblémái*. Osiris, Budapest, 2001. 16–17. Munkámban a fenti értelemben használom a „világkép” fogalmát, amely a magyar fogalomhasználati hagyományokhoz jobban alkalmazkodik, mint a „világnézet”.

⁵³ Szabó Dezső: *A szellemi harc morálja és a papság. Előőrs*. 1928. szeptember 9. 8.

⁵⁴ Szabó Dezső: *Pascal éjszakája. Nem novella*. In: *Nyugat*. 1913. II. 138.

⁵⁵ Szabó Dezső: *Életeim I*. Püski, Budapest, 1996. 448–449.

⁵⁶ Uo. 521.

⁵⁷ Uo. 31–32.

⁵⁸ Uo. 521.

⁵⁹ Arthur Schopenhauer : *A világ mint akarat és képzet*. Osiris, Budapest, 2002. 423. Schopenhauer filozófiájának feltérképezésekor segítségemre volt: Rüdiger Safranski: *Schopenhauer és a filozófia tomboló évei*. Európa, Budapest, 1996.

⁶⁰ Uo. 193–194.

⁶¹ Uo. 447.

⁶² Uo. 346.

⁶³ Szabó Dezső : *Életeim*. I. Püski, Budapest, 1996. 389.

⁶⁴ Laczkó Géza: *A kollégium Don Quijotéja*. In: *Nyugat*. 1909. I. 441. Szabó Dezső: *Pascal éjszakája. Nem novella*. In: *Nyugat*. 1913. II. 139.

⁶⁵ Szabó Dezső: *Pascal éjszakája. Nem novella*. In: *Nyugat*. 1913. II. 140.

⁶⁶ Szabó Dezső : *Jamest olvasom* [1912]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 202.

⁶⁷ Paul Tillich: *Rendszeres teológia*. Osiris, Budapest, 2002. 621. Egybeesik Tillich meghatározásával, amit Molnár Tamás mond az utópikus gondolkodásról: „Az utópisták nem reformokat kívánnak... Ők valójában az emberi állapot legmélyebb alapjait szeretnék gyökeresen átalakítani.” Molnár Tamás: *Utópia – örök eretnokség*. Szent István Társulat, Budapest, 1993. 15.

⁶⁸ Szabó Dezső: *Levél a fiataloknak*. [1920] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 9.

⁶⁹ Comte ilyen irányú hatásáról lásd: Michael Sutton: *Nationalism, Positivism, and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914*. Cambridge University Press, Cambridge, 1982. 11–46.

⁷⁰ Önéletrajzában olvashatjuk: „Egység, egység, egység: ... és felhalványult lelkében a sejtés: nem lehetne-e a magyar katolicizmus reneszánszával megteremteni ezt az egységet?” Szabó Dezső: *Életeim*. Budapest, Püski, 1996. II. 581.

⁷¹ Szabó Dezső: *Szent Imre ünnepére. Fejérmegyei Napló*. 1907. november 5. 1.

⁷² Szabó Dezső: *Erzsébet királynő emlékezete. Fejérmegyei Napló*. 1907. november 19. 1.

⁷³ Uo.

⁷⁴ 1920-ból így emlékszik vissza az eseményekre: „És amikor láttam, hogyan hagyott el mindenki... Mikor az Egyház katonája is csak dugva fogott kezét velem azért, mert mertem keresztény lenni, és nyilvánosan nem ismert, akkor egy kétségbeesett harag telt belém: hát a kereszténység már nem tud senkit hőssé tenni? Hát Európa ragyogó epikája sunyi szepegéssé züllött ezekben a törpékben? És halottnak láttam a világtörténelem legtermőbb erejét. Másban, másban kell egységet keresnem.” Szabó Dezső: *Levél a fiataloknak* [1920]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest. 1926. 11–12.

⁷⁵ Ady Comte iránti tiszteletét mutatja *Ady Endre: Comte háza* [1906] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. Szépirodalmi, Budapest, 1977. II. 396–397.

⁷⁶ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje*. [1915] In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 170–171. 173.

⁷⁷ Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei*. [1913] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 159. 163.

⁷⁸ Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata*. In: *Huszedik Század*, 1913. 1. sz. 76.

⁷⁹ A történelmi folyamat Comte-féle leírására lásd: Harriett Martineau (szerk.): *The positive philosophy of Auguste Comte III*. George Bell and Sons, London, 1896. 135–199. Comte az 1842-ben lezárt hatkötetes nagy összegző művének, a Cours de Philosophie Positive-nak egy három kötetre rövidített angol fordítása van. Magam is ezt, Harriett Martineau 1853-ban készült átiratát használtam, amiről fontos megjegyezni, hogy a munkát maga Comte hitelesítette. Comte filozófiájának feltérképezésekor a következő munkákra támaszkodtam: Karl Löwith: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei* Atlantisz, Budapest, 1996. 111–134. Zsigmond László: *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*. Akadémiai, Budapest. 1984. Henri de Lubac: *The Drama of Atheist Humanism*. Ignatius, San Francisco, 1998. 131–269.

⁸⁰ Szabó Dezső: *J J. Rousseau érzelmi morálja*. [1912] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 118–119.

⁸¹ Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei* [1913]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 162.

⁸² Harriett Martineau (szerk.): *The positive philosophy of Auguste Comte II*. George Bell and Sons, London, 1896. 319.

⁸³ Auguste Comte: *System of Positive Polity II*. Longmans, Green and Co., London, 1875. 8.

⁸⁴ *Correspondance inédite. II*. Paris, 1903–1904. 107. Idézi: Henry de Lubac: *The Drama of Atheist Humanism*. Ignatius, San Francisco, 1998. 174.

⁸⁵ Auguste Comte: *System of Positive Polity II*. Longmans, Green and Co., London, 1875. 63.

⁸⁶ Szabó Dezső: *J J. Rousseau érzelmi morálja*. [1912] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Bp. 1926. 123.

⁸⁷ Szabó Dezső: *A középiskola pszichikai megalapozása*. In: *Huszedik Század*. 1914. 2. sz. 211.

⁸⁸ Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata*. In: *Huszedik Század*. 1913. 1. sz. 79.

⁸⁹ Szabó Dezső: *A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei*. [1913] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Bp. 1926. 159.

⁹⁰ Szabó Dezső: *Morál* [1913]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 199.

⁹¹ Uo.

⁹² Uo. 200.

- ⁹³ Szabó Dezső : *Jamest olvasom* [1912]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 203.
- ⁹⁴ Uo. 204.
- ⁹⁵ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915]. In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 173.
- ⁹⁶ Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata*. In: *Huszdik Század*. 1913. 1. sz. 81.
- ⁹⁷ Szabó Dezső: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszdik Század*. 1912. 8. sz. 318.
- ⁹⁸ Szabó Dezső: *Petőfi művészi fejlődése* [1912]. In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 41–42.
- ⁹⁹ Szabó Dezső: *Auguste Comte esztétikai gondolata*. In: *Huszdik Század*. 1913. 1. sz. 81.
- ¹⁰⁰ Auguste Comte: *System of Positive Polity II*. Longmans, Green and Co., London, 1875. 54–55.
- ¹⁰¹ Szabó Dezső: *Morál* [1913]. In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 199., 198.
- ¹⁰² Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 185.
- ¹⁰³ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Genius, Budapest, 1926. I. 163.
- ¹⁰⁴ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. Genius, Budapest, 1926. III. 132.
- ¹⁰⁵ Szabó Dezső: *A paraszt-probléma és az irodalom* [1941]. In: *Egyenes úton*. II. Budapest, Püski, 2003. 736.
- ¹⁰⁶ Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem* [1937]. In: *Egyenes úton*. II. Budapest, Püski, 2003. 701.
- ¹⁰⁷ Szabó Dezső: *A szellemi harc morálja és a papság*. *Előrs.* 1928. szeptember 9. 8.
- ¹⁰⁸ Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem* [1937]. In: *Egyenes úton*. II. Budapest, Püski, 2003. 701.
- ¹⁰⁹ Szabó Dezső: *Az elsodort Falu*. III. Genius, Budapest, 1926. 132–133.
- ¹¹⁰ Szabó Dezső: *Az új magyar történetírás feladatai* [1928]. In: *Az egész látóhatár*. Budapest, Püski, 1991. II. 648.
- ¹¹¹ Uo. 645.
- ¹¹² Uo. 647.
- ¹¹³ Uo. 649.
- ¹¹⁴ Babits Mihály: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszdik Század*. 1912. 6. sz. 805. Szabó Dezső: *Petőfi művészi fejlődése* [1912]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 115.
- ¹¹⁵ Szabó Dezső: *Faj és világirodalom* [1923]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 258.
- ¹¹⁶ Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1922]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 199.

¹¹⁷ Szabó Dezső: *Az új magyar történetírás feladatai* [1928]. In: Az egész látóhatár. Budapest, Püski, 1991. II. 650.

¹¹⁸ Szabó Dezső: *Életeim* II. Püski, Budapest, 1996. 542..

¹¹⁹ Nyikolaj Bergyajev: *Önmegismerés*. Európa, Budapest, 2002. 7.

¹²⁰ Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest, 1998. 13–48.

¹²¹ Az 1942 elejéig megírt részek önálló kötetben is megjelentek 1944-ben a *Bölcsőtől Budapestig* címmel. A későbbi részek azonban nem láttak napvilágot, mivel 1942 nyarától az úgynevezett ponyvarendelet nyomán a Szabó Dezső Füzetek nem jelentek meg többé. Szabó Dezső szándékai szerint önéletrajza – mint arról egyik vázlatja árulkodik – tizennyolc nagyobb részből állt volna. Ebből tulajdonképp tizenegy részt sikerült megírnia, melyek 1913-ig követik nyomon életútját.

¹²² Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. I. Püski, Budapest, 1996. 52.

¹²³ Uo. 414–415.

¹²⁴ Szabó Dezső: *Levelek Kolozsvárra és két elbeszélés*. Keresztes Kiadás, Budapest, 1943. 8–9. A „durva és hülye bántás”, amely az utolsó lökést adta az életcélok átértékeléséhez, egy, a sajtóra vonatkozó új rendelkezés volt: az ún. ponyvarendelet. A rendelet az olcsóbb kiadványokat tartalmuktól függetlenül mint „ponyvákat” cenzúrakötelessé tette. Ennek értelmében az író a *Szabó Dezső Füzeteket* köteles lett volna előzetes cenzúrára bemutatni a hatóságoknak, amire nem volt hajlandó, inkább maga szüntette be a Füzeteket.

¹²⁵ Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. II. Püski, Budapest, 1996. 710.

¹²⁶ Uo. 636.

¹²⁷ Uo. 706.

¹²⁸ Szabó Dezső: *Levelek Kolozsvárra és két elbeszélés*. Keresztes Kiadás, Budapest, 1943. 9.

¹²⁹ Szabó Dezső: *A zsidóság organikus elhelyezkedése*. In: *Huszdik Század*. 1914. 3. sz. 346–347.

¹³⁰ Szabó Dezső: *Egyenes Úton* [1920]. Genius, Budapest, 1926. 6–9.

¹³¹ Szabó Dezső: *Levél a fiataloknak* [1920]. In: uő.: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 12.

¹³² *A tanárság mozgalma*. Budapesti Hírlap. 1910. október 20. 5.

¹³³ *Tanárok mozgalma*. Pesti Napló. 1910. október 20. 6., ill. *Tanárok mozgalma*. Világ. 1910. október 21. 14.

¹³⁴ Kuncz Aladár: *Megjegyzések a tanári mozgalomhoz*. In: *Nyugat*. 1910. II. 1567–1568., ill. *Két szék között*. Népszava. 1910. október 21. 1.

¹³⁵ A „progresszió”, a „progresszió tábora” kifejezést Jászi vezette be, aki a fogalom alá saját csoportját, a szociáldemokratákat, valamint az irodalmi modernség képviselőit, elsősorban a *Nyugat* körét sorolta. Litván György munkáiban ugyanezre a körre az „ellenkultúra” kifejezést alkalmazta.

- ¹³⁶ Szabó Dezső: *Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. II. Püski. Budapest, 1996. 800.
- ¹³⁷ *Szabó Dezsőt felfüggesztették*. Világ. 1910. december 4. 18.
- ¹³⁸ Tisza István: *Szabadgondolkodás* [1911]. In: Tőkéczi László (szerk.): *Tisza István. Válogatott politikai írások és beszédek*. Osiris, Budapest, 2003. 326.
- ¹³⁹ Uo.
- ¹⁴⁰ Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975. 99.
- ¹⁴¹ Szabó Dezső: *Válasz Tisza Istvánnak* [1911]. In: uó: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 354–355.
- ¹⁴² Ezen axiómákra vonatkozóan lásd: Anthony D. Smith: *A nacionalizmus*. In: Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 10.
- ¹⁴³ A „nemzet” megjelölés kettős értelméről a 19. század folyamán lásd Gergely András: *A 19. századi magyar nemzetfelfogások*. In: *Mozgó Világ*. 1983. 3. sz. 120–128.
- ¹⁴⁴ Erre lásd Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelem tankönyveinkben*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 52.
- ¹⁴⁵ Erre lásd Vasas Géza: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*. In: *Magyar Szemle*. 2001. 1–2. sz. 99–128; 2001. 5–6. sz. 91–128.
- ¹⁴⁶ Réz Mihály nemzetfelfogását ismerteti Vasas Géza: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*. In: *Magyar Szemle*. 2001. 1–2. sz. 116–120. és Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 128–130.
- ¹⁴⁷ Concha Győző nemzetfogalmát ismerteti Vasas Géza: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*. In: *Magyar Szemle*. 2001. 5–6. sz. 103–114.
- ¹⁴⁸ Szekfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány*. Dick Manó, Budapest, 1918, 18.
- ¹⁴⁹ Idézi: Tőkéczi László: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Kairosz, Budapest, 2000. 92.
- ¹⁵⁰ *Egy szocialista levelei*. Népszava. 1894. október 26. Idézi: Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 30.
- ¹⁵¹ Idézi: Erényi Tibor: *Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés*. In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Kossuth, 1964. 194.
- ¹⁵² Karl Marx és Friedrich Engels: *A kommunista párt kiáltvány*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. IV. Budapest, 1959. 457.
- ¹⁵³ Uo. 457–458.
- ¹⁵⁴ Karl Marx: *A polgárháború Franciaországban (Fogalmazvány)*. In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény*. Szikra, Budapest, 1977/78. 10.

¹⁵⁵ Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Századvég, Budapest, 1993. 52.

¹⁵⁶ Szabó Ervin: *Bevezetés Engels: A demokratikus pánszlávizmus c. művéhez*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 155–156.

¹⁵⁷ Garami Ernő: *Magyarország 1848-ban és 1908-ban*. Idézi: Márkus László: *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez (A kezdetektől 1918-ig)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 103–104.

¹⁵⁸ Garami Ernő: *Hazafiság és nemzetköziség*. Népszava, Budapest, 1903. 33–34. vö.: Szabó Ervin: *A diákokhoz*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kossuth, Budapest, 1958. 104–105.

¹⁵⁹ *Népszava*. 1905. december 20. Idézi: Erényi Tibor: *Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban*. In: uő.: *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Kossuth, Budapest, 1979. 377.

¹⁶⁰ *Népszava*. 1891. március 6. Idézi: Erényi Tibor: *Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés*. In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Kossuth, 1964. 195.

¹⁶¹ Szabó Ervin: *A hazafiságról*. Népszava, 1901. augusztus 14. Idézi: Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Századvég, Budapest, 1993. 54.

¹⁶² Szabó Ervin: *A magyar szabadság*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kossuth, Budapest, 1958. 51.

¹⁶³ Idézi: Erényi Tibor: *Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban*. In: uő.: *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Kossuth, Budapest, 1979. 372–373.

¹⁶⁴ Garami Ernő: *Hazafiság és nemzetköziség*. Népszava, Budapest, 1903. 42–43.

¹⁶⁵ Szabó Ervin: *A diákokhoz*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kossuth, Budapest, 1958. 104–105.

¹⁶⁶ Garami Ernő: *Hazafiság és nemzetköziség*. Népszava, Budapest, 1903. 38.

¹⁶⁷ Szabó Ervin: *A diákokhoz*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kossuth, Budapest, 1958. 104.

¹⁶⁸ *Népszava*. 1910. július 3. Idézi: Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 164.

¹⁶⁹ *Népszava*. 1911. április 25. Idézi: Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 173.

¹⁷⁰ Lásd erre különösen: Litván György: *„Magyar gondolat – szabad gondolat”* In: uő.: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti*

tanulmányok. Osiris, Budapest, 2008. Valamint: Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető, Budapest, 1985.

¹⁷¹ Idézi: Litván György: „*Magyar gondolat – szabad gondolat*” In: uő.: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2008. 36.

¹⁷² Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető, Budapest, 1985. 58.

¹⁷³ Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető, Budapest, 1991. 57. Jászi Oszkár: *Szocializmus és hazafiság [1905]*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 49.

¹⁷⁴ Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. In: uő.: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások III*. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 350. Idézi: Jászi Oszkár: *Szocializmus és hazafiság [1905]*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 49.

¹⁷⁵ Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető, Budapest, 1991. 53.

¹⁷⁶ Uo.

¹⁷⁷ Jászi Oszkár: *Szocializmus és hazafiság [1905]*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 55.

¹⁷⁸ Uo. 53.

¹⁷⁹ Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető, Budapest, 1991. 47.

¹⁸⁰ Uo.

¹⁸¹ Uo. 214.

¹⁸² Uo. 45.

¹⁸³ Uo. 48–49.

¹⁸⁴ Uo. 57.

¹⁸⁵ Idézi: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 182.

¹⁸⁶ Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető, Budapest, 1991. 47.

¹⁸⁷ Erre vonatkozóan lásd: G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. L'Harmattan, Budapest, 2004, 85–91, 130–137.

¹⁸⁸ Uo. 86.

¹⁸⁹ Szabó Dezső: *Erdélyi földről*. In: *Nyugat*. 1912. I. 106.

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ Uo. 107.

¹⁹² Uo.

¹⁹³ Szabó Dezső: *Erdélyi földről*. In: *Nyugat*. 1912. I. 107–108.

¹⁹⁴ Uo. 107.

¹⁹⁵ Vö. Szabó Dezső: *Don Kísott penitencián* [1913]. In: uő.: *Napló és elbeszélések*. Genius, Budapest, 1926. 16., Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez*. In: *Nyugat*. 1911. II, 360. Szabó Dezső: *A középiskola pszichikai megalapozása*. In: *Huszedik Század*. 1914. 2. sz. 214–215.

¹⁹⁶ Szabó Dezső: *Újabb politika az élet mögül*. In: *Nyugat*. 1913. I. 151.

¹⁹⁷ Uo.

¹⁹⁸ Uo.

¹⁹⁹ Szabó Dezső: *A középiskola pszichikai megalapozása*. In: *Huszedik Század*. 1914. 2. sz. 214–215.

²⁰⁰ Uo. 215.

²⁰¹ Uo. 216.

²⁰² Szabó Dezső: *Hazafias nemzetköziség*. In: *Nyugat*. 1913. II. 206.

²⁰³ Uo.

²⁰⁴ Szabó Dezső: *Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 341.

²⁰⁵ Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez* [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 150.

²⁰⁶ Szabó Dezső: *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése*. In: *Huszedik Század*. 1914. 3. sz. 344.

²⁰⁷ Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez*. In: *Nyugat*. 1911. II, 360. Az 1920-as kiadásból, amelyet a Püski Kiadó is átvett, ez kimaradt, helyette ott „kannibálpolitika” szerepelt.

²⁰⁸ Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*. 1913. II.

²⁰⁹ Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 377–384.

²¹⁰ Taine az általa vizsgált irodalmi és képzőművészeti alkotásokat a nemzeti jellemből vezette le, amelynek „magja” a „faj”. Ennek „alaptulajdonai” változhatatlanok és „minden körülmény és éghajlat mellett megmaradnak”. Taine: *A németalföldi művészet bölcselete*. Franklin, Budapest, 1903. 4. A nép már a „növény”, amelyet a természeti környezet is alakít, hisz a „nép mindig a vidék bélyegét hordja magán”. Taine: *A görög művészet bölcselete*. Franklin, Budapest, 1908. 5.

²¹¹ Herder szerint a „népek ősi karaktere” a „nemzetiségi jegyekből, az égtájból... kezdeti tevékenységből és cselekedetekből” alakult ki. Johann Gottfried Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest, 1978. 264. A népek szelleme „kiolthatatlan”. Herder: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Gondolat, Budapest, 1978. 211.

²¹² Beöthy Taine-kritikájára lásd Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 378. Herdernél is olvasható, hogy „ha egy nép [...] más népekkel zsúfolódik össze, olvasztótégelybe vették [...]

], elveszti arculatát.” Herder, *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Gondolat, Budapest, 1978. 405.

²¹³ Beöthy Zsolt, *A magyar irodalom kis-tükre*, Athenaeum, Budapest, 1920. 20.

²¹⁴ Uo. 18.

²¹⁵ Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 379.

²¹⁶ Timon Ákos: *A szent korona elmélete*. In: Szász József (szerk.): *Politikai Magyarország története az Aranybullától 1795-ig*. Anonymus Történelmi Könyvkiadó, Budapest, 1912. 9–33.

²¹⁷ Márki Sándor: *A történetírás szelleme*. Budapest, 1892. Idézi: Unger Máttyás: *A történelmi tudat alakulása középkorai történelem tankönyveinkben*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 52.

²¹⁸ Idézi: Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 2011. 267.

²¹⁹ A jeles történész a korszak történetírásának jellemzésekor úgy látta, a korszak egészében a liberalizmus „ahistorikus” történelemszemlélete érvényesült. Ebben döntő szerepet tulajdonított Horváth Mihálynak, mint „francia típusú történetírónak”. Szekfű szerint Horváth Mihály a francia liberalizmus, elsősorban Michelet hatása alatt a „szabadságideát” tette meg a történelem zsinórmértékévé. Ezáltal a magyar történelem leegyszerűsödött a szabadság gondolat történetévé, rendezőelvévé pedig a szabadság érvényesülésének kérdése vált. A nemzeti pantheon alakjaivá így kizárólag azok váltak, akik ennek a gondolatnak a hordozói voltak, elsősorban Kossuth és Rákóczi. Ez a szabadságkultusz azonban nálunk – szövegezte Szekfű érvelése – a nemzeti gondolattal egyesülve, szemben a francia liberalizmussal, nem az egyéni és társadalmi szabadságok kiteljesedését állította történelemszemlélete középpontjába, hanem kizárólag a közjogi szabadságok sorsát. Ez a nemzet mint politikai közösség szabadságküzdelseire irányította a történelmi érdeklődést, amely egy teljesebb történelmi látószög lehetőségét oltotta ki. Szekfű Gyula: *A politikai történetírás*. In: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2002. 69–106.

²²⁰ Szűcs Jenő a modern nemzeti tudat középkori örökségének tartotta az „ősiség legitimáló erejébe vetett mágikus hitet.” Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*. In: uő: *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest, 1974. 36. Azt gondolom, ennek a szemléletnek a gyökerei mélyebbre nyúlnak, mint a középkor. Az archaikus kultúrák gondolkodásának, „értékelméletének” sajátja, hogy a valóságot mint ősi mintát, erőt, hatékonyságot és mint tartósságot ragadták meg. Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*. Europa, Budapest, 1998. Különösen 15–27. között.

²²¹ Idézi: Unger Máttyás: *A történelmi tudat alakulása középkorai történelem tankönyveinkben*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1979. 47.

- ²²² Garami Ernő: *Hazafiság és nemzetköziség*. Népszava, Budapest, 1903. 38.
- ²²³ Szabó Ervin: *A diákokhoz*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kosuth, Budapest, 1958. 104.
- ²²⁴ Szabó Ervin: *A nemzeti eszme és az állam*. In: *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909. évi Almanachja*. 361.
- ²²⁵ Szabó Ervin: *Az 1514-i forradalom*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 77.
- ²²⁶ Szabó Ervin: *Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 127.
- ²²⁷ Szabó Ervin: *Az 1514-i forradalom*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 76.
- ²²⁸ Szabó Ervin: *A magyar jakobinusok*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 30.
- ²²⁹ Szabó Ervin: *Ünnepprontók*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 60.
- ²³⁰ Szabó Ervin: *Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 141.
- ²³¹ Szabó Ervin: *1848*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 25.
- ²³² Szabó Ervin: *A diákokhoz*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kosuth, Budapest, 1958. 104–105.
- ²³³ Szabó Ervin: *Az 1514-i forradalom*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 85.
- ²³⁴ Szabó Ervin: *A magyar jakobinusok*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 39.
- ²³⁵ Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*. 1913. II. 142.
- ²³⁶ Szabó Dezső: *Eötvös írói egyénisége*. In: *Huszdik Század*. 1913. 10. sz. 354.
- ²³⁷ Uo. 350.
- ²³⁸ Uo. 353.
- ²³⁹ Szabó Dezső: *A magyar tanárság psychéjéhez* [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 151.
- ²⁴⁰ Uo. 150. Vö. Szabó Dezső: *A „magyar vonatkozások”*. In: *Nyugat*. 1911. II. 238–239.
- ²⁴¹ Szabó Dezső: *Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 339.
- ²⁴² Szabó Dezső: *Jules Laforgue* [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 10.
- ²⁴³ Uo.
- ²⁴⁴ Szabó Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció* [1912]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 144. Vö. Szabó Dezső: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszdik Század*. 1912. 8. sz. 319.

- ²⁴⁵ Szabó Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció* [1912]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 144.
- ²⁴⁶ Szabó Dezső: *Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 338.
- ²⁴⁷ Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*. 1913. II. 140.
- ²⁴⁸ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003, 164.
- ²⁴⁹ Szabó Dezső: *Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*. 1913. II. 139.
- ²⁵⁰ Uo. 140.
- ²⁵¹ A Nyugat mintaszerepe némileg ugyan ellentmondásban állt Szabó Dezső kultúrkritikai látásmódjával, azonban ne felejtjük el, hogy a Nyugat mint jelkép alkalmas volt a magyar viszonyokkal való elégedetlenség kifejezésére.
- ²⁵² Szabó Dezső: *Helyes kultúrpolitika*. In: *Nyugat*. 1913. II. 287.
- ²⁵³ Móricz Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája*. In: *Nyugat*. 1913. II. 216.
- ²⁵⁴ Szabó Dezső: *A romantikus Ady* [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 128.
- ²⁵⁵ Uo.
- ²⁵⁶ Uo. 129.
- ²⁵⁷ Szabó Dezső: *Don Kisott penitencián* [1913]. In: uő.: *Napló és elbeszélések*. Genius, Budapest, 1926. 31.
- ²⁵⁸ Szabó Dezső: *A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése*. In: *Huszedik Század*, 1914. 3. sz. 342.
- ²⁵⁹ Uo. 344.
- ²⁶⁰ Tőkéczi László: *Tisza István eszméi, politikai arca*. Kairosz, Budapest, 2000. 86.
- ²⁶¹ Andrássy Gyula: *Az 1867-iki kiegyezésről*. Budapest, 1896. Idézi Glatz Ferenc: *Történetíró és politika. Szekfü, Steier, Thim és Miskolc nemzetéről és államról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 228.
- ²⁶² Idézi: Tőkéczi László: *Magyar Figyelő (1911–1918)*. In: uő.: *Polgári múlt – polgári jelen?* Budapest, Konrad Adenauer Alapítvány, 1995. 36.
- ²⁶³ *A haza és a munkások*. Népszava, 1895. október 16. Idézi: Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 30.
- ²⁶⁴ *Mi és ők*. Népszava, 1902. április 12. Idézi: Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 30.
- ²⁶⁵ *Népszava*. 1900. március 10. Idézi: Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Gondolat, Budapest, 1974. 240.
- ²⁶⁶ Friedrich Engels: *A kommunizmus alapelvei*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. IV. Budapest, 1959. 358.

²⁶⁷ Király István: *Intés az Őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914–1918.* Magvető, Budapest, 1982, I. 155.

²⁶⁸ Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs.* Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, Budapest, 1904. 165–166.

²⁶⁹ Jászi Oszkár: *A történelmi materializmus állambölcselete.* Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, Budapest, 1903. 148.

²⁷⁰ Nem csak barátai, de kritikusi is homokra épített gondolati konstrukciónak tekintették Jászi egyeztetési kísérletét. Apáthy István a nemzeti célok látszólagos azonossága mögött felfogásuk alapvető különbségét a *Kelet* hasábjain megjelent írásában a következőkben rögzítette: „Ránk nézve a haza nem mindenkori, hanem egyszer s mindenkorra haza. A hazaszeretet pedig nem a véletlenektől megszabott működési körök kénytelen megbecsülése. Az előttünk az emberi fejlődésnek egyik legfőbb rugója. Az embereknek nemzetekre tagozódása nem átmeneti állapota, hanem eredménye a fejlődésnek.” Idézi: Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1900–1918.* Gondolat, Budapest, 1960. 319–320.

²⁷¹ A német politikus-szociálreformer Friedrich Naumann a Mitteleuropa-tervében Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia gazdasági, majd politikai integrációjának lehetséges útját vázolta fel. Az elképzelés szerint az államszövetséghez idővel más államok is csatlakozhattak volna. Az elképzelés Naumann *Mitteleuropa* című, 1915 októberében megjelent könyvében lett kibontva, bár a gondolat maga cikk formájában már az év tavaszán széles körben ismertté vált. Jászi az elsők között üdvözölte az elgondolást és vált a terv legvehemensebb támogatójává. A magyar sajtó és közvélemény érthető módon élénken reagált a tervre, sajátos módon azonban nem a politikai töresvonalak mentén oszlottak meg a támogató és az elutasító állásfoglalások. Az elutasítás közösségében osztozott többek között Ady Endre, Ágoston Péter, Braun Róbert, valamint Tisza István és Rákosi Jenő. A támogatók táborában pedig Jászi Oszkár, Ignóty és Szabó Ervin mellett ott találjuk – bár eltérő indíttatásból – Aponyi Albertet, vagy Andrásy Gyulát. A terv tehát nem pusztán a magyar közvéleményt osztotta meg, de a progresszív táborát is. A kérdésre vonatkozólag lásd: Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

²⁷² Jászi Oszkár: *A kis államok problémája* [1915]. In: uő.: *Múlt és jövő határán.* Pallas Irodalmi és Nyomdai R.T., Budapest, 1918, 110.

²⁷³ Idézi Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 212–213.

²⁷⁴ Szabó Dezső: *Pascal éjszakája.* In: *Nyugat.* 1913. II. 142.

²⁷⁵ Uo.

²⁷⁶ Szabó Dezső: *Újabb politika az élet mögül.* In: *Nyugat.* 1913. I. 151.

²⁷⁷ Szabó Dezső: *Esztétika.* In: *Május.* 1. sz. 1.

²⁷⁸ Uo. 2.

²⁷⁹ Számos elemzés állítja középpontba Ady magyarságélményének sokarcúságát. Bíró Zoltán szerint Ady költészetének nagyságát „Éppen egymásnak feszülő, egymásnak látszólag, vagy valóban ellentmondó érzések és gondolatok adják, és a megszenvedett küzdelmek szintézisreteremtő ereje.” Bíró Zoltán: *Ady Endre sorsköltészete*. Püski, Budapest, 1998. 6. Görömbei András a korszak hivatalos felfogásával szakító nemzetszemléleti forradalmárt lát Adyban, aki úgy szakított az uralkodó nemzet- és műltszemlélettel, hogy közben saját víziója is kapcsolódott a magyar archaikumba és történelmi kultúrába. A szakítás és a mélyebb gyökéresztés kettőssége „egyszerre, együtt, és végletesen hatalmas feszültségben, küzdelemben jelenik meg”. Görömbei András: *A gondolkodó Ady*. In: uő.: *Létértelmezések*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999. 11–12. Radnóti Sándor a kérdést a recepciótörténet oldaláról megközelítve hangsúlyozta Ady magyarságtudatának összetettségét: „a legérdekesebb és legkényesebb kérdés, amely bizonyos értelemben az egész Ady-rendszert mélyen befolyásolta, és mélyen meghatározta, a nemzeti tudat. Ady magyarsága. Itt olyan végtelenül gazdag anyag áll rendelkezésünkre Ady költészetében, hogy nem lehet olyan pozíciót elképzelni az azóta eltelt hetven évben, amelyre ne lehetne Ady-kádenciát találni.” Radnóti Sándor: *Ady aktualitása*. In: Víg Mónika (szerk.): *Hogyan éljük túl a XX. századot?* Narancs Alapítvány, Budapest, 1992. 314. A kortárs Fülep Lajos is hasonlóképpen jellemezte Ady magyarságélményét: „magyarságtudata minden ízében ambivalens, komplex tudat – akkor lehetne jól látni, ha egymással szembe nyomtatnánk egyfelől a magyarság-szerelem, másfelől a magyarság kárhazat-verseit...” Fülep Lajos: *Ady éjszakai és éjszakája*. In: uő.: *Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok 1920–1970*. Magvető, Budapest. 1976. 75.

²⁸⁰ Ady Endre: *Jászi Oszkár könyve* [1912] In: Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 231.

²⁸¹ *Ady Endre költeményei* II. Helikon, Budapest, 2006. 27.

²⁸² *A polgári radikális párt. A párt felhívása*. Világ, 1914. május 19. 3–4.

²⁸³ Idézi: Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 197.

²⁸⁴ Erényi Tibor: Ady és a szociáldemokrácia. In: Csáky Edit (szerk.): *„Akarom: tisztán lássatok” Tudományos ülésszak Ady Endre születésének 100. évfordulóján*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 68.

²⁸⁵ Adynak a progresszióhoz, illetve azon belül a polgári radikálisokhoz fűződő viszonyáról homlokegyenest eltérő értékelések születtek. Itt pusztán azon értékelések bemutatására van módunk, amelyek kifejezetten nemzetszemléletük egyezőségeire–különbségeire reflektáltak. Felfogással egyező Gyurgyák János megközelítése, bár a szakadékot Ady és a polgári radikálisok között talán kisebbnek ábrázolja. Ugyanakkor ő is hangsúlyozta, hogy míg Adynál meghatározó kérdés volt a „magyarság mint etnikum sorsa”, addig ez a probléma a polgári radikálisoknál „csak a periférián – vagy gyakran még ott sem

- jelent meg”. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. 159. N. Pál József tanulmányában az „Ady-féle radikalizmus” és a polgári radikalizmus - irodalmi modernség viszonyát „ambivalenciákkal, feszültségekkel” terheltek ábrázolta. Ennek fő forrását abban a távolságban látta, ami - véleményem szerint nem valós törésvonalat húzva - Ady világméretű közösségorientált és metafizikai természetét elválasztotta „a modern, és/vagy progresszív barátok” individualista és materialista látásmódjától. Ezt mint elsődleges okot egészítette ki N. Pál József az elemzésében Ady és környezete számos meghatározó tagjának eltérő szociokulturális háttére (kisnemesi kálmánista vs. zsidó asszimiláns), amely egyrészt mint magyarázó elv determinálta a nemzet- és történelemszemléletük elütő jellegét, másrészt táplálója volt - minden politikai érdekszövetség dacára - Ady velük szembeni idegenségérzetének. N. Pál József: *Ady - Az irodalmi modernség és a progresszió viszonya*. In: Kortárs, 2008. március. 1-33. április. 37-59. Ezen utóbbi motívum a kortárs Schöpflin Ady-könyvében is feltűnt. Schöpflin Aladár: *Ady Endre*. Nyugat, Budapest, 1934. 96. Király István nagyszabású Ady-monográfiájában a hangsúly a költő és a polgári radikálisok gondolkodását elválasztó mozzanatokra esett. Ezek közül számunkra a nemzettudat kérdésköre az igazán fontos. Király Jászi és a radikálisok nemzetszemléletét az uralkodó köröktől csak módszereiben elütő birodalmi aspirációkkal, s balkáni gazdasági térhódítási tervekkel terhelte, a kultúrfőlény gondolatával átszőtt „birodalmi nemzettudatnak” aposztrófálta. Ezzel szemben Adyét „kiszépi nemzettudatnak”, amelynek legfontosabb meghatározói a nagy hatalmi imperializmusból fakadó fenyegetettség-tudat, és a kiszépi szolidaritás. Király István: *Intés az őrzők-höz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914-1918*. Magvető, Budapest, 1982. I. 140. 147. A fenti, Ady és a radikálisok között alapvetően differenciáló megközelítésekkel szemben Litván György és Vezér Erzsébet a szemléleti azonosságot emelte ki. Litván György a „második reformnemzedék” gondolkodásának lényegét abban a felismerésben látta, miszerint a magyar sorskérdéseket csak „az általános emberi eszmék felől lehet megérteni és megoldani”. Ady jelentősége eszerint éppen abban állt, hogy ezt a felismerést következetesen érvényesítve „önkínzó könyörtelenséggel rugaszkodott el nemesi talajától”, amely egyben a „nacionalizmussal való szakítást” is jelentette. Litván az egységen belül halvány törésvonalat húzva, Adytól némileg elhatárolta a Nyugat képviselőit: Babitsot, Kosztolányit, Ignót, akik „bár részei lettek a régi világ ellen irányuló progresszív és antinacionalista küzdelemnek”, azonban anélkül, hogy a nacionalizmussal „teljesen szakítani tudtak volna”. Litván György: „*Magyar gondolat - szabad gondolat*” In: uő.: *Magyar gondolat - szabad gondolat. Válogatott történelmi tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2008. 24-25. Vezér Erzsébet - hasonlóan Litvánhoz - Adyt elsősorban a polgári radikálisokhoz kapcsolta, mint a „nacionalizmus alkonyának hírnökét”. Vezér Erzsébet: *Ady és a radikálisok a világháború alatt*.

In: Csáky Edit (szerk.): *„Akarom: tisztán lássatok” Tudományos ülészak* *Ady Endre születésének 100. évfordulóján*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

²⁸⁶ Fülep Lajos: *Ady éjszakái és éjszakája*. In: uő.: *Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok 1920–1970*. Magvető, Budapest, 1976. 68.

²⁸⁷ Uo. 69.

²⁸⁸ Uo.

²⁸⁹ Az, hogy ezen szemléleti különbség rendkívül korán tudatosult, jól látható Fülep visszaemlékezéséből: „A legjobb barátaimmal, akiket nagyon szeretek, akikkel mindenben egy vagyok, testvéreim, azonos mégsem vagyok – mármint úgy azonos, mint egy szegény magyar paraszttal, nyomorult béresrel, akit addig sose láttam – ők úgy néznek rá, mint elnyomott, fölzsabadítandó osztályra – nem egyénre, érted? Osztályra! – Én is nézek rá így is, de más-képp is – én eredendően azonos vagyok vele mindegyikkel, külön-külön, érted? Nekem mind külön-külön drága, pótolhatatlan – eredendően azonos vagyok vele, mint a kezemmel, a szememmel – magamban érzem mindenestül – ha megérintem, kezet fogok vele, magamat érintem, ha szemébe nézek, a magam szemébe nézek – ez nincs bennük – ez az én szóval mondhatatlan azonosságom ezzel a szerencsétlen néppel – ugyanazt gondolják, akarják, mint én, de az eszükben és szívükben, a gondolkodásukban és becsületükben – de ez, amit mondok, nincs a húsukban, veséjükben, tüdejükben, lélegzésükben – ez az én magyarságom –, pedig e nélkül ezzel a néppel az ő forradalmát megcsinálni nem lehet.” Uo. 71–72.

²⁹⁰ Ady Endre: *Ellenséggel egy szándékon*. In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. III. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977. 509.

²⁹¹ Uo.

²⁹² A *Nyugatra* vonatkozóan lásd: Komlós Aladár: *Problémák a Nyugat körül*. Magvető, Budapest, 1978.

²⁹³ Ignotus: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 5. sz. 670.

²⁹⁴ Schöpflin Aladár: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 5. sz. 672.

²⁹⁵ Uo. 673.

²⁹⁶ Babits Mihály: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 6. sz. 805.

²⁹⁷ Laczkó Géza: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 5. sz. 676.

²⁹⁸ Szabó Dezso: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 8. sz. 318.

²⁹⁹ Uo.

³⁰⁰ Komlós Aladár: *Gyulaitól a marxista kritikáig. A magyar irodalmi kritika hét évtizede*. Akadémiai, Budapest, 1966. 243.

- ³⁰¹ Jászi Oszkár: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 6. sz. 797.
- ³⁰² Uo. 798.
- ³⁰³ Szende Pál: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 8. sz. 325.
- ³⁰⁴ Uo. 326.
- ³⁰⁵ Mindez Ignótus és Osvát esztétikai pluralizmusát dicséri, akik az eredeti stílus és gondolat előtt akkor is megnyitották a Nyugat kapuit, ha annak tartalmával nem is azonosultak. Szabó Dezső önéletrajzában leírta, hogy tanulmányait a Nyugaton belül sokan támadták, azonban Osvát és Ignótus mindig kiállt mellette.
- ³⁰⁶ Szabó Dezső: *Az irodalom mint társadalmi funkció* [1912]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 139.
- ³⁰⁷ Szabó Dezső: *A falu jegyzője* [1912]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 103.
- ³⁰⁸ Uo. 110.
- ³⁰⁹ Szabó Dezső: *Eötvös írói egyénisége*. In: *Huszedik Század*. 1913. 10. sz. 354.
- ³¹⁰ Uo. 352.
- ³¹¹ Uo. 354.
- ³¹² Szabó Dezső: *Petőfi művészeti fejlődése*. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 115.
- ³¹³ Szerb Antal: *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen*. In: uő.: *Gondolatok a könyvtárban*. Magvető, Budapest. 1971. 715.
- ³¹⁴ Erre vonatkozóan lásd: Király István: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914-1918*. I. Szépirodalmi, Budapest, 1982. 91-121.
- ³¹⁵ Szabó Dezső: *Az élhetetlen ember leveleiből*. In: *Nyugat*, 1914. II. 370.
- ³¹⁶ Szabó Dezső: *Búcsúzások*. In: *Nyugat*, 1915. II. 1024.
- ³¹⁷ Szabó Dezső: *A fül*. [1917] In: uő.: *Napló és elbeszélések*. Genius, 1926. 274-285.
- ³¹⁸ Szabó Dezső: *Az élhetetlen ember leveleiből*. In: *Nyugat*. 1914. II. 370-371.
- ³¹⁹ Szabó Dezső: *Az egész emberért*. In: *Nyugat*. 1919. I. 458.
- ³²⁰ Uo. 451.
- ³²¹ Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1922]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 198-199.
- ³²² Uo. 199.
- ³²³ Szabó Dezső: *A munkásság* [1923]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 222.
- ³²⁴ Erre vonatkozóan lásd: Lackó Miklós: *Bujdosó vagy szabadságszerező realista? Írások és viták a nemzeti jellemről*. In: uő.: *Korszellem és tudó*

mány 1910–1945. Gondolat, Budapest, 1988. 143–220; Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világról.* Napvilág, Budapest, 2001; Trencsényi Balázs: *A történelem rémülete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról.* In: uő.: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok.* Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007. 302–337.

³²⁵ Szabó Dezső: *Karácsonyi levél* [1934]. In: uő.: *Az egész látóhatár.* I. Püski, Budapest, 1991. 103.

³²⁶ Lackó Miklós: *Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről.* In: uő.: *Korszellem és tudomány 1910–1945.* Gondolat, Budapest, 1988. 194.

³²⁷ Szerb Antal: *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen.* In: uő.: *Gondolatok a könyvtárban.* Magvető, Budapest, 1971. 715.

³²⁸ Szabó Dezső: *Az elsodort falu.* I. Genius, Budapest, 1926. 93–94.

³²⁹ Vatai László: *Az Isten szörnyetege.* Occidental Press, Washington, 1977. 360.

³³⁰ Király István: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben. 1914–1918.* Magvető, Budapest, 1982. I. 365.

³³¹ Szabó Dezső: *Az elsodort falu.* II. Genius, Budapest, 1926. 114–115.

³³² Szabó Dezső: *Pascal éjszakája.* In: *Nyugat*, 1913. II. 138.

³³³ Szabó Dezső: *Az elsodort Falu.* I. Genius, Budapest, 1926. 218–219.

³³⁴ Szabó Dezső: *Az elsodort Falu.* II. Genius, Budapest, 1926. 91.

³³⁵ Szabó Dezső: *Az elsodort Falu.* III. Genius, Budapest, 1926. 132–133.

³³⁶ Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1921]. In: *Szőcs Zoltán (szerk.): Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban.* Szabó Dezső Emléktársaság, Budapest, 1999. 59.

³³⁷ Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: uő.: *Az egész látóhatár.* I. Püski, Budapest, 1991. 191.

³³⁸ Szabó Dezső: *A gombaszögi tábor. Előőrs.* 1928. szeptember 9. 3.

³³⁹ Erre vonatkozólag lásd: Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő.: *Egyenes úton* I. Püski, Budapest, 2003. 475–480; Szabó Dezső: *A magyar középosztály megteremtése* [1935]. In: uő.: *Az egész látóhatár.* I. Püski, Budapest, 1991. 167–182.

³⁴⁰ Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: uő.: *Az egész látóhatár.* I. Püski, Budapest, 1991. 185.

³⁴¹ Szabó Dezső: *Szellemi életünk tragédiája: Horváth János könyve Petőfiről* [1923]. In: uő.: *Egyenes úton* I. Püski, Budapest, 2003. 212.

³⁴² Horváth Zoltán: *A Szabó Dezső-problémáról.* In: uő.: *Irodalom és történelem.* Szépirodalmi, Budapest, 1968. 108.

³⁴³ Nagy Péter: *Szabó Dezső.* Akadémiai, Budapest, 1979. 580.

³⁴⁴ Király István: *Szembesülés Szabó Dezsővel.* In: uő.: *Útkeresések.* Szépirodalmi, Budapest, 1989. 236–237; Szabó Miklós: *Szabó Dezső, a politikai*

gondolkodó. In: Tallár Ferenc (szerk.): *Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1986. Válogatott tanulmányok*. Atlantisz, Budapest, 1989. 216; Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. In: Fehér Ferenc – Kenyeres Zoltán (szerk.): *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1970. 358.

³⁴⁵ Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975. 323–336.

³⁴⁶ Ezt az egyetlen distinkciós elvet érvényesíti Gyurgyák János is nagy-szabású eszmetörténeti vállalkozásában. Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007. Erős Vilmos is ezen tipológia szerint állítja szembe Szabó Dezsőt, mint a „népi nemzet” exponensét Szekfű Gyulával, akit a szerző a „politikai nemzet” képviselőjének tekint. Erős Vilmos: *Látomás és indulatok a Szekfűlőgiában*. In: *Aetas*, 2004. 3–4. sz. 315.

³⁴⁷ Németh László: *Faj és irodalom* [1928]. In: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. I. Püski, Budapest, 1992. 13.

³⁴⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik* [1920]. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. 291.

³⁴⁹ Uo. 294.

³⁵⁰ Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*. In. uő.: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1924. 12.

³⁵¹ Uo. 17.

³⁵² Szabó Dezső liberalizmuskritikájára vonatkozóan lásd: Kovács Gábor: *Liberalizmusképek a népi mozgalomban*. In: Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Áron Kiadó, Budapest, 2007. 468–480.

³⁵³ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915]. In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 153.

³⁵⁴ Uo. 170.

³⁵⁵ Uo. 152.

³⁵⁶ Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In. uő.: *Egyenes úton* II. Püski, Budapest, 2003. 555.

³⁵⁷ Szabó Dezső: *A népképviselőlet problémája* [1921]. In: Szócs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*. Szabó Dezső Emléktársaság, Budapest, 1999. 35–36.

³⁵⁸ Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1922]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 187.

³⁵⁹ Szabó Dezső: *Gr Tisza István* [1918–19]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 177.

³⁶⁰ Uo. 175.

³⁶¹ Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 193.

³⁶² Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1922]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 187.

³⁶³ Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 441.

³⁶⁴ Szabó Dezső: *A magyar paraszt* [1923]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 182.

³⁶⁵ Uo.

³⁶⁶ Uo. 184–185.

³⁶⁷ Uo. 185.

³⁶⁸ Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 547.

³⁶⁹ Uo. 548.

³⁷⁰ Szabó Dezső: *Előszó* [1925]. In: uő.: *Segítség!* Genius, Budapest, 1926. IX.

³⁷¹ Jászi Oszkár: *Radikalizmus és nemzeti eszme*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 274–275.

³⁷² Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető, Budapest, 1985. 51.

³⁷³ Idézi: G. Fodor Gábor: *Gondoljunk újra a polgári radikálisokat*. L'Harmattan, Budapest, 2004. 51.

³⁷⁴ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. II. Genius, Budapest, 1926. 91.

³⁷⁵ Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 464.

³⁷⁶ A korszak legismertebb fajbiológusa, Méhely Lajos az antropológiai jegyeken túl a vércsoportok alapján határozta meg a faj fogalmát. Erre lásd: Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2001. 387–397.

³⁷⁷ Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 526.

³⁷⁸ Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 529. Szekfű szintén abból indult ki, hogy fajbiológiai értelemben nincs magyar faj, miként nincs olasz vagy német. Az európai népek „történeti képződmények”, ekként a magyarság is egy hosszú történeti processzus eredménye. Ennek folyamán a magyarság számos etnikum tagjait asszimilálva, valamint a változó kulturális és társadalmi tényezők alakító hatásának alávetve jellegében, karakterében jelentős változásokon ment keresztül. Szekfű szerint csak a fenti értelemben lehet beszélni fajiságról, mint „történeti fajiságról”. Ugyanakkor ez a történeti fajiság saját jelleggel bír, olyan – minden más közösségtől megkülönböztető – tulajdonságokat ölel fel, amelyek a közösség egyes tagjait is jellemzik. Szekfű Gyula: *Fajbiológiai vagy történeti egység?* [1922] In: Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2002. 162–173.

³⁷⁹ Szabó Dezső: *A turánizmus* [1923]. In: *Élet és irodalom*. 1. sz. 14.

³⁸⁰ Uo. 10.

- ³⁸¹ Uo. 19.
- ³⁸² Szabó Dezső: *A végzet* [1929]. In: *Egyenes úton* II. Püski, Budapest, 2003. 538.
- ³⁸³ Szabó Dezső: *Karácsonyi levél* [1934]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 96.
- ³⁸⁴ Uo. 98.
- ³⁸⁵ Szabó Dezső: *A holnap nácionálisizmusa* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 31.
- ³⁸⁶ Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 448.
- ³⁸⁷ Uo. 459.
- ³⁸⁸ Szabó Dezső: *Nemzeti állam – politikai nemzet* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 429.
- ³⁸⁹ Uo.
- ³⁹⁰ Szabó Dezső: *A magyar jövő alapproblémái* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 637.
- ³⁹¹ Jellemző példa erre az érvelésre: Szabó Dezső: *A magyar jövő alapproblémái* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 634–635.
- ³⁹² Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 449.
- ³⁹³ Uo.
- ³⁹⁴ Uo. 449. 450.
- ³⁹⁵ Szeffű Gyula: *A szentistváni állam* [1938]. In: uő.: *Állam és Nemzet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 37; Bethlen István: *Szent István napján*. *Pesti Napló*. 1937. augusztus 20.
- ³⁹⁶ Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 458.
- ³⁹⁷ Uo. 463.
- ³⁹⁸ Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem! Milyen szefű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* In: *Szabó Dezső újabb művei*. 1937. 31–32. sz. 22.
- ³⁹⁹ Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 417.
- ⁴⁰⁰ Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 452.
- ⁴⁰¹ A téma két legfontosabb feldolgozása a Romsics Ignác szerkesztette *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1998; illetve Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest, 2001. c. munkája.
- ⁴⁰² Ezt a megközelítést alkalmazta a már említett Zeidler-könyv, ill. Romsics Ignác bevezetője az általa szerkesztett tanulmánykötetben, valamint Romsics Ignác: *Nemzeti traumánk: Trianon*. In: uő.: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében*. Osiris, Budapest, 1996. 327–345; valamint Szabó Mik

lós: *A területi revízió mint nemzeti feladat és ideológia* In. uő.: *Viszonylag békésen*. Mozdó Világ – Helikon, Budapest, 2000.

⁴⁰³ A kérdéssel foglalkozó történészek azonban felhívják a figyelmet arra, hogy a politikai élet irányítói számára bármennyire az integrális revízió volt az optimális megoldás, bizonyos helyzetekben a realitások kényszerének engedve elfogadtak, sőt, képviseltek az integritást feladó kompromisszumos terveket is. Ezek közé tartozott az a Gömbös Gyula által 1934–35-ben jóváhagyott revíziós tervezet, amely a határmenti magyar területeknél ugyan jóval többet, bár messze nem mindent követelt vissza. Ez a terv a határon túli magyarok számát a felére csökkentette, miközben az ország védhetőségét javította, s az ország nyersanyagfüggését jelentős mértékben mérsékelte volna. Teleki Pál 1938-ban a szlovákokkal tárgyaló delegáció vezetőjeként, feladva az integrális revíziót, etnikai alapú, vagy ahhoz közelítő kompromisszumos megoldást képviselt. Szintén ezek közé lehet sorolni Bethlen István megnyilatkozásait, aki írásaiban különbséget tett a döntően magyarok lakta területek és a vegyes lakosságú vagy nemzetiségi területek között. Az előbbieket a revíziós célok minimumaként határozta meg, míg az utóbbiakra különböző megoldási javaslatokat tett. Ezen elképzelését bővebb ismertetésére lásd: a Romsics Ignác szerkesztette tanulmánykötet három írását: Ablonczy Balázs: *Teleki Pál* 12–31.; Péteri Lóránt: *Bethlen István* 31–51.; Zeidler Miklós: *Gömbös Gyula* 70–90. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1998.

Zeidler Miklós a kérdéssel foglalkozó könyvében a következőképp világítja meg ennek mibenlétét. „Az a különös helyzet állt elő, hogy a »reménytelenység« időszakaiban, amikor a revízió nemzetközi fórumokon jóformán szóba sem jöhetett, az integritás gondolata volt a meghatározó, ám valahányszor esély mutatkozott a határok megváltoztatására, a kormány hivatalosan mindig valamilyen kompromisszumos megoldás tervével lépett elő”. Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest, 2001. 126–127.

⁴⁰⁴ Romsics Ignác: *Nemzeti traumánk: Trianon*. In: uő.: *Helyünk és sorunk a Duna-medencében*. Osiris, Budapest, 1996. 336. Erre a megközelítésre épül Péterfi Gábornak a témát nagy alapossággal feldolgozó könyve is. Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. L'Harmattan, Budapest, 2011.

⁴⁰⁵ Szabó Miklós: *A területi revízió mint nemzeti feladat és ideológia* In. uő.: *Viszonylag békésen*. Mozdó Világ – Helikon, Budapest, 2000. 131.

⁴⁰⁶ Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest, 2001. 127–128.

⁴⁰⁷ Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Akadémiai, Budapest, 1979. 420.

⁴⁰⁸ Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975. 276.

⁴⁰⁹ Uo. 375.

⁴¹⁰ Szabó Dezső: *Rokamból-romantika* [1923] In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 493.

⁴¹¹ Szabó Dezső: *A németiség útja* [1931]. In. uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 741.

⁴¹² Szabó Dezső: *A magyar trón problémája és Auszrtia* [1937] In. uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 380.

⁴¹³ Szabó Dezső: *Az út – előre* [1929]. In. uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 366.

⁴¹⁴ Szabó Dezső: *Az új magyar történetírás feladatai* [1928]. In. uő.: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 649. Szabó Dezső németellenes felfogásával foglalkozik: Bartók Béla: *Kasszandra dühös (Szabó Dezső németellenes intoleranciájáról)*. In: *Történeti tanulmányok*. A Kossuth Lajos Tudomány Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. 2007. 15. köt. 319–334.

⁴¹⁵ A Közép-Európa kifejezést már csak a Naumann-féle Mitteleuropával való konnotáció miatt sem használta Szabó Dezső.

⁴¹⁶ Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő. *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 454.

⁴¹⁷ Szabó Dezső: *Kis nemzetek sorsa* [1928]. In. uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 252.

⁴¹⁸ Szabó Dezső: *A béke útja és a magyarság*. *Előőrs*, 1928. szeptember. 23. 7.

⁴¹⁹ Szabó Dezső: *A németiség útja* [1931] In: uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 751.

⁴²⁰ Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem* [1937]. In. Nagy Péter (szerk.): *A magyar káosz*. Szépirodalmi, Budapest, 1990. 378–379.

⁴²¹ Szabó Dezső: *A Gömbös-kormány és az „új korszak”* [1935]. In. Nagy Péter (szerk.): *A magyar káosz*. Szépirodalmi, Budapest, 1990. 222.

⁴²² Uo. 231.

⁴²³ Uo.

⁴²⁴ Szabó Dezső: *A béke útja és a magyarság*. In: *Előőrs*. 1928. szeptember 30. 5. Ez az álláspont különösen a későbbi, az autonómia lehetőségét kizáró, az 1930-as évek második felében született írásai tükrében érdekes.

⁴²⁵ Szabó Dezső: *A németiség útja* [1931] In: uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 751.

⁴²⁶ Szabó Dezső: *A magyar miniszterelnökhöz (Darányi Kálmán)* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991. 78.

⁴²⁷ Szabó Dezső: *A magyar jövő alapproblémái* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*, II. Püski, Budapest, 1991. 634.

⁴²⁸ Uo. 635.

⁴²⁹ Uo.

⁴³⁰ Uo.

⁴³¹ Ez nem jelenti, hogy későbbi írásaiban ne szerepelne mint kíváncsóság a kelet-európai népek összefogása.

⁴³² Szabó Dezső: *A magyar jövő alapproblémái* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*, II. Püski, Budapest, 1991. 635.

⁴³³ Víg Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*. Mundus, Budapest, 2002. 38–39.

⁴³⁴ Lásd erre vonatkozólag: Kiss Gy. Csaba: „Tejtestvérek” – Németh László Kelet-Európa-felfogásának néhány összetevője 1945 előtt. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A mindentudás igézete*. Magvető, Budapest, 1985. 102–119; ill. Bárdi Nándor: *Németh László*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás. 1920–1953*, Osiris, Budapest, 1998. 175–193.

⁴³⁵ Németh László: *A magyar élet antinómiái*. [1934] In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. I. Püski, Budapest, 1992. 590–591.

⁴³⁶ Lásd erre vonatkozólag: Richly Gábor – Ablonczy Balázs: *Jászi Oszkár*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1998, 134–156.

⁴³⁷ Jászi Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás* [1920] Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989. 174.

⁴³⁸ Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása* [1929]. Gondolat, Budapest, 1982. 561.

⁴³⁹ Közli Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, New York, 1983. 251.

⁴⁴⁰ A kérdésre vonatkozólag lásd: Bátonyi Gábor: *A Duna-konföderáció gondolata a két világháború közti Magyarországon*. In: *Alföld*. 1985. 8. sz. 35–42; Ferdinándy Mihály: *Középeurópa*. Cserépfalvi, Budapest, 1940., Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kossuth, Budapest, 1983. 83–108.

⁴⁴¹ Gál István: *Szabó Dezső elsőbbsége. Magyar Nemzet*. 1940. január 9. 4.

⁴⁴² Balogh Edgár: *Szabó Dezső magyar logikája* [1939]. In: Szócs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső Emlékkönyv*. Szabó Dezső Emléktársaság, Budapest, 1993. 79.

⁴⁴³ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Magyar Egyetemi Nyomda 1934. 451.

⁴⁴⁴ Kiss Gy. Csaba: *Németh László kelet-európai érdeklődésének első szakasza: a tanú-évek Közép-Európa képe*. In: *Literatura*. 1982. 1. sz. 44.

⁴⁴⁵ Gulácsy a levelet a Nagyvárad című lap hasábjain tette közé. Gulácsy Irén: *Szabó Dezső új művének motívumai*. Nagyvárad, 1926. október 3. 5.

⁴⁴⁶ Szabó Dezső: *Kossuth. Esti Kurír*. 1927. november 6. 6.

⁴⁴⁷ Szabó Dezső: *Az Anschluss. Esti Kurír*. 1927. november 20. 6.

⁴⁴⁸ Szabó Dezső: *Az ifjúsághoz. Előőrs*, 1928. május 24. 10.

⁴⁴⁹ Szabó Dezső: *Csírázik a jövő. Előőrs*. 1928. július 15. 13.

⁴⁵⁰ Szabó Dezső: *Az ifjúsághoz. Előőrs*. 1928. május 24. 10.

⁴⁵¹ Szabó Dezső: *A béke útja és a magyarság. Előőrs.* 1928. szeptember 23. 7–8. szeptember 30. 5–6.

⁴⁵² Szabó Dezső: *A béke útja és a magyarság. Előőrs.* 1928. szeptember 30. 5.

⁴⁵³ Uo.

⁴⁵⁴ Uo.

⁴⁵⁵ Ezt a német gazdasági kapcsolatokat kiváltó francia-angol orientációt politikai szempontok motiválták, mint olyan eszközt, amely a német befolyást csökkenti.

⁴⁵⁶ Szabó Dezső: *A béke útja és a magyarság. Előőrs.* 1928. szeptember 30. 6.

⁴⁵⁷ Szabó Dezső: *L'Aplomb. Előőrs.* 1928. május 6. 14.

⁴⁵⁸ Szabó Dezső: *Ének Budapesthez. Előőrs.* 1928. szeptember 30. 8.

⁴⁵⁹ Szabó Dezső: *A Gare de l'Est-en – Budapesten. Előőrs.* 1928. szeptember 16. 11.

⁴⁶⁰ Szabó Dezső: *A némettség útja* [1931]. In: *Egyenes úton.* II. Budapest, Püski, 2003. 751.

⁴⁶¹ Szabó Dezső: *Querelae Magyarorum* [1939]. In: Gombos Gyula (szerk.): *Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök.* Occidental Press, Washongton, 1975. 112.

⁴⁶² Szabó Dezső: *Magyarország helye Európában: Kelet-Európa* [1935]. In: *Az egész látóhatár.* I. Püski, Budapest, 160.

⁴⁶³ Uo. 161.

⁴⁶⁴ Uo. 162.

⁴⁶⁵ Uo. 163–165.

⁴⁶⁶ Szabó Dezső: *Haláltánc a kisebbségi kérdéssel* [1936]. In: uő.: *Az egész látóhatár.* I. Püski, Budapest, 1991. 237–238.

⁴⁶⁷ Ferdinándy Mihály: *Középeurópa.* Budapest, Cserépfalvi, 1940. 102–103.

⁴⁶⁸ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. 457., Szekfű Gyula: *A mai ifjúság korosztályai.* In: *Magyar Szemle.* 1928. 8. sz. 136–139.

⁴⁶⁹ A Bartha Miklós Társaság tekintetében lásd: Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék.* Püski, New York, 1983. 121–126. B. Bernáth István: *Adalékok a népi ideológia előtörténetéhez. A Bartha Miklós Társaság előzményei.* In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról.* Kossuth, Budapest, 1984. 403–434. Szabó Miklós: *Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920–1930-as évek fordulóján.* In: Szabó Ágnes (szerk.): *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmai Magyarországon 1918–1945.* Kossuth, Budapest, 1978. 145–153.

⁴⁷⁰ Ennek kritikus bemutatását adja Szekfű Gyula: *A „turáni-szláv paraszt-állam”* [1929]. In: uő.: *Állam és nemzet.* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 283–297.

⁴⁷¹ Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1934. 455.

⁴⁷² A Sarlóra vonatkozóan lásd: Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, New York, 1983. 110–115.

⁴⁷³ Idézi Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975. 302.

⁴⁷⁴ Az Apollóra és Gál Istvánra vonatkozólag lásd: Gál István: *Adalékok az Apollo történetéhez*. In: Gál Ágnes és Gál Julianna (szerk.): *Apollo. Középeurópai humanista folyóirat. 1934–1939. Dokumentumok*. Argumentum, Budapest, 2001. 13–47., Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*. Püski, New York, 1983. 196–203.

⁴⁷⁵ Gál István: *A Balkán a magyar kultúrpolitikában*. In: Gál István (szerk.): *Magyarország és a Balkán*. A Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottságának kiadványa, Budapest, 1942. 8–21.

⁴⁷⁶ Szabó Dezső: *Magyarország helye Európában: Kelet-Európa* [1935]. In: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 161–162.

⁴⁷⁷ Ilyen félreértés Gál Istváné. Gál István: *Kelet-Európától Kárpát-Európáig*. *Magyar Nemzet*. 1941. január 4. 5.

⁴⁷⁸ Szabó Dezső: *Magyarország helye Európában: Kelet-Európa* [1935]. In: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 162.

⁴⁷⁹ Ottlik László: *Új Hungária felé*. In: *Magyar Szemle*, 1928. 9. sz. 1–9.

⁴⁸⁰ Ottlik László: „*Új Hungária*” és „*Keleti Svájc*”. In: *Magyar Szemle*, 1929. 10. sz. 113–124. Jászi megítélésére a két világháború közötti magyar közéletben lásd: Litván György: *Hazaárulás-e a hazára „árulkodni”?* In: uő.: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2008. 192–214.

⁴⁸¹ Szabó Dezső: *A végzet ellen (Hungarizmus és halál)* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 448.

⁴⁸² Uo. 477–478.

⁴⁸³ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kosuth, Budapest, 1983. 86.

⁴⁸⁴ A sajátos történelmi helyzetet tükrözte, hogy a lapban írásokat jegyzők között Szabó Dezső mellett ott találjuk Szekfű Gyulát és Bethlen Istvánt.

⁴⁸⁵ Pethő Sándor: *Dávid és Góliát* [1939]. In: uő.: *Egy kis nép nagy gondoljai. Válogatott publicisztikai írások*. Magvető, Budapest, 1985. 180.

⁴⁸⁶ Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kosuth, Budapest, 1983. 89.

⁴⁸⁷ Szabó Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. In: *Kelet Népe*. 1939. 8. sz. 11.

⁴⁸⁸ Uo.

⁴⁸⁹ Németh László: *Debreceni káté* [1933]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. I. Püski, Budapest, 1992. 552.

⁴⁹⁰ Németh László: *Magyarság és Európa* [1935]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. IV. Püski, Budapest, 1999. 2029.

⁴⁹¹ Németh László: *Nemzeti radikalizmus* [1934]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. I. Püski, Budapest, 1992. 556.

⁴⁹² Németh László: *Magyarok Romániában* [1935]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben*. II. Püski, Budapest, 1992. 742.

⁴⁹³ Szabó Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. In: *Kelet Népe*. 1939. 8. sz. 11.

⁴⁹⁴ Steven Bela Vardy: *Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press, New York, 1976. 129–135; Steven Bela Vardy: *Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America*. Columbia University Press, New York, 1985. 230; Kosáry Domokos: *A magyar történetírás a két világháború között*. In: uő.: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Budapest, 1987. 340.

⁴⁹⁵ Bár ez a meghatározó hang, még a református egyház fórumain is találunk Szabó Dezső elgondolásait méltató megnyilatkozásokat. Jellemző példaként lásd: Pap Béla: *Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus*. In: *Protestáns Szemle* 1939. 5. sz. 240–244.

⁴⁹⁶ Programadó írásaik: Révész Imre: *Lelki kálvinizmus*. In: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. 88–90. Sebestyén Jenő: *Programm*. In: *Kálvinista Szemle* 1920. április 4. 1–2. A „történelmi kálvinizmus” és a „lelki kálvinizmus” tartalmára lásd: Koncz Sándor: *Hít és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942. 120–123. Pál László: *Történelmi kálvinizmus*. In: Ladányi Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Sebestyén Jenő születésének 100. évfordulójára*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1986. 151–185.

⁴⁹⁷ A kultúrprotestantizmus gondolati összetevőire lásd: Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*. In: uő.: *Egyház, Társadalom, Hagyomány*. Ethnika Kiadó, Debrecen 1993. 125–134.

⁴⁹⁸ Sebestyén Jenő: *Tévedés és jóindulat. Mit nem lát meg Szabó Dezső?* In: *Kálvinista Szemle*. 1928. szeptember. 25. 333. Révész Imre: *Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus*. Református Élet. 1934. november 24. 380.

⁴⁹⁹ Sebestyén Jenő: *Tévedés és jóindulat. Mit nem lát meg Szabó Dezső?* In: *Kálvinista Szemle*. 1928. szeptember 25. 333.

⁵⁰⁰ Budai Balogh Sándor: *Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus*. In: *Református Egyház* 1979. 12. sz. 269–272. Kiss Tamás: *A protestáló Szabó Dezső*. In: *Confessio*. 1979. 4. sz. 70–74.

⁵⁰¹ Budai Balogh Sándor: *Vadvizek futása. Mozaikok Szabó Dezső kolozsvári életéből*. Református Egyház Zsinatának Sajtó Osztálya. Budapest, 1984. 17.

⁵⁰² Hegedűs Loránt: *Szabó Dezső kálvinizmusa*. In: *Confessio* 1995. 1. sz. 35–49. Beke Albert: *Szabó Dezső és a magyar protestantizmus*. In: *Havi Magyar Fórum*. 1995. 6. sz. 63–66.

⁵⁰³ Bogárdi Szabó István: *Mai magyar protestantizmus. (Talán nem) kései felelet Szabó Dezsőnek és Simándy Pálnak*. In: *Protestáns Szemle*.

1992. 1. sz. 2–7. Kósa László: *Szabó Dezső írásai a protestantizmusról*. In: *Protestáns Szemle*. 1992. 2. sz. 143–146.

⁵⁰⁴ Azok a tanulmányok, amelyek foglalkoztak Szabó Dezsőnek a háborút megelőző protestantizmus-képével, szinte kizárólag az író 1913-as *A magyar protestantizmus problémája* című írásából indultak ki. Az írás értelmezési keretét így nem az író korabeli tanulmányaiból kirajzolódó világnézet adta, hanem a háború utáni Szabó Dezső-i kultúrprotestantizmus, amelynek intencióit visszavetítették az 1910-es évekre. Erre lásd: Hatos Pál: *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig*. In: *Múltunk* 2005. 1. sz. 89–117. Kulcsár-Szabó Zoltán: *Protestantizmus értelmezések, Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései*. In: *Protestáns Szemle*. 1994. 1. sz. 33–41. Egyedül Kósa László – vizsgálódása körébe más korabeli tanulmányokat is bevonva – figyelt föl arra, hogy Szabó Dezsőnek a háború előtt a protestantizmusról formált ítélete „majdhogynem a konzervatív katolicizmus oldaláról érkezik”. Kósa László: *A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata*. In: *Protestáns Szemle*. 1993. 2. sz. 164. Írásom ezen a nyomvonalon halad, hangsúlyozva a két korszak protestantizmus-szemlélete közti diszkontinuitást.

⁵⁰⁵ Szabó Dezső: *Életeim* II. Püski, Budapest, 1996. 607.

⁵⁰⁶ A kérdésre vonatkozólag lásd: Steven C. Hause: *Anti-protestant Rhetoric in the Early Third Republic*. In: *French Historical Studies*. 1989. 182–201. Hatos Pál: *Protestantizmus és protestantizmus kép a XIX–XX. századi Franciaországban*. In: *Protestáns Szemle*. 1996. 2. sz. 254–270.

⁵⁰⁷ Szabó Dezső: *Szent Imre ünnepére. Fejérmegyei Napló* 1907. november 5. 1. 2.

⁵⁰⁸ *Szent Imre ünnepélyek*. In: *Fejérmegyei Napló*. 1907. november 5. 2.

⁵⁰⁹ Comte katolicizmusra és protestantizmusra vonatkozó nézeteire lásd: Michael Sutton: *Nationalism, Positivism, and Catholicism*. Cambridge University Press, Cambridge 1982. 11–46. Karl Löwith: *Világtörténelem és üdv-történet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei*. Atlantisz, Budapest, 1996. 118–134. Zsigmond László: *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*. Akadémiai, Budapest, 1984. 232–247. Henri de Lubac: *The Drama of Atheist Humanism*. Ignatius Press, San Francisco 1998. 131–269.

⁵¹⁰ Szabó Dezső: *J. J. Rousseau érzelmi morálja*. [1912] In: uő.: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 118–119.

⁵¹¹ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje*. [1915] In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 159.

⁵¹² Szabó Dezső: *Pascal éjszakája. Nem novella*. In: *Nyugat*. 1913 II. 138.

⁵¹³ Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája*. [1913] In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 125–135.

⁵¹⁴ Szabó Dezső: *Életeim* II. Püski, Budapest, 1996. 859.

⁵¹⁵ A személyes indulatok hátterére lásd: Szabó Dezső: *Életeim* II. Püski, Budapest, 1996. 851–861. valamint Budai Balogh Sándor: *Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus*. In: *Református Egyház* 1979. 12. sz. 269–272.

⁵¹⁶ Ady joggal mondhatta Szabó Dezső cikkéhez való hozzászólásában, hogy „én is írtam arról már párszor..., amit Szabó Dezső barátom a magyar protestantizmus problémájának nevez.” Ady Endre: *Egy probléma: kettő*. [1913] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. I–III. Szépirodalmi, Budapest, 1977. III. 415. Adynak a kérdéssel foglalkozó korábbi írásai: *Protestantizmus és szocializmus* [1902] *Publicisztikai írásai* I. 344–345. *Protestáns szellem* [1903] *Publicisztikai írásai* I. 471–472. *Kálvinisták és szocializmus* [1906] *Publicisztikai írásai* II. 473–475. *A protestáns tévedés* [1913]. *Publicisztikai írásai*. III. 398–399.

⁵¹⁷ Móricz Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája*. In: *Nyugat*. 1913. II. 209. 210–211.

⁵¹⁸ Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémája. Disputa*. In: *Nyugat*. 1913. II. 398.

⁵¹⁹ Szabó Dezső: *Egyenes úton* [1920] In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 7.

⁵²⁰ Szabó Dezső: *Az elsodort falu* III. Genius, Budapest, 1926. 136.

⁵²¹ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. III. Genius, Budapest, 1926. 132.

⁵²² *Szabó Dezső előadása a keresztény egységről*. Nemzeti újság. 1919. október 31. 6.

⁵²³ A következő írásokban található ilyen utalás: Szabó Dezső: *A francia lélek keresztmetszete*. In: *Nyugat*, 1915. I. 168., Szabó Dezső: *A magyar tanárság pszichéjéhez* [1911]. In: *Nyugat*, 1911. II. 360., Szabó Dezső: *Moziban*. In: *Nyugat* 1912. II. 976., Szabó Dezső: *Spanyol dolgok*. In: *Nyugat*, 1911, II. 950.

⁵²⁴ Szabó Dezső: *Az elsodort falu*. III. Genius, Budapest, 1926, 118.

⁵²⁵ Szabó Dezső: *Új magyar ideológia felé*. [1923] In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 443.

⁵²⁶ Ady Endre: *A robbanó ország*. In: Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jós-lások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 76.

⁵²⁷ Jászi Oszkár: *Radikalizmus és nemzeti eszme*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 274–275.

⁵²⁸ Szabó Dezső: *Vádlók és vádlottak* [1923]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 184.

⁵²⁹ Uo. 185.

⁵³⁰ Féja Géza: *Ady Endre végrendelete*. In: Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jós-lások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 7.

⁵³¹ Kodolányi János: *Szabó Dezső*. In: Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest, 2002. 210–215.

- ⁵³² Szabó Dezső: *Segítség!* [1925]. III. Genius, Budapest, 1926. 287–288.
- ⁵³³ Szabó Dezső: *Segítség!* [1925]. II. Genius, Budapest, 1926. 255–257.
- ⁵³⁴ Hóman Bálint: *Szent István király. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* Budapest, 1938. 1.
- ⁵³⁵ Szabó Dezső: *Koppány.* In: uő.: *Egyenes úton.* II. Püski, Budapest, 2003. 842.
- ⁵³⁶ Hóman Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és Jövő.* Athenaeum, Budapest, 1942. 108–109.
- ⁵³⁷ Hóman Bálint: *Szent István.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938, 147.
- ⁵³⁸ Uo. 140.
- ⁵³⁹ Uo. 146.
- ⁵⁴⁰ Uo. 141.
- ⁵⁴¹ „Az ősi tulajdonságok tehát, melyek a magyar nép vándor életén örködttek, továbbra is végigkísérték őt európai keresztény útjában is”. Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben.* In: Szekfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 505.
- ⁵⁴² Szekfű Gyula: *A faji kérdés és a magyarság.* [1923]. In: Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok.* Osiris, Budapest, 2002. 149.
- ⁵⁴³ Uo. 152.
- ⁵⁴⁴ Hóman Bálint: *Szent István.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938. 150.
- ⁵⁴⁵ Uo. 151.
- ⁵⁴⁶ Hóman Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és Jövő.* Athenaeum, Budapest, 1942. 58.
- ⁵⁴⁷ Hóman Bálint: *A magyarság történeti hivatása.* In: Deér József (szerk.): *Erdély.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940. 23.
- ⁵⁴⁸ Írása bevezetőjében szükségesnek érezte annak magyarázatát, hogy miért revideálta a kurzus első éveiben vallott, a katolicizmusnak és a protestantizmusnak a nemzeti egységben megvalósuló szövetségéről szőtt elképzelését: „... a magyar egység kedvéért a megértés legvégső határáig és azon túl mentem a katolikus psyché és a katolicizmus világtörténelmi és szociális szerepének értékelésében... És most én, aki a germán-kurzus első évében – saját belső félelmem dacára is – mindent elkövettem az »egység« érdekében... ma azt mondom: Ez a felszínes egység, ez a látszatos béke minden küzdelemnél halálosabb veszély, mert a magyarság kijátszását, végleges kitérését jelenti mindentől, ami élet”. Szabó Dezső: *A magyar protestantizmus problémái.* Genius, Budapest, 1926. 10.
- ⁵⁴⁹ Uo. 33.
- ⁵⁵⁰ Uo. 13.
- ⁵⁵¹ Erre vonatkozólag lásd: Kósa László: *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon.* In: Hofer Tamás (szerk.): *Magya-*

rok Nyugat és Kelet között. *A nemzettudat változó jelképei*. Balassi, Budapest, 1996. 135–141. Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolutizmus korában*. In: uő.: *Egyház, társadalom, hagyomány*. Ethnika, Debrecen 1993. 125–135. Juliane Brandt: *A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig*. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvan éves Kósa László születésnapjára*. BIP, Budapest, 2002. 150–160.

⁵⁵² Ez a történelemszemlélet tovább él a két világháború közötti írásai-ban, erre vonatkozólag a legfontosabbak: Szabó Dezső: *A végzet*. [1929] In: uő.: *Egyenes úton* II. Püski, Budapest, 2003. 524–529. illetve Szabó Dezső: *A magyar református öntudat mozgósítása (3)*. In: *Szabó Dezső újabb művei*. 1938. 2.sz. 46–59.

⁵⁵³ Gallowicz Tibor: *Szabó Dezső nyilatkozik Szekfü Gyula történetírásáról és a „corioláni pofonról”*. *A Mai Nap*. 1929. december 15. 5.

⁵⁵⁴ Szabó Dezső: *A végzet*. [1929] In: uő.: *Egyenes úton* II. Püski, Budapest, 2003. 559.

⁵⁵⁵ Németh László: *Utolsó kísérlet*. II. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1987. 476–478. Erre vonatkozólag l. Kósa László: *Németh László protestantizmusa*. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Magvető, Budapest, 1985. 119–142.

⁵⁵⁶ Féja Géza: *Régi magyarság. A magyar irodalom története a legré-gibb időktől 1772-ig*. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1941. 12.

⁵⁵⁷ Simándy Pál: *A magyar kálvinizmus útjai*. „Kultura” Kiadása, Losonc, 1927. 12.

⁵⁵⁸ Kósa László: *A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata*. In: *Protestáns Szemle*. 1993. 2. sz. 168.

⁵⁵⁹ Szabó Dezső: *Jamest olvasom*. [1912] In: uő.: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 204.

⁵⁶⁰ Szabó Dezső: *Az individualizmus csődje* [1915] In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 173.

⁵⁶¹ Friedrich Nietzsche: *A történelem hasznáról és káráról*. In: uő.: *Kor-szerűtlen elmélkedések*. Atlantisz, Budapest, 2004. 95.

⁵⁶² Szabó Dezső: *Az új magyar történetírás feladatai* [1928]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 645.

FELHASZNÁLT IRODALOM

FORRÁSOK

Szabó Dezső munkái

- A „magyar vonatkozások”.* In: *Nyugat*. 1911. II. 238–239.
- A béke útja és a magyarság. Előőrs.* 1928. szeptember. 23. 7–8., szeptember 30. 5–6.
- A falu jegyzője* [1912]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 103–111.
- A francia lélek keresztmetszete.* In: *Nyugat*. 1915. I. 168.
- A futurizmus: az élet és művészet új lehetőségei.* [1913] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 159. 159–179.
- A fül.* [1917] In: uő.: *Napló és elbeszélések*. Genius, Budapest, 1926. 274–289.
- A Gare de l’Est-en – Budapesten. Előőrs.* 1928. szeptember 16. 11.
- A gombaszögi tábor. Előőrs.* 1928. szeptember 9. 3.
- A Gömbös-kormány és az „új korszak”* [1935]. In: Nagy Péter (szerk.): *A magyar káosz*. Szépirodalmi, Budapest, 1990. 214–247.
- A holnap nácionalizmusa* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 15–59.
- A középiskola pszichikai megalapozása.* In: *Huszedik Század*. 1914. 2. sz. 210–217.
- A középiskola reformjához.* In: *Huszedik Század*. 1914. 1. sz. 69–73.
- A magyar jövő alapproblémái* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 575–645.
- A magyar középosztály megteremtése* [1935]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 167–182.
- A magyar miniszterelnökhöz (Darányi Kálmán)* [1939]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. Püski, Budapest, 1991. 59–80.
- A magyar paraszt* [1921]. In: Szócs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*. Szabó Dezső Emléktársaság, Budapest, 1999. 59–63.
- A magyar paraszt* [1923]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 182–201.
- A magyar protestantizmus problémája.* [1913] In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 125–135.
- A magyar protestantizmus problémája. Disputa.* In: *Nyugat*. 1913. II. 397–399.

A magyar református öntudat mozgósítása (3). In: Szabó Dezső újabb művei. 1938. 2. sz. 46–59.

A magyar tanárság pszichéjéhez [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 149–155.

A magyar tanárság pszichéjéhez. In: *Nyugat*. 1911. II. 354–360.

A magyar trón problémája és Ausztria [1937] In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 364–382.

A magyar zsidóság organikus elhelyezkedése. In: *Huszdik Század*. 1914. 3. sz. 340–347.

A munkásság [1923]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 211–224.

A németiség útja [1931] In: uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 738–752.

A népképviselőlet problémája [1921]. In: Szócs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső vezércikkei a Virradatban*. Szabó Dezső Emléktársaság, Budapest, 1999. 35–46.

A paraszt-probléma és az irodalom [1941]. In: *Egyenes úton*. II. Budapest, Püski, 2003. 719–738.

A romantikus Ady [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 123–132.

A szellemi harc morálja és a papság. *Előőrs*. 1928. szeptember 9. 7–9.

A turánizmus [1923]. In: *Élet és irodalom*. 1. sz. 14–22.

A végzet [1929]. In: uő.: *Egyenes úton* II. Püski, Budapest, 2003. 524–579.

A végzet ellen (Hungarizmus és halál) [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 438–483.

Auguste Comte esztétikai gondolata In: *Huszdik Század*. 1913. 1. sz. 76–82.

Az Anschluss. *Esti Kurír*. 1927. november 20. 6.

Az egész emberért. In: *Nyugat*. 1919. I. 451–458.

Az élehetetlen ember leveleiből. In: *Nyugat*. 1914. II. 370–372.

Az elsodort falu I–III. Genius, Budapest, 1926.

Az ifjúsághoz. *Előőrs*. 1928. május 24. 9–12.

Az individualizmus csődje [1915] In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 152–179.

Az irodalom mint társadalmi funkció [1912]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 136–145.

Az új magyar történetírás feladatai [1928]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. II. Püski, Budapest, 1991. 645–650.

Az út – előre [1929]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 362–377.

Bűcsúzások. In: *Nyugat*. 1915. II. 1021–1026.

Csirázik a jövő. *Előőrs*. 1928. július 15. 13–14.

- Don Kisott penitencián* [1913]. In: uő.: *Napló és elbeszélések*. Genius, Budapest, 1926. 16.
- Ede megevé ebédem! Milyen székfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?*
In: *Szabó Desző újabb művei*. 1937. 31–32. sz.
- Egyenes úton* [1920] In: uő.: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 5–9.
- Életeim. Születéseim, halálaim, feltámadásaim*. I–II. Püski, Budapest, 1996.
- Életeim*. I–II. Szépirodalmi, Budapest, 1965.
- Előszó* [1925]. In: uő.: *Segítség!* I–III. Genius, Budapest, 1926. VII–XVI.
- Előszó*. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 5–12
- Ének Budapesthez. Előőrs*. 1928. szeptember 30. 8–9.
- Eötvös írói egyénisége*. In: *Husadik Század*. 1913. 10. sz. 350–355.
- Erdélyi földről*. In: *Nyugat*. 1912. I. 106–108.
- Erzsébet királynő emlékezete. Fejérmegyei Napló*. 1907. november 19. 1.
- Esz­tétika*. In: *Május*. 1. sz. 1–3.
- Faj és világirodalom* [1923]. In: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 252–261.
- Gr Tisza István* [1918–19]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 174–182.
- Haláltánc a kisebbségi kérdéssel* [1936]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 232–250.
- Hazafias nemzetköziség*. In: *Nyugat*. 1913. II. 206–207.
- Helyes kultúrpolitika*. In: *Nyugat*. 1913. II. 287.
- Irodalom és társadalom*. In: *Husadik Század*. 1912. 8. sz. 317–319.
- J. J. Rousseau érzelmi morálja*. [1912] In: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 116–135.
- Jamest olvasom*. [1912] In: uő.: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 201–206.
- Jules Laforgue* [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 10–18.
- Karácsonyi levél* [1934]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 96–119.
- Kis nemzetek sorsa* [1928]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 250–256.
- Koppány*. In: uő.: *Egyenes úton*. II. Püski, Budapest, 2003. 839–847.
- Kossuth. Esti Kurír*. 1927. november 6. 6.
- L’Aplomb. Előőrs*. 1928. május 6. 13–15.
- Levél a fiataloknak* [1920]. In: uő.: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 5–19.
- Levelek Kolozsvárra és két elbeszélés*. Keresztes Kiadás, Budapest, 1943.
- Magyarország helye Európában: Kelet-Európa* [1935]. In: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest. 149–167.

- Morál* [1913]. In: uő.: *Tanulmányok és jegyzetek*. Genius, Budapest, 1926. 193–201.
- Moziban*. In: *Nyugat*. 1912. II. 976.
- Nemzeti állam – politikai nemzet* [1938]. In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 425–430.
- Pascal éjszakája*. In: *Nyugat*. 1913. II. 137–143.
- Petőfi művészi fejlődése* [1912]. In: *Egyenes úton*. Genius, Budapest, 1926. 41–71.
- Querelae Magyarorum* [1939]. In: Gombos Gyula (szerk.): *Szabó Dezső és a magyar miniszterelnökök*. Occidental Press, Washington, 1975. 93–113.
- Rokamból-romantika* [1923] In: uő.: *Az egész látóhatár*. I. Püski, Budapest, 1991. 483–501.
- Segítség!* [1925]. I–III. Genius, Budapest, 1926.
- Spanyol dolgok*. In: *Nyugat*. 1911. II. 948–950.
- Szellemi életünk tragédiája: Horváth János könyve Petőfiről* [1923]. In: uő.: *Egyenes úton* I. Püski, Budapest, 2003. 210–224.
- Szent Imre ünnepére. Fejérmegyei Napló*. 1907. november 5. 1–2.
- Új magyar ideológia felé* [1923]. In: uő. *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 417–485.
- Újabb irodalmunk és legújabb irodalomtörténetünk* [1913]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Budapest, Püski, 2003. 337–341.
- Újabb politika az élet mögül*. In: *Nyugat*. 1913. I. 151.
- Vádlók és vádlottak* [1922]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 182–200.
- Válasz Tisza Istvánnak* [1911]. In: uő.: *Egyenes úton*. I. Püski, Budapest, 2003. 353–355.

Egyéb források

- Ady Endre: *A protestáns tévedés* [1913]. In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. III. 398–399.
- Ady Endre: *A robbanó ország*. In: Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 76–78.
- Ady Endre: *Comte háza* [1906] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. Szépirodalmi, Budapest, 1977. II. 396–397.
- Ady Endre: *Egy probléma: kettő*. [1913] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. I–III. Szépirodalmi, Budapest, 1977. III. 415.

Ady Endre: *Ellenséggel egy szándékon*. In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai. III.* Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1977. 509.

Ady Endre: *Jászi Oszkár könyve* [1912] In: Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 230–232.

Ady Endre: *Kálvinisták és szocializmus* [1906] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai* II. 473–475.

Ady Endre költeményei I–II. Helikon, Budapest, 2006.

Ady Endre: *Protestáns szellem* [1903] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai*. I. 471–472.

Ady Endre: *Protestantizmus és szocializmus* [1902] In: Vezér Erzsébet (szerk.): *Ady Endre művei. Publicisztikai írásai* I. 344–345.

Babits Mihály: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 6. sz. 804–807.

Balogh Edgár: *Szabó Dezső magyar logikája* [1939]. In: Szöcs Zoltán (szerk.): *Szabó Dezső Emlékkönyv*. Szabó Dezső Emléktársaság, Budapest, 1993. 78–81.

Bethlen István: *Szent István napján*. *Pesti Napló*. 1937. augusztus 20. 2–3.

Beöthy Zsolt: *A magyar irodalom kis-tükre*, Athenaeum, Budapest, 1920.

Comte, Auguste: *System of Positive Polity* II. Longmans, Green and Co., London, 1875.

Engels, Friedrich: *A kommunizmus alapelvei*. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. IV. Budapest, 1959. 348–364.

Eötvös József: *A nemzetiségi kérdés*. In: uő.: *Reform és hazafiság. Publicisztikai írások* III. Magyar Helikon, Budapest, 1978. 339–469.

Féja Géza: *Régi magyarság. A magyar irodalom története a legrégebb időktől 1772-ig*. Magyar Élet Kiadása, Budapest, 1941.

Gál István: *A Balkán a magyar kultúrpolitikában*. In: Gál István (szerk.): *Magyarország és a Balkán*. A Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottságának kiadványa, Budapest, 1942. 8–21.

Gál István: *Kelet-Európától Kárpát-Európáig*. *Magyar Nemzet*. 1941. január 4. 5.

Gál István: *Szabó Dezső elsőbbsége*. *Magyar Nemzet*. 1940. január 9. 4.

Gallowicz Tibor: *Szabó Dezső nyilatkozik Szekfű Gyula történetírásáról és a „corioláni pofonról”* *A Mai Nap*. 1929. december 15. 5.

Garami Ernő: *Hazafiság és nemzetköziség*. Népszava, Budapest, 1903.

Gulácsy Irén: *Szabó Dezső új művének motívumai*. Nagyvárad, 1926. október 3. 5.

Herder, Johann Gottfried: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Gondolat, Budapest, 1978.

Hóman Bálint: *A magyarság történeti hivatása*. In: Deér József (szerk.): *Erdély*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940. 21–34.

Hóman Bálint: *Magyar sors – magyar hivatás. Múlt és Jövő*. Atheneum, Budapest, 1942.

Hóman Bálint: *Szent István király. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján*. Budapest, 1938.

Hóman Bálint: *Szent István*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1938.

Ignotus: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 5. sz. 665–672.

Jászi Oszkár: *A Habsburg-Monarchia felbomlása [1929]*. Gondolat, Budapest, 1982.

Jászi Oszkár: *A kis államok problémája [1915]*. In: uő.: *Múlt és jövő határán*. Pallas Irodalmi és Nyomdai R.T., Budapest, 1918, 107–113.

Jászi Oszkár: *A történelmi materialismus állambölcsélete*. Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, Budapest, 1903.

Jászi Oszkár: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 6. sz. 797–804.

Jászi Oszkár: *Magyar Kálvária – Magyar Föltámadás [1920]* Magyar Hírlap Könyvek, Budapest, 1989.

Jászi Oszkár: *Művészet és erkölcs*. Politzer Zsigmond és Fia Kiadása, Budapest, 1904.

Jászi Oszkár: *Radikalizmus és nemzeti eszme*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 271–276.

Jászi Oszkár: *Szocializmus és hazafiság [1905]*. In: Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár publicisztikája*. Magvető, Budapest, 1982. 49–62.

Juhász Gyula: *Szabó Dezső*. In: Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest, 2002. 135–138.

Keresztury Dezső: *Szabó Dezső*. In: Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső*. Nap Kiadó, Budapest, 2002. 267–271.

Kuncz Aladár: *Megjegyzések a tanári mozgalomhoz*. In: *Nyugat*. 1910. II. 1567–1568.

Laczkó Géza: *A kollégium Don Quijotéja*. In: *Nyugat*. 1909. I. 439–445.

Laczkó Géza: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 5. sz. 675–680.

Litván György, Varga F. János (szerk.): *Jászi Oszkár válogatott levelei*. Magvető, Budapest, 1991.

Lukács György: *Az ész trónfosztása*. Magvető, Budapest, 1978.

Lukács György: *Népi írók a mérlegen*. In: Fehér Ferenc – Kenyeres Zoltán (szerk.): *Magyar irodalom – magyar kultúra. Válogatott tanulmányok*. Gondolat, Budapest, 1970. 353–375.

Martineau, Harriett (szerk.): *The positive philosophy of Auguste Comte. II-III.* George Bell and Sons, London, 1896.

Marx, Karl és Engels, Friedrich: *A kommunista párt kiáltványa.* In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei.* IV. Budapest, 1959. 437-471.

Marx, Karl: *A polgárháború Franciaországban (Fogalmazvány).* In: Pach Zsigmond Pál (szerk.): *Hazafiság – nemzetköziség. Szemelvénygyűjtemény.* Szikra, Budapest, 1977/78. 10.

Móricz Zsigmond: *A magyar protestantizmus problémája.* In: *Nyugat.* 1913. II. 209. 209-217.

Németh László: *A magyar élet antinómiái.* [1934] In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* I. Püski, Budapest, 1992. 575-597.

Németh László: *Debreceni káté* [1933]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* I. Püski, Budapest, 1992. 551-554.

Németh László: *Faj és irodalom* [1928]. In: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* I. Püski, Budapest, 1992. 13-27.

Németh László: *Magyarok Romániában* [1935]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* II. Püski, Budapest, 1992. 739-805.

Németh László: *Magyarság és Európa* [1935]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* IV. Püski, Budapest, 1999. 1969-2035.

Németh László: *Nemzeti radikalizmus* [1934]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* I. Püski, Budapest, 1992. 554-560.

Németh László: *Szabó Dezső* [1928]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* III. Püski, Budapest, 1999. 1512-1523.

Németh László: *Utolsó kísérlet.* II. Magvető és Szépirodalmi, Budapest, 1987.

Németh László: *Védőbeszéd Szabó Dezső mellett* [1932-33]. In: uő.: *A minőség forradalma – Kisebbségben.* III. Püski, Budapest, 1999. 1818-1820.

Ottlík László: *Uj Hungária*” és „*Keleti Svájc*”. In: *Magyar Szemle,* 1929. 10. sz. 113-124.

Ottlík László: *Uj Hungária felé.* In: *Magyar Szemle,* 1928. 9. sz. 1-9.

Pap Béla: *Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus.* In: *Protestáns Szemle.* 1939. 5. sz. 240-244.

Pethő Sándor: *Dávid és Góliát* [1939]. In: uő.: *Egy kis nép nagy gondjai. Válogatott publicisztikai írások.* Magvető, Budapest, 1985. 176-182.

Révész Imre: *Lelki kálvinizmus.* In: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából.* Kálvin Kiadó, Budapest, 1997. 88-90.

Révész Imre: *Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus.* Református Élet. 1934. november 24. 380.

Schopenhauer, Arthur: *A világ mint akarat és képzet.* Osiris, Budapest, 2002.

- Schöpflin Aladár: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 5. sz. 672–675.
- Schöpflin Aladár: *Ady Endre*. Nyugat, Budapest, 1934. 96.
- Sebestyén Jenő: *Programm*. In: *Kálvinista Szemle* 1920. április 4. 1–2.
- Sebestyén Jenő: *Tévedés és jóindulat. Mit nem lát meg Szabó Dezső?* In: *Kálvinista Szemle*. 1928. szeptember. 25. 333.
- Simándy Pál: *A magyar kálvinizmus útjai*. „Kultura” Kiadása, Losonc, 1927.
- Szabó Ervin: *1848*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 23–26.
- Szabó Ervin: *A diákokhoz*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kossuth, Budapest, 1958. 93–110.
- Szabó Ervin: *A magyar jakobinusok*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 26–48.
- Szabó Ervin: *A magyar szabadság*. In: *Szabó Ervin válogatott írásai*. Kossuth, Budapest, 1958. 36–52.
- Szabó Ervin: *A nemzeti eszme és az állam*. In: *A Budapesti Újságírók Egyesülete 1909. évi Almanachja*.
- Szabó Ervin: *Az 1514-i forradalom*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 76–90.
- Szabó Ervin: *Bevezetés Engels: A demokratikus pánszlávizmus c. művéhez*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 150–157.
- Szabó Ervin: *Bevezetés Engels: A magyar forradalom c. művéhez*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 120–150.
- Szabó Ervin: *Ünneprontók*. In: Litván György (szerk.): *Szabó Ervin történeti írásai*. Gondolat, Budapest, 1979. 55–61.
- Szabó Zoltán: *Magyarság és Közép-Európa*. In: *Kelet Népe*. 1939. 8. sz. 5–11.
- Székfű Gyula: *A mai ifjúság korosztályai*. In: *Magyar Szemle*. 1928. 8. sz. 136–139.
- Székfű Gyula: *A „Turáni-szláv parasztállam” [1929]*. In: uó.: *Állam és nemzet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 283–297.
- Székfű Gyula: *A faji kérdés és a magyarság*. [1923]. In: Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2002. 135–162.
- Székfű Gyula: *A magyar állam életrajza. Történeti tanulmány*. Dick Manó, Budapest, 1918.
- Székfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben*. In: Székfű Gyula (szerk.): *Mi a magyar?* Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939. 489–557.

Szekfű Gyula: *A népi elv két arca*. In: uő.: *Állam és nemzet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 227–239.

Szekfű Gyula: *A politikai történetírás* In: *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2002. 69–106.

Szekfű Gyula: *A szentistváni állam* [1938]. In: uő.: *Állam és Nemzet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 9–39.

Szekfű Gyula: *Állam- és nemzetfenntartás*. In: uő.: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1924. 11–41.

Szekfű Gyula: *Fajbiológiai vagy történeti egység?* [1922] In: Erős Vilmos (szerk.): *Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2002. 162–173.

Szekfű Gyula: *Három nemzedék és ami utána következik*. Budapest, Királyi Egyetemi Nyomda 1934.

Szekfű Gyula: *Rövid magyar történet 1606–1939*. Osiris, Budapest, 2002. 543–544.

Szende Pál: *Irodalom és társadalom*. In: *Huszedik Század*. 1912. 8. sz. 321–326.

Taine, Hippolit Adolf: *A görög művészet bölcselete*. Franklin, Budapest, 1908.

Taine, Hippolit Adolf: *A németalföldi művészet bölcselete*. Franklin, Budapest, 1903.

Timon Ákos: *A szent korona elmélete*. In: Szász József (szerk.): *Politikai Magyarország. Magyarország története az Aranybullától 1795-ig*. Anonymus Történelmi Könyvkiadó, Budapest, 1912. 9–33.

Tisza István: *Szabadgondolkodás* [1911]. In: Tökéczki László (szerk.): *Tisza István. Válogatott politikai írások és beszédek*. Osiris, Budapest, 2003. 326–332.

A polgári radikális párt. A párt felhívása. Világ, 1914. május 19. 3–4.

A tanárság mozgalma. Budapesti Hírlap. 1910. október 20. 5.

Az MSZMP Központi Bizottsága Kulturális Elméleti Munkaközösségének állásfoglalása a „népi” írókról. In: *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai. 1956–1962*. Kossuth, Budapest, 1973.

Két szék között. Népszava. 1910. október 21. 1.

Szabó Dezső előadása a keresztény egységről. Nemzeti újság. 1919. október 31. 6.

Szabó Dezsőt felfüggesztették. Világ. 1910. december 4. 18.

Szent Imre ünnepélyek. In: *Fejérmegyei Napló*. 1907. november 5. 2.

Tanárok mozgalma. Pesti Napló. 1910. október 20. 6.

Tanárok mozgalma. Világ. 1910. október 21. 14.

SZAKIRODALOM

Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1998. 12–31.

Armstrong, John A.: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 1982.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz, Budapest, 2004.

B. Bernáth István: *Adalékok a népi ideológia előtörténetéhez. A Bartha Miklós Társaság előzményei*. In: Lackó Miklós (szerk.): *A két világháború közötti Magyarországról*. Kossuth, Budapest, 1984. 403–434.

Bárdi Nándor: *Németh László*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás. 1920–1953*, Osiris, Budapest, 1998. 175–193.

Bartók Béla: *Kasszandra dühös: (Szabó Dezső németellenes intoleranciájáról)*. In: *Történeti tanulmányok*. A Kossuth Lajos Tudomány Egyetem Történelmi Intézetének kiadványa. 2007. 15. köt. 319–334.

Bátonyi Gábor: *A Duna-konföderáció gondolata a két világháború közötti Magyarországon*. In: *Alföld*. 1985. 8. sz. 35–42.

Beke Albert: *Szabó Dezső és a magyar protestantizmus*. In: *Havi Magyar Fórum*. 1995. 6. sz. 63–66.

Bergyajev, Nyikolaj: *Önmegismerés*. Európa, Budapest, 2002.

Bíró Zoltán: *Ady Endre sorsköltészete*. Püski, Budapest, 1998.

Bogárdi Szabó István: *Mai magyar protestantizmus. (Talán nem) kései felelet Szabó Dezsőnek és Simándy Pálnak*. In: *Protestáns Szemle*. 1992. 1. sz. 2–7.

Bognár Bulcsu: *A népies irányzat a két háború között*. Loisir, Budapest, 2012.

Bognár Bulcsu: *Szabó Dezső harmadik utas öröksége: a nemzeti radikalizmus ideológusának hatása Erdei Ferenc társadalomfelfogására*. In: *Valóság*. 2011. 3. sz. 1–14.

Borbándi Gyula: *A magyar népi mozgalom*. Püski, New York, 1983.

Brandt, Juliane: *A nemzeti történelem protestáns koncepciója az első világháborúig*. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Hagyomány, közösség, művelődés: tanulmányok a hatvan éves Kósa László születésnapjára*. BIP, Budapest, 2002. 150–160.

Budai Balogh Sándor: *Szabó Dezső és a magyar kálvinizmus*. In: *Református Egyház*. 1979. 12. sz.. 269–272.

Budai Balogh Sándor: *Vadvizek futása. Mozaikok Szabó Dezső kolozsvári életéből*. Református Egyház Zsinatának Sajtó Osztálya. Budapest, 1984.

Budai Balogh Sándor – Hartványi István: Szabó Dezső bibliográfia. Szenci Molnár Társaság, Budapest, 1995.

Bultmann, Rudolf: *Történelem és eszkatológia*. Budapest, Atlantisz, 1994.

Cseke Péter: *Szabó Dezső és az erdélyi fiatalok*. In: *Hitel*. 2008. 12. sz. 106–121.

Dénes Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011.

Dénes Iván Zoltán: *Eltorzult magyar alkat. Bibó István vitája Németh Lászlóval és Szekfű Gyulával*. Osiris, Budapest, 1999.

de Lubac, Henri: *The Drama of Atheist Humanism*. Ignatius Press, San Francisco 1998.

Diggins, John Patrick: *The Oyster and the Pearl. The Problem of Contextualism in Intellectual History*. In: *History and Theory*. 1984. 2. sz. 151–169.

Dilthey, Wilhelm: *A filozófia lényege*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

Dilthey, Wilhelm: *A hermeneutika keletkezése*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 255–271.

Dilthey, Wilhelm: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 271–301.

Dilthey, Wilhelm: *Bevezetés a szellemtudományokba. Kísérlet a társadalom és a történelem tanulmányozásának alapvetésére*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 9–123.

Dilthey, Wilhelm: *Gondolatok egy leíró és taglaló pszichológiáról*. In: uő.: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest, 2004. 167–255.

Dunn, John: *A politikaelmélet története*. In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 263–287.

Eliade, Mircea: *Az örök visszatérés mítosza*. Európa, Budapest, 1998.

Erényi Tibor: *Ady és a szociáldemokrácia*. In: Csáky Edit (szerk.): *„Akarom: tisztán lássatok” Tudományos ülészak Ady Endre születésének 100. évfordulóján*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 57–71.

Erényi Tibor: *Az 1918 előtti magyarországi munkásmozgalom és a nemzeti kérdés*. In: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*. Kossuth, 1964. 187–209.

Erényi Tibor: *Nemzet, haza, hazafiság a magyar szociáldemokrata mozgalomban*. In: uő.: *Szocializmus a századelőn. Tanulmányok a magyarországi munkásmozgalom történetéből*. Kossuth, Budapest, 1979. 366–396.

Erős Vilmos: *Látomás és indulatok a Szekfűlégiában*. In: *Aetas*. 2004. 3–4. sz. 312–321.

Féja Géza: *Ady Endre végrendelete*. In: Féja Géza (szerk.): *Ady Endre – Jóslások Magyarországról. Tanulmányok és jegyzetek a magyar sorskérdésekről*. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Rt, Budapest, 1936. 7–16.

Ferdinándy Mihály: *Középeurópa*. Budapest, Cserépfalvi, 1940.

Fukász György: *A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez*. 1900–1918. Gondolat, Budapest, 1960.

Fülep Lajos: *Ady éjszakái és éjszakája*. In: uő.: *Művészet és világnézet. Cikkék, tanulmányok 1920–1970*. Magvető, Budapest, 1976. 44–78.

G. Fodor Gábor: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. L'Harmattan, Budapest, 2004.

Gadamer, Hans-Georg: *Igazság és módszer. Egy filozófiai hermeneutika vázlatja*. Osiris, Budapest, 2003.

Gál István: *Adalékok az Apollo történetéhez*. In: Gál Ágnes és Gál Julianna (szerk.): *Apollo. Középeurópai humanista folyóirat. 1934–1939. Dokumentumok*. Argumentum, Budapest, 2001. 13–47.

Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Blackwell Publishing, Oxford, 2006.

Gergely András: *A 19. századi magyar nemzetfelfogások*. In: *Mozgó Világ*. 1983. 3. sz. 120–128.

Glatz Ferenc: *Történetírás és politika. Szekfű, Steier, Thim és Miskolc nemzetéről és államról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

Gombos Gyula: *Szabó Dezső*. Püski, New York, 1975.

Görömbei András: *A gondolkodó Ady*. In: uő.: *Létértelmezések*. Felsőmagyarország Kiadó, Miskolc, 1999. 9–27.

Gróh Gáspár: *Az egész Szabó Dezsőért*. In: *Hitel*. 2009. 6. sz. 103–112.

Gyáni Gábor: *Kontextus és kontextualizáció a történetírásban*. In: uő.: *Relatív történelem*. Typotex, Budapest, 2007. 241–260.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmétörténet*. Osiris, Budapest, 2001.

Gyurgyák János: *Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris, Budapest, 2007.

Hanák Péter: *Jászi Oszkár dunai patriotizmusa*. Magvető, Budapest, 1985.

Hatos Pál: *A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig*. In: *Múltunk* 2005. 1. sz. 89–117.

Hatos Pál: *Protestantizmus és protestantizmuskép a XIX–XX. századi Franciaországban*. In: *Protestáns Szemle*. 1996. 2. sz. 254–270.

Hause, Steven C.: *Anti-protestant Rhetoric in the Early Third Republic*. In: *French Historical Studies*. 1989. 182–201.

Hegedűs Loránt: *Nyitás a végtelenre*. Magyar Fórum Könyvek, Budapest, 2003. 123–135.

Hegedűs Loránt: *Szabó Dezső kálvinizmusa*. In: *Confessio* 1995. 1. sz. 35–49.

Heidegger, Martin: *A fenomenológia alapproblémái*. Osiris, Budapest, 2001.

Hobsbawm, Eric J.: Introduction: Inventing Traditions. In: Eric J. Hobsbawm – Terence Ranger (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 2003

Horkay Hörcher Ferenc: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe. Utószó*. In: uő. (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. 287–307.

Horváth Zoltán: *A Szabó Dezső-problémáról*. In: uő.: *Irodalom és történelem*. Szépirodalmi, Budapest, 1968. 106–125.

Horváth Zoltán: *Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Gondolat, Budapest, 1974.

Irinyi Károly: *Mitteleuropa-tervek és az osztrák-magyar politikai közgondolkodás*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.

Juhász Gyula: *Uralkodó eszmék Magyarországon 1939–1944*. Kosuth, Budapest, 1983.

Kalmár I. György: *Szociáldemokrácia, nemzeti és nemzetiségi kérdés Magyarországon (1900–1914)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976.

Kelemen János: *Collingwood historizmusa*. In: uő.: *Az ész képe és tette. A történelmi megismerés idealista elméletei*. Budapest, Atlantisz, 2000. 179–219.

Kelley, Donald R.: *The Descent of Ideas. The History of intellectual History*. Ashgate, Aldershot, 2002.

Kelley, Donald R.: *Új eszmetörténet a globális korban*. In: *Helikon*. 2009. 1–2. sz. 22–36.

Király István: *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete a világháború éveiben*. I–II. 1914–1918. Magvető, Budapest, 1982, 155.

Király István: *Szembesülés Szabó Dezsővel*. In: uő.: *Útkeresések*. Szépirodalmi, Budapest, 1989. 215–345.

Kiss Gy. Csaba: „Tejtestvérek” – Németh László Kelet-Európa-felfogásának néhány összetevője 1945 előtt. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A mindentudás igézete*. Magvető, Budapest, 1985. 102–119.

Kiss Gy. Csaba: *Németh László kelet-európai érdeklődésének első szakasza: a tanú-évek Közép-Európa képe*. In: *Literatura*. 1982. 1. sz. 42–48.

Kiss Tamás: *A protestáló Szabó Dezső*. In: *Confessio*. 1979. 4. sz. 70–74.

Kodolányi János: *Szabó Dezső*. In: Gróh Gáspár (szerk.): *Az elsodort író*. In memoriam Szabó Dezső. Nap Kiadó, Budapest, 2002. 210–215.

Komlós Aladár: *Gyulaitól a marxista kritikáig. A magyar irodalmi kritika hét évtizede*. Akadémiai, Budapest, 1966.

- Komlós Aladár: *Problémák a Nyugat körül*. Magvető, Budapest, 1978.
- Koncz Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*. Debrecen, 1942.
- Kósa László: *A kultúrprotestantizmus bírálata avagy önbírálata*. In: *Protestáns Szemle*. 1993. 2. sz. 161–164.
- Kósa László: *Katolikus és protestáns magatartásformák az abszolútizmus korában*. In: uő.: *Egyház, Társadalom, Hagyomány*. Ethnika Kiadó, Debrecen 1993. 125–134.
- Kósa László: *Németh László protestantizmusa*. In: Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *A mindentudás ígérete. Tanulmányok Németh Lászlóról*. Magvető, Budapest, 1985. 119–142.
- Kósa László: *Protestáns történelemértelmezés Csehországban és Magyarországon*. In: Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Nyugat és Kelet között. A nemzettudat változó jelképei*. Balassi, Budapest, 1996. 135–141.
- Kósa László: *Szabó Dezső írásai a protestantizmusról*. In: *Protestáns Szemle*. 1992. 2. sz. 143–146.
- Kosáry Domokos: *A magyar történetírás a két világháború között*. In: uő.: *A történelem veszedelmei. Írások Európáról és Magyarországról*. Magvető, Budapest, 1987. 321–356.
- Kovács Gábor: *Liberalizmusképek a népi mozgalomban*. In: Ludassy Mária (szerk.): *A felvilágosodás álmai és árnyai*. Áron Kiadó, Budapest, 2007. 468–497.
- Kulcsár-Szabó Zoltán: *Protestantizmus értelmezések, Szabó Dezső, Ady Endre, Móricz Zsigmond vitájának összefüggései*. In: *Protestáns Szemle*. 1994. 1. sz. 33–41.
- Lackó Miklós: *Bujdosó vagy szabadságszerető realista? Írások és viták a nemzeti jellemről*. In: uő.: *Korszellem és tudomány 1910–1945*. Gondolat, Budapest, 1988. 143–220.
- Lánczi András: *Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája*. Pallas Stúdió – Attraktor, Budapest.
- Levi, Giovanni: *A mikrotörténelemről*. In: Sebők Marcell (szerk.): *Történeti antropológia. Módszertani írások és esettanulmányok*. Replika Kör, Budapest, 2000. 127–147.
- Litván György: „Magyar gondolat – szabad gondolat” In: uő.: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2008. 15–105.
- Litván György: *Hazaárulás-e a hazára “árulkodni”?* In: uő.: *Magyar gondolat – szabad gondolat. Válogatott történeti tanulmányok*. Osiris, Budapest, 2008. 192–214.
- Litván György: *Szabó Ervin, a szocializmus moralistája*. Századvég, Budapest, 1993.
- Löwith, Karl: *Világtörténelem és üdvtörténet. A történelemfilozófia teológiai gyökerei* Atlantisz, Budapest, 1996.

Makkreel, Rudolf A.: *Dilthey. Philosopher of Human Studies*. Princeton University Press, Princeton, 1975.

Marrou, Henri Irénée: *A mai francia történetírás ismeretelmélete*. In: Takács Ádám (szerk.): *A történelem anyaga. Francia történetfilozófia a XX. században*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2004. 103–119.

Márkus László: *A szociáldemokrata történetfelfogás fejlődéséhez (A kezdetektől 1918-ig)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963.

Meinecke, Friedrich: *Cosmopolitanism and the National State*. Princeton University Press, Princeton, 1970.

Miskolczi Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor és Zolnai Béla világáról*. Napvilág, Budapest, 2001.

Molnár Tamás: *Utópia – örök eretnekség*. Szent István Társulat, Budapest, 1993.

N. Pál József: *Ady – Az irodalmi modernség és a progresszió viszonya*. In: *Kortárs*. 2008. március. 1–33. április. 37–59.

Nagy Péter: *Szabó Dezső*. Akadémiai, Budapest, 1979.

Nagy Péter: *Szabó Dezső emlékülés (Hozzászólás)*. In: *Irodalomtörténet*. 1979. 4. sz. 982–988.

Németh G. Béla: *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában. A kiegyezéstől a századfordulóig*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.

Nietzsche, Friedrich: *A történelem hasznáról és káráról*. In: uő.: *Korszerűtlen elmélkedések*. Atlantisz, Budapest, 2004. 97–179.

Pál László: *Történelmi kálvinizmus*. In: Ladányi Sándor (szerk.): *Emlékkönyv Sebastyén Jenő születésének 100. évfordulójára*. Kálvin Kiadó, Budapest, 1986. 151–185.

Petrik Béla: *A Szabó Dezső-recepció 1945 után*. In: *Kortárs*. 2008. 5. sz. 5–46.

Péterfi Gábor: *Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei*. L'Harmattan, Budapest, 2011.

Péteri Lóránt: *Bethlen István*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1998. 31–51.

Pocock, J. G. A.: *What is Intellectual History?* In: *History Today*. 1985. October 52–53.

Radnóti Sándor: *Ady aktualitása*. In: Víg Mónika (szerk.): *Hogyan éljük túl a XX. századot?* Narancs Alapítvány, Budapest, 1992. 305–319.

Richly Gábor – Ablonczy Balázs: *Jászi Oszkár*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás, 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1998, 134–156.

Romsics Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris, Budapest, 2011.

Romsics Ignác: *Nemzeti traumánk: Trianon*. In: uő.: *Helyünk és sorunk a Duna-medencében*. Osiris, Budapest, 1996. 327–345.

S. Varga Pál: *A nemzeti költészet csarnokai. A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban.* Balassi, Budapest, 2005.

Safranski, Rüdiger: *Schopenhauer és a filozófia tomboló évei.* Európa, Budapest, 1996.

Schöpflin György: *Az identitás dilemmái. Kultúra, állam, globalizáció.* Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2004.

Skinner, Quentin: *Hobbes politikai gondolkodásának ideológiai kontextusa.* In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 161–193.

Skinner, Quentin: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben.* In: Horkay Hörcher Ferenc (szerk.): *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997. 7–55.

Skinner, Quentin: *The Foundations of Modern Political Thought. Volume 1: The Renaissance.* Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

Skinner, Quentin: *What is Intellectual History?* In: *History Today.* 1985. October. 50–52.

Smith, Anthony D.: *A nacionalizmus.* In: Bretter Zoltán és Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: a nacionalizmus.* Tanulmány Kiadó, Pécs, 1995. 9–26.

Smith, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation.* Oxford University Press, Oxford, 1999.

Strauss, Leo: *Az üldöztetés és az írás művészete.* Atlantisz, Budapest, 1994.

Sutton, Michael: *Nationalism, Positivism, and Catholicism. The Politics of Charles Maurras and French Catholics 1890–1914.* Cambridge University Press, Cambridge, 1982.

Szabó Miklós: *A területi revízió mint nemzeti feladat és ideológia.* In: uő.: *Viszonylag békésen.* Mozgó Világ – Helikon, Budapest, 2000. 128–138.

Szabó Miklós: *Szabó Dezső, a politikai gondolkodó.* In: Tallár Ferenc (szerk.): *Politikai kultúra Magyarországon. 1896–1886. Válogatott tanulmányok.* Atlantisz, Budapest, 1989. 209–217.

Szabó Miklós: *Új elemek az értelmiségi ifjúság mozgalmaiban az 1920–1930-as évek fordulóján.* In: Szabó Ágnes (szerk.): *A haladó egyetemi ifjúság mozgalmi Magyarországon 1918–1945.* Kossuth, Budapest, 1978. 133–165.

Szerb Antal: *Az Ady-mítosz és a Drang nach Westen.* In: uő.: *Gondolatok a könyvtárban.* Magvető, Budapest. 1971. 713–718.

Szörényi László: *Delfinárium. Filológiai groteszk.* Helikon, Budapest, 2010. 59–62.

Szűcs Jenő: *A nemzet historikuma és a történelemszemlélet nemzeti látószöge*. In: uő: *Nemzet és történelem*. Gondolat, Budapest, 1974. 11–189.

Takáts József: *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*. In: uő: *Ismerős idegen terep. Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*. Kijárat, Budapest, 2007. 78–92.

Takáts József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris, Budapest, 2007.

Tengelyi László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz, Budapest, 1998.

Tillich, Paul: *Rendszeres teológia*. Osiris, Budapest, 2002.

Tökéczki László: *Magyar Figyelő (1911–1918)*. In: uő.: *Polgári múlt – polgári jelen?* Budapest, Konrad-Adenauer Alapítvány, 1995.

Tökéczki László: *Tisza István eszmei, politikai arca*. Kairosz, Budapest, 2000.

Trencsényi Balázs: *A történelem rémülete. Eszmetörténeti vázlat a két világháború közötti kelet-európai nemzetkarakterológiai vitákról*. In: uő.: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007. 302–337.

Trencsényi Balázs: *Eszmetörténeti program és módszertani adaptáció*. In: uő.: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007. 13–61.

Unger Mátyás: *A történelmi tudat alakulása középiskolai történelem tankönyveinkben*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1979.

Vardy, Steven Bela: *Clio's Art in Hungary and in Hungarian-America*. Columbia University Press, New York, 1985.

Vardy, Steven Bela: *Modern Hungarian Historiography*. Columbia University Press, New York, 1976.

Vasas Géza: *Magyar nemzetfelfogások a dualizmus korában*. In: *Magyar Szemle*. 2001. 1–2. sz. 99–128; 2001. 5–6. sz. 91–128.

Vatai László: *Az Isten szörnyetege*. Occidental Press, Washington, 1977.

Vezér Erzsébet: *Ady és a radikálisok a világháború alatt*. In: Csáky Edit (szerk.): *„Akarom: tisztán lássatok” Tudományos ülésszak Ady Endre születésének 100. évfordulóján*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 81–91.

Vígh Károly: *Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája*. Mundus, Budapest, 2002.

Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Osiris, Budapest, 2001.

Zeidler Miklós: *Gömbös Gyula*. In: Romsics Ignác (szerk.): *Trianon és a magyar politikai gondolkodás 1920–1953*. Osiris, Budapest, 1998. 70–90.

Zsigmond László: *Auguste Comte. A XIX. század politikai gondolkodásának történetéből*. Akadémiai, Budapest. 1984.

TARTALOM

Bevezetés	5
1. A téma és megközelítésének szempontjai	9
2. Elidegenedés és utópizmus – A közösség szerepe Szabó Dezső világképében	19
3. Közösségi identitás az emberiség jegyében	39
3. 1. Nemzet, nemzeti kötődés, hazafiság	45
3. 2. Nemzeti önkép és műltszemlélet	60
3. 3. Nemzetállam – Világállam	69
3. 4. Irodalom és közösség	78
3. 5. Az emberiségtől a magyarság felé	82
4. Közösségi identitás a magyarság jegyében	85
4. 1. Magyarsággép és nemzetkarakterológia Szabó Dezső írásaiban	87
4. 2. Szabó Dezső magyarság- és nemzetfogalma	93
4. 3. Állam és nemzet	105
4. 4. A magyarság hivatása: Kelet-Európa	115
4. 5. Szabó Dezső műltszemlélete	129
Összegzés	147
Jegyzetek	155
Felhasznált irodalom	191